

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO LINGUISTICA

NYELVTUDOMÁNY
II.

Új folyam

(XLIII.)

Szeged
2006

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
SECTIO LINGUISTICA**

**NYELVTUDOMÁNY
II.**

Új folyam

(XLIII.)

Szeged
2006

Szerkesztőbizottság
Bakró-Nagy Marianne, Büky László, Maleczki Márta

Technikai szerkesztő Sinkovics Balázs

HU ISSN 1786-7428 Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica

NYELVTUDOMÁNY

M. KORCHMÁROS VALÉRIA
KÖSZÖNTÉSE

Maróti Egonné Korchmáros Valéria 1940. október 2-án született Budapesten. Az ott szerzett gimnáziumi érettségi bizonyítvánnyal a szegedi egyetem magyar–latin szakára került hallgatónak, majd itt is nyert tanári oklevelet. Felvette az ógörög szakot is, de az utolsó félévet családi okoknál fogva nem tudta befejezni.

Rövid ideig Siófokon tanít, majd a debreceni egyetem Klasszika-Filológia Tanszékén, illetőleg más tanszékeken könyvtáros. 1966-tól a budapesti Nemzetközi előkészítő Intézetben eleinte latint, később magyart mint idegen nyelvet kezd tanítani. 1972-ben kerül (immár családotul) Szegedre, a JATE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékére Deme László (akkor e tanszék vezetője) vette fel, aki 1978-ban a Magyar Nyelvészeti Tanszékre vitte, amelynek Deme ekkor lett vezetője. A felsőoktatásban egymást követő létszámcsökkenő hullámok 2001-ben Korchmáros Valériát egyetemi docensként sodorták nyugdíjba, ám még több évig mód nyílt arra, hogy óraadó tanárként dolgozhassék.

A leíró magyar nyelvészetnek (a hangtant kivéve) minden résztárgyát oktatta. Megindulásától kezdve részt vett a JATE hungarológiai képzésében.

Részt vesz az első módszeres kísérleti tankönyvcsalád kidolgozásában a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában (ezek voltak az ún. szürke könyvek), s később is közreműködője az efféle tankönyveknek. – Egyetemi doktori címet 1980-ban szerzett, értekezése meg is jelent: *Definiteness as Semantic Content and its Realization in Grammatical Form*, 1983 (*Studia uralo-altaica* 19). A PhD-fokozatot Korchmáros Valéria 1997-ben nyerte el. Számos értékes publikációja mellett 1991-ben kari jegyzetet ad ki (*Mondattan I. Szeged, JATE BTK*), amelyet Deme László előadásai alapján állított össze, amint a címlapon meg is jegyzi. Ez a kötet és Korchmáros Valéria tanulmányainak témája azt mutatja, hogy közelebbi szakterületének mindig a leíró grammatikát tekintette.

E köszöntő megjelenésének évében adta ki *Magyar nyelvtan nemcsak magyaroknak* (Magyar nyelvtani kézikönyv) című könyvét (Szegedi Tudományegyetem Hungarológiai Központ, 2006). Ez a munka gazdag oktatási és kutatási tapasztalatainak mintegy összegzéseként született, a magyarnak idegen nyelvként való oktatásához készített gyakorlati nyelvtan.

Az oktató és a szorosan vett tudományos munka mellett csaknem tíz évig technikai szerkesztője a *Néprajz és Nyelvtudománynak*, több tanszékvezető mellett helyettesként is dolgozott. Mindazok a kollégák, akik a Magyar Nyelvészeti Tanszéken Korchmáros Valériával az elmúlt évtizedekben együtt dolgoztak, lelkiismeretes és lelkes, ugyanakkor igényes tanárnak, segítőkész munkatársnak ismerték őt meg, az iránta megnyilvánuló megbecsülés szerény jele e mostani, immár Nyelvtudomány címmel jegyzett kötetbeli laudáció.

Szeged, 2006. október havában

Büky László

KOREFERENCIA-VISZONYOK A KÉT- ÉS A TÖBBTAGÚ ÖSSZETETT MONDATBAN

B. FEJES KATALIN

Az egyszerű, valamint a kéttagú összetett mondatok koreferencia-viszonyai

A tartalmas főnév és a névmási szerepű elem együttes referálása leginkább a szövegben, és a (többszörösen) összetett mondatban játszik fontos szerepet, tudniillik a beszélők legtöbbször a terjedelmes, összetett alakulatokban tévesztik el az azonos szerep jelölésének, vagyis 'összeindexelés'-ének a szabályait (vö. Petőfi főszerk. 2000; Tolcsvai Nagy 2001); de a koreferencia már az ún. egyszerű mondatban is szerepet kap. Szemléletesen mutatja ezt – s a teljes kérdéskört – Kenesei István példája (1992: 541), (ahol az alsó index a *Géza* főnév, valamint az *őt* főnévi névmás együtt referálását képviseli):

(1) Nem szereti Géza_i az *őt*_i sértegető beosztottakat.

A *Géza*_i valamint az *őt*_i főnevek azonos indexével egyértelművé tesszük, hogy – értelmezésünkben – a beosztottak itt *Gézát* sértegetik. Egy olyan sorrendi változatban azonban, ahol az *ő* névmás megelőzné a személynevet, két értelmezés volna lehetséges. Vagy nem lenne egymással koreferens az *ő* és a *Géza* (ezért a leírásban nem is lehetne őket összeindexelni):

(2) Nem szereti (*ő*) a *Gézát* sértegető beosztottakat.,

vagy pedig az (*ő*) egy megelőző mondatban megnevezett személlyel (pl. *Károlyl*_{al}) alkotna koreferenciális kapcsolatot:

(3) *Károlyról*_i mindenki tudja, hogy (*ő*_i) nem szereti a *Gézát* sértegető beosztottakat.

A (3) jelű, legutóbbi változat koreferencialitása átvézet bennünket az összetett mondat területére. A koreferencia-viszonyokat itt már nem a saját szerkezetük belső viszonyainak megértéséért vizsgáljuk, hanem bizonyító eszközként: például annak érdekében, hogy általuk két mondat viszonyának alá-, illetőleg mellérendelt voltát igazolhassuk (Vö. Kenesei 1992: 540–4). Egy főnévi szerkezetnek és a vele együtt referáló (vele 'összeindexelt') névmásnak a sorrendje ugyanis más a mellérendelő, mint az alárendelő viszonyban. A 'mellérendelés'-ben először a tartalmas főnévnek kell megjelennie, amivel – a 2. tagmondatban – a névmási elem együtt referál (amennyiben a második tagmondatnak is *Gyula* az ágense).

(4) *Gyula*_i időben hazaért, de (*ő*_i) nem találta a lakáskulcsot.

Az 'alárendelés'-ben viszont kezdődhetik a koreferenciális kapcsolat a névmási szerepű elemmel is, ha az előre vetett mellékmondat:

(5) Hogy ($\tilde{o}_i$) elvesztette a lakáskulcsot, *Gyula*_i nem tudta.

(Előrebocsátom, hogy a később következő (8) jelű példa megoldásának az (5) jelű szerkezet típus lesz a megoldása.)

A többtagú összetett mondat koreferencia-viszonyai

Az összetett mondaton belüli koreferencia-viszonyok természetesen a saját szerkezeten belüli összefüggések tisztázásában is érdekesek a figyelemre. Erre alkalmanként akkor van szükségünk, ha – a fent elemzett példától eltérően – az összetett mondatban nem egy, hanem két (vagy több) koreferencia-lánc is szerepel. Ezek összevetése értelmezési gondot okozhat, miként az alábbi mondat elemzése mutatja.

(6) „Ezeknek az írásoknak az olvasója sokszor azt érezhette: Magyarországot egyedül Móricz járja akkoriban, ezeket a figurákat csak ő láthatta meg, hirt csak ő adhatott róluk, s meg kellett remegni a távoli morajtól.” (Illés Endre)

A mondat értelmezési problémáját az okozza, hogy az öt tagmondaton két koreferenciális lánc húzódik keresztül (*olvasó*, illetőleg *Móricz*), s a láncolatokat indító főnévi szerkezetek igéinek grammatikai jegyei (kijelentő mód, jelen idő, egyes szám, harmadik személy) azonosak. Az egyszerűség kedvéért most tekintsünk el a téves értelmezéstől (ti. hogy „a távoli morajtól *Móricznak* kellett volna megremegnie”; továbbá a 3. és a 4. tagmondatokban szereplő 3. láncot is hagyjuk figyelmen kívül: „ezeket a figurákat_k, róluk_k), s a két láncot jelenítsük meg előbb egy mátrix függőleges és vízszintes soraiként. (Az *olvasó* főnév indexe (_i), a *Móricz* főnév indexe (_j)).

1. tm	2. tm	3. tm	4. tm	5. tm
az olvasója _i				[az olvasónak _i]
	<i>Móricz</i> _j	$\tilde{o}_j$	$\tilde{o}_j$	

Csupán a szintaktikai szerkezetet, azaz a tagmondatviszonyokat a lineáris (zárójeles) reprezentációval igen egyszerűen lehet ábrázolni (vö. Deme 1971, 76–90), (ahol az F = főmondat, m = mellékmondat, az alsó index a mellékmondat mélység-száma, a ferde vonal az alárendelés jele):

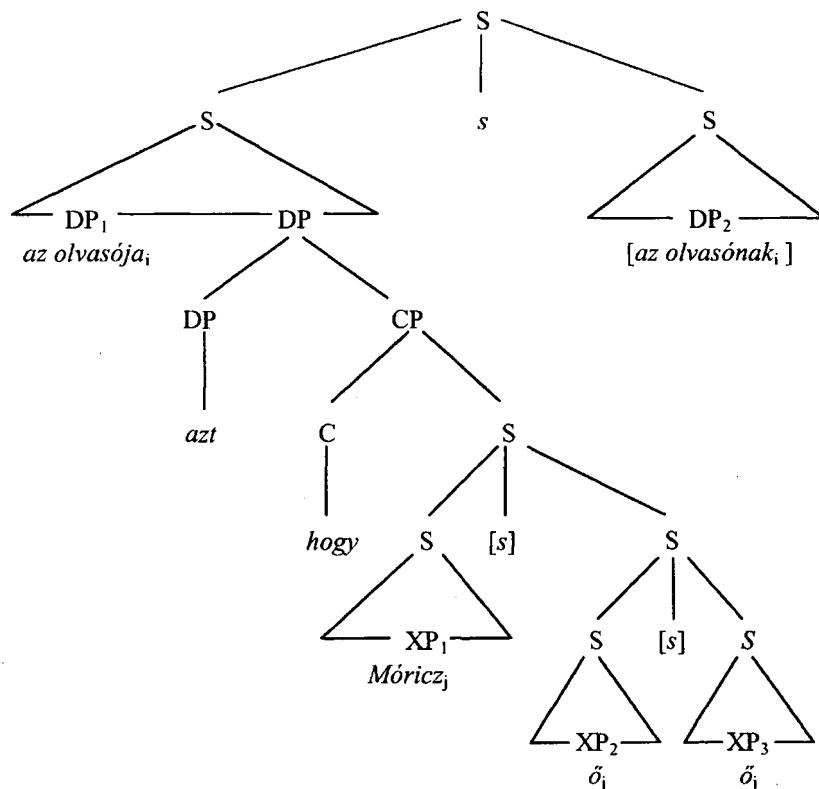
$$((F^{azt}_{/hogy} (m_1 - (m_1 - m_1))) s (F))$$

A szintaktikai szerkezeten belüli koreferenciális viszonyokat a fa-diagram tudja megjeleníteni. (S = Sentence: 'mondat', P = Phrase: 'szerkezet', DP = 'főnévi szerkezet', a DP-k indexszáma azok egymást követő sorrendje: DP₁ DP₂)

A reprezentáció módszertani-technikai kérdésének tűnik, ezért itt jegyezzük meg, hogy a csupán szófaji természet (esetünkben a szerkezet főnévi természetének: DP voltának a) feltüntetése az összetett mondatban nem lesz elegendő. A (8) jelű példában ezért, ahol mindkét koreferenciális lánc indító tagja főnév, az *olvasó* szintagmát DP-vel, a *Móricz* főnevet XP-vel reprezentáljuk.

[I]

Miként a (6) számú mondat [I] ágrajzából kitűnik, a két koreferenciális lánc a mondat szerkezet más-más szintjén helyezkedik el: *az olvasója_i*... [*az olvasónak_i*] a két főmondat, a *Móricz_j*... *ő_j ő_j* pedig az egymással mellérendelt viszonyban álló mellékmondatok szintjén játszik szerepet. Az alábbi, (7)-tel jelölt mondat koreferenciális viszonyai bonyolultabbak: a láncok 2. és 3. „szemei” egymástól messzebb, valamint mélyebb helyen vannak, mint voltak a (6)-ban.

(7) „Olaszország uniós elnökként akkor tudja támogatni azt a magyar javaslatot, amely alapján az alkotmányos szerződés tükrözné a nemzeti kisebbségek jogainak védelmét, ha az ősz végén nem értékeli úgy, hogy az esetleg veszélyezteti az alkotmánytervezet elfogadását 2003 végéig.” (Népszabadság Online, 2003. szept. 23.)

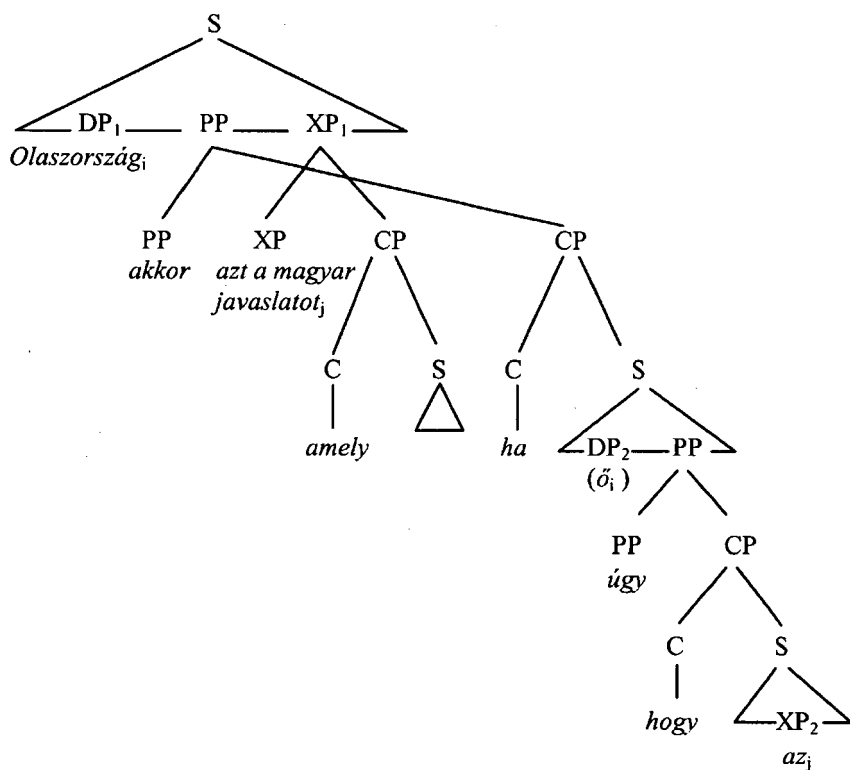
A (7)-tel jelölt összetett mondatban is két koreferenciális lánc húzódik (*Olaszország*, illetőleg *magyar javaslat*), a megvalósulás itteni (e tanulmányon belüli) újdonságát a szintaktikai viszonyok rejtik. A tartalmas főnevekkel (*Olaszország*, *javaslat*)

kifejezett DP₁-k a mondategészt indító főmondatban helyezkednek el, míg a velük együtt referáló DP₂-k tőlük távolabb. Különösen az *az_j* névmás került távolabbra nemcsak lineárisan, hanem hierarchikusan is saját főnévi szerkezetétől (*magyar javaslat_j*).

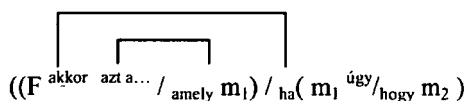
1. tm.	2. tm.	3. tm.	4. tm.
<i>Olaszország_i</i>		(<i>ő_i</i>)	
<i>azt a magyar javaslatot_j</i>			<i>az_j</i>

A szintaktikai szerkezet ágrajzán a koreferenciális viszonyok az alábbi módon jeleníthetők meg.

[II]

A mondat lineáris reprezentálása:

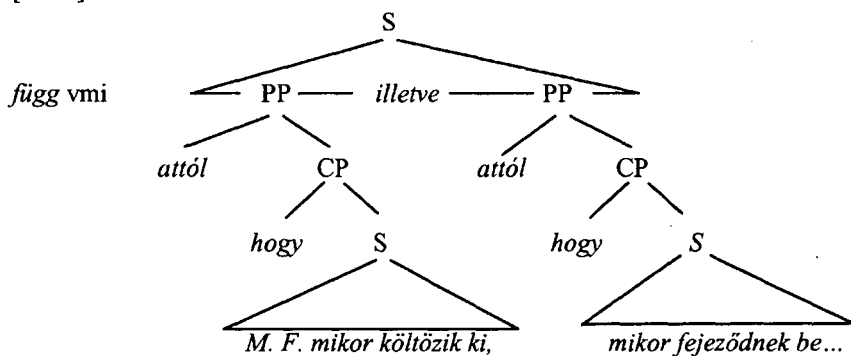

Az alábbi hárommondatos szöveg (MTI-hír) harmadik mondatában van egy feltételes mondat (*ha szükség lesz rá*), amelynek a beágyazottsága további tanulságokkal jár. De előbb tekintsük át a teljes szöveget. (A könnyebb áttekinthetőség érdekében a mondategéseket sorszámmal láttuk el.)

(8) „[1Eldölt, hogy Sólyom László államfő rezidenciája az elődjeinek is otthont adó Béla király úti ingatlan lesz – erősítette meg egy napilap információját tegnap a kormánysszóvivő az MTI-nek. 2Megérkezett a köztársasági elnök levele a Kincstári Vagyoni Igazgatósághoz, amelyben Sólyom László egyértelművé tette, hogy alkalmasnak tartja a Béla király úti házat rezidenciának – mondta László Boglár.] 3A beköltözés dátuma függ attól, hogy Mádl Ferenc – aki új otthona felújításának befejezésére vár – mikor költözik ki a rezidenciáról, illetve attól, hogy *ha szükség lesz rá*, mikor fejeződnek be a Béla király úti ház rekonstrukciós munkálatai.” (Délmagyarország, 2005. 09. 08.)

A (dőlt betűvel szedett) 3. mondategész szerkezetének tartó részei teljesen egyértelműek. Ha a mondatból elhagyjuk a mondat szerkezet szempontjából elhagyható – közbeékel – értelmező alanyi mondatot (*aki új otthona felújításának befejezésére vár*), valamint elemzésünk vitatható szerkezeti elemét, a feltételes mondatot (*ha szükség lesz rá*), akkor az alábbi egyszerűsített ágrajzot kapjuk (PP = prepozíciós szerkezet):

[III/1]

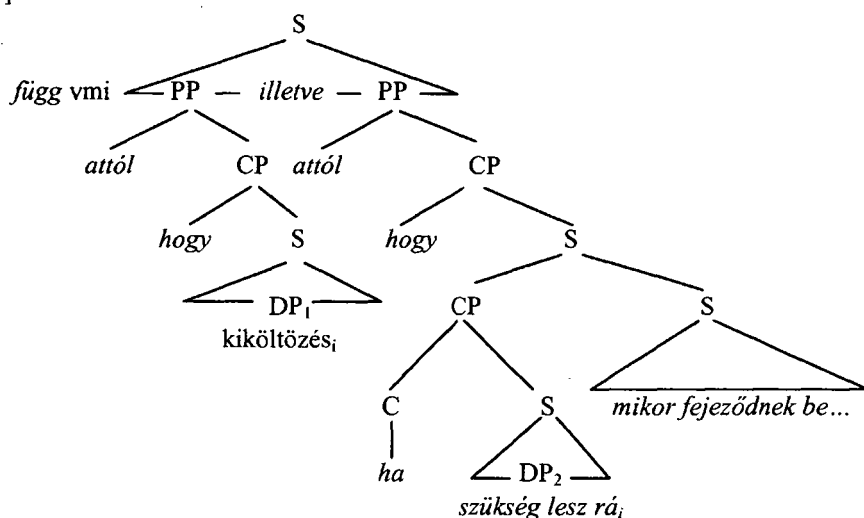

A [III/1] ágrajz láttán válik indokolttá az ágrajzról kihagyott feltételes mondat (*ha szükség lesz rá*) szerkezeti helyével s szerepével kapcsolatos kérdésünk. Melyik irányba tekint a *rá* névmási határozószó: visszafelé, azaz anaforikusan, vagy pedig előre, kataforikusan?

Ha visszafelé utal a *rá*, akkor a *ha szükség lesz rá* mondat *rá* utalása egy DP₂ szimbólummal jelölendő névmás; mint ahogy az is egyértelmű, hogy a *rá* előzményében ott kell lennie a DP₁ szimbólummal jelölendő főnévi szerkezetnek, amely 'köti' a DP₂-t. Ekkor a DP₁ mind a *beköltözés*, mind a *kiköltözés* lehet (esetleg a kettő együtt, hiszen mindkettőre *szükség lesz*). Kevésbé egyértelmű azonban, hogy a *ha szükség lesz rá* mondat hogyan és hova ágyazódik be. Első – később hibásnak bizonyuló – megkö-

zelítésben úgy tűnik, hogy a feltételes mondat 'független' mellékmondata az őt követő mondatnak.

[III/2]

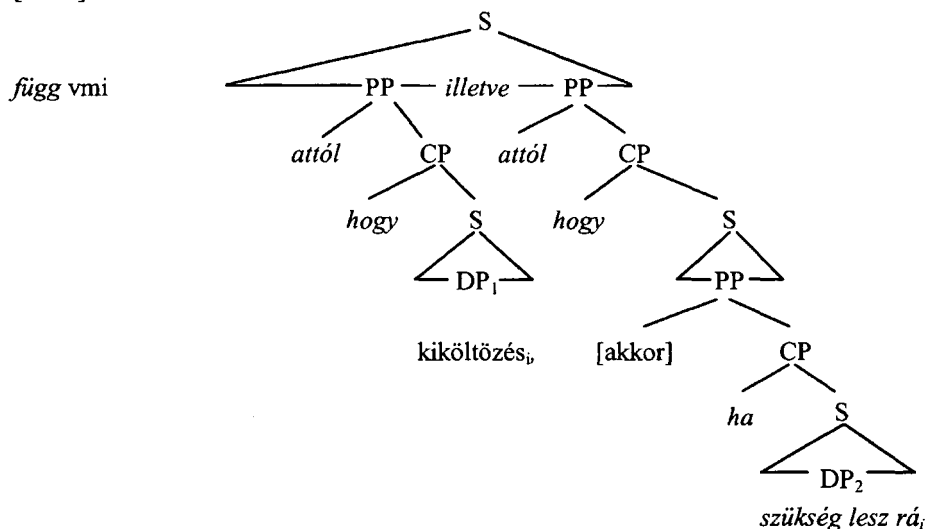
Az itt felvázolt értelmezés azonban, bármilyen tetszetős is, nem fogadható el. A feltételes kötőszónak ugyanis – a 'kötéselmélet' keretében – szüksége van egy 'fej'-re, vagyis egy kitett vagy kitehető akkor, úgy, az-féle utalószóra, amelybe mondatát a ha kötőszó 'beágyazhatja'.

Ha viszont a *ha szükség van rá* mondat nem 'független', hanem 'kategoriális' viszonyú alárendelés, akkor meg kell találnunk azt a helyet, ahová az *akkor* utalószó a legvédehetőbb módon kitehető. Ennek a jelen esetben két elvi lehetősége van. Az egyik a felszíni szerkezetben elfoglalt hely, azaz a *hogy* kötőszó utáni pozíció. Ennek elvileg két változata lehet, az (a) és a (b):

- (a) *hogy [akkor] ha szükség lesz rá, mikor fejeződnek be a (...) rekonstrukciós munkálatok,*
- (b) *hogy ha szükség lesz rá, [akkor] mikor fejeződnek be a (...) rekonstrukciós munkálatok.*

Az alábbi ágrajzon mindkét változat ugyanott helyezkedik el:

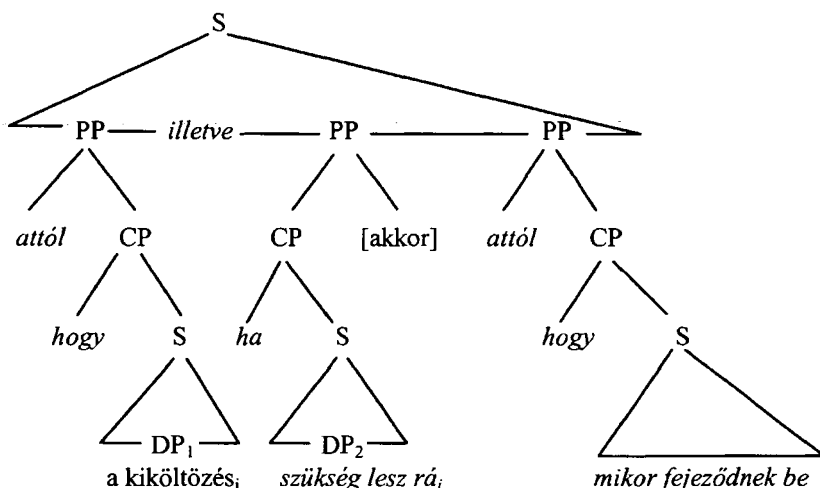
[III/3]

A 'fej' szerepű [akkor] utalószó itt kijelölt helyével szemben két kifogás merülhet fel, mindkettő az 'együtt utalás', azaz a koreferencia szempontjából. A belé ágyazódó feltételes mondat *rá* utalása ekkor a szerkezet legmélyebb pontján van, ahonnan a DP₁ *beköltözés* összetevője csak bizonytalanul érhető el, s így a DP₂ szerepű *rá* csupán a DP₁ *kiköltözés* összetevőjével utal 'együtt'.

A koreferencia szempontjából meggyőzőbb helyet kaphat az [akkor] a mondat-egész főmondat szerepű tagmondatában: *függ valami attól, hogy..., illetőleg ha [akkor], attól, hogy...*

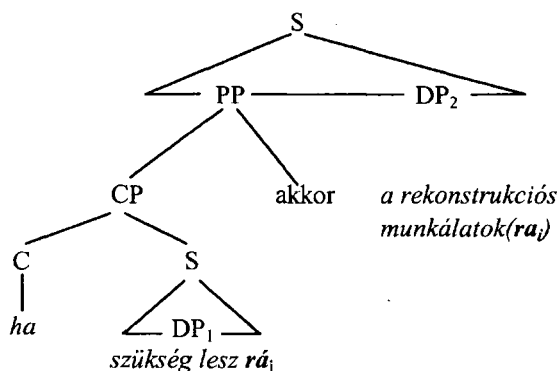
Ágrajzon ez így reprezentálható:
[III/4]

Az ágrajzon megjelenített koreferencia-viszonyok – ha értelmezésünk azonos a szövegben megjelenített értelemmel – megfelelnek a 'kötélmélet' előírásainak. Ha a DP₂ szerepű névmás (*rá*) csupán a közvetlen előzményével (*a kiköltözés*) referál együtt, akkor viszonyuk – szintjeik azonossága révén, hisz mindkettő első mélységszintű mellékmondat – 'mellérendelő'. Ugyanakkor a DP₂ *a beköltözés* főnévi szerkezettel is 'össze van indexelve': „*a beköltözés* függ attól, [akkor] ha szükség lesz *rá*, hogy mikor fejeződnek be (...) a munkálatok.” Ez a viszony 'alárendelő'.

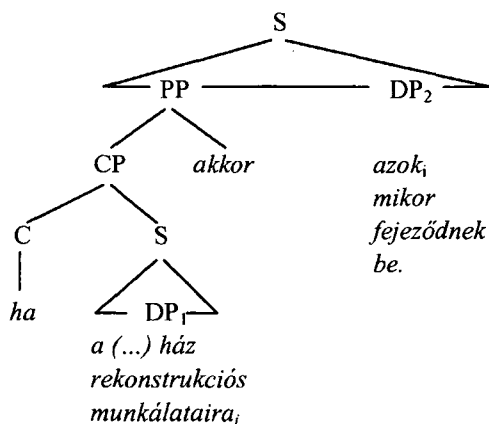
A (8) jelű mondat eddigi értelmezései, vagyis a [III/1], a [III/2], a [III/3] és a [III/4] arra a feltevésre épültek, hogy a *ha szükség lesz rá* mondat *rá* eleme anaforikusan, azaz visszafelé utal. Az ágrajzokon megjelenő értelmezések – még ha van is elfogadható értelmük – korántsem meggyőzőek. Indokolt hát megvizsgálni azt a lehetőséget, amelyben a *rá* névmás kataforikusan, azaz saját folytatásával alkot koreferenciális kapcsolatot. Mivel ebben a megközelítésben a névmás áll a viszony első helyén, érdemes visszatekintnünk az (5) jelű példában ábrázolt összefüggés-típusra. Eszerint a névmás akkor indíthatja a koreferenciális láncot, ha előre vetett mellékmondatban helyezkedik el.

[III/5]

Mivel referál tehát együtt a *rá*, mi a szerepe a feltételes mondatnak, vagyis mi az, amire csak bizonyos feltétel esetén *lesz szükség*? A legutóbbi ágrajzból kitűnik: nem az, amire az [III/1–5] jelű ágrajzokban gondoltunk, vagyis a *kiköltözésre* és a *beköltözésre*. (Ezek az MTI-hír első két mondategységében már eldöntött tények.) A feltételes mondat mint 'conditio' egy eddig nem is említett 'implicatum'-mal, *a Béla király úti ház* – esetleges – *rekonstrukciós munkálataival* függ össze. Az MTI-hírben közölt információnak ugyanis ez az egyetlen olyan részlete, amelyet még nem tisztáztak. Egyáltalán *szükség lesz-e a Béla király úti ház rekonstrukciójára*? A témának ez a részlete a mondatban egyértelműbben jelent volna meg, ha a koreferenciális viszonyt a szövivő nem a *rá* névmással, hanem a főnévi szerkezettel kezdi: ..., *hogy ha szükség lesz a Béla király úti ház rekonstrukciós munkálataira_i, akkor azok_i mikor fejeződnek be*.

[III/6]

A (8) jelű mondat szerkezetének lineáris reprezentálása:

((F^{attól/hogy} m₁) illetve (F^{attól/hogy} (ha m₂ \^{akkor} m₁)))

Tanulságok

A (6), (7) és (8) jelű példák mondattani és koreferenciális szempontú vizsgálatából néhány szerkezeti tanulság viszonylag egyértelműen levonható. Elsőként az, amelyet Kenesei István az idézett helyen már 1992-ban publikált, vagyis hogy egy koreferenciális viszony névmási tagja csak akkor szerepelhet a főnévi szerkezete előtt, azaz DP_1 -ként, ha a két tagmondat viszonya alárendelő. A koreferenciális viszonynak – legalábbis eddig – szerkezetalkotó szerepet mindössze ebben az előre vetett, alárendelt helyzetben tulajdonítottunk. Lehet, hogy van több efféle helyzet is (keresni kellene), de aligha lehet véletlen, hogy eddig – a szintagmatan és a mondattan mellé – koreferenciát még senki nem tartott fontosnak létrehozni. Ha mégis létrejön, akkor abban a jelenség szintű viszonyok feltehetőleg paradigmikus alakzatokba rendeződnek, illetőleg valamiféle 'nyalábok'-ba, amelyekből egy-kettőre a jelen cikk szerzője – szövegössze-függések vizsgálatában – korábban már javaslatot tett (B. Fejes 2001: 47–55).

HIVATKOZÁSOK

- Deme László 1971: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*, Budapest, Akadémiai.
- B. Fejes Katalin 2001: Az aktuális tagolódás és a koreferenciális szerveződés összefüggése egy Illyés-naplójegyzetben, in Kabán Annamária szerk.: *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 47–55.
- B. Fejes Katalin 2005: A szabad vonatkoztatás empirikus vizsgálata, *Magyar Nyelvőr* 129, 243–5.
- Kenesei István 1992: Az alárendelt mondatok szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Petőfi S. János főszerk. 2000: *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk* (Officina Textologica 4), Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001: *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

COREFERENCE RELATIONS IN COMPUND SENTENCES WITH TWO OR MORE CLAUSES

KATALIN B. FEJES

Hungarian authors have examined coreference relations in 'simple' sentences or compound sentences of two clauses based on 'Binding Theory' (Kenesei 1992), or in texts as an important means of contextuality (Petőfi 2000; Tolcsvai Nagy 2001). This paper attempts to represent the coreferential relations of compound sentences with more than two clauses using the concepts of Binding Theory.

MANYSIUL MA?¹

BÍRÓ BERNADETT – SIPŐCZ KATALIN

Jól ismert tény, hogy az uráli nyelvek többsége a kisebb vagy nagyobb mértékben veszélyeztetett nyelvek közé tartozik, a manysi ezek közül is az erősen veszélyeztetett nyelvek egyike. Az Unesco kategóriáit alkalmazva a déli (tavdai) manysi a kihalt nyelvek csoportjába, a nyugati a vélhetően kihalt nyelvek közé, a keleti manysi a kihalt szélén álló nyelvek közé, az északi manysi pedig az erősen veszélyeztetett nyelvek közé tartozik.² Napjainkban manysi nyelven gyakorlatilag az északi manysi nyelvjárást értik, a déli és nyugati dialektusok már a 20. század elején eltűnőben voltak, a keleti (kondai) dialektust a 20. század közepéig még beszélték néhányan, irodalmi alkotások is jelentek meg kondai és jukondai manysi nyelven, bár ez főképpen két, keleti manysi születésű értelmiséginek, Vahruschevának és Konjkovának köszönhető. Feltételezhetjük, hogy napjainkra a keleti nyelvjárások is gyakorlatilag kihaltak. Az északi nyelvjárást ma elsősorban a Szoszva és Lozva mentén beszélik néhány faluban.

Nézzünk először is néhány számadatot a népszámlálások tükrében, elsősorban a legutóbbi, 2002-es népszámlálási adatokat vizsgálva!

2002-ben 11 432 ember vallotta magát manysi nemzetiségűnek, ez 2958 fővel több, mint az 1989-es 8272-es adat. A 11 432 főből 5919 városban él, 5513 pedig falun, ez kb. a népesség fele-fele. Ezek a számok tehát azt mutatják, hogy a manysi nemzetiségűek száma nő, és hasonlóan növekedést mutat a hantik, nyenyecék, enyecék és szelkupok lélekszáma is. Ez nyilván nem azt jelenti, hogy örömdetesesen megnövekedett volna a népszaporulat szibériai nyelvrokonaink körében, hanem inkább a magukat manysiknak, hantiknak stb. vallók aránya változott meg, és ez nem meglepő a 90-es években megindult oroszországbeli változások és főképpen a szibériai viszonyok ismeretében. Míg évtizedekkel ezelőtt a kisebb nemzetiségekhez való tartozás csak hátrányt jelenthetett, ez mostanra megváltozott: hátránya senkinek nem származhat belőle, sőt, sok szempontból előnyt, plusz juttatást jelenthet.

A lakóhelyre vonatkozó adatok szerint a manysik zöme a Tyumeni Területhez tartozó Hanti-Manysi Nemzetiségi Körzetben lakik, de 259-en közülük a Szverdlovszki Területen élnek, 11-en pedig a Komi Köztársaságban. Területileg a manysi lakosság tehát meglehetősen kompakt csoportot alkot.

---

¹ Írásunk a „*Language and Identity in the Finno-Ugric World*” c. szimpóziumon (Fourth International Symposium of Finno-Ugric Languages in Groningen, 2006) tartott előadásunk magyar nyelvű változata.

² Az Unesco csoportosításán kívül másféle osztályozások is léteznek, vö.: 1. „Common-sense classification”: safe, endangered and extinct languages; 2. M. Dale Kincade (1991): viable, viable but small, endangered, nearly extinct and extinct languages; 3. Michael Krauss (1992): safe, endangered, moribund and extinct languages; 4. Stephen Wurm (1938): potentially endangered, endangered, seriously endangered, moribund and extinct languages (Crystal 2000: 20–1).

A nyelvtudásra vonatkozó adatok alapján a manysik nyelvhasználata viszont drasztikusan csökken: míg 1989-ben 37%-uk beszélt anyanyelvét, 2002-ben ez az arány 23% körül volt, oroszul viszont gyakorlatilag mindenki beszél. Ezekből az adatokból azonban meglehetősen nehéz lenne következtetéseket levonni, hisz nem tudhatjuk, hogy általában milyen mértékű nyelvhasználatot tükröz azok esetében, akik úgy nyilatkoztak, hogy anyanyelvüket használják. Figyelembe kell vennünk a terepmunkák tapasztalatait is, és nem utolsó sorban maguknak a manysiknak a véleményét saját anyanyelvük helyzetét illetően. Az utóbbi években terepen járt (ez gyakorlatilag 15 éve lehetséges) nyelvész és néprajzos kollégák, valamint saját magunk tapasztalatai alapján nem nyilatkozhatunk optimistán. E. A. Rombandeeva, a legismertebb manysi nemzeti-szerű nyelvész a 90-es évek első felében úgy nyilatkozott, hogy 15 év múlva már senki nem fog manysiul beszélni (Dolovai – Sipőcz 1998: 59). A 15 év lassan lejár, manysi szót még lehet hallani, olvashatunk is ezen a nyelven újságot, hallgathatunk rádió- és tévéműsorokat is. Mindettől függetlenül nem mondhatjuk, hogy Rombandeeva teljesen rosszul mérte fel nyelve helyzetét. A fő kérdés az, hogy a napjainkban beszélt manysi, valamint az újság, rádió és tévé nyelve, azaz napjaink hivatalosnak tartott manysi nyelve mennyire tekinthető olyan anyanyelvnek, mely a mindennapok kommunikációs szükségleteit az élet legalább valamelyik részterületén – akár az otthonokban, akár a hivatalos életben – kielégíthetné. Jelen vizsgálatainkkal részben erre keressük a választ.

Előadásunkban azt vizsgáljuk, hogy a manysi népesség napjainkban zajló intenzív nyelvváltása milyen főbb jellegzetességeket mutat a nyelv és nyelvhasználat különböző rendszereit tekintve. Mielőtt a konkrét nyelvi vizsgálatokat ismertetnénk, szóljunk röviden a nyelvcsere folyamatáról!

A nyelvcsere és a nyelvvesztés a kétnyelvű beszélőközösségekben kialakuló és a kisebbségi nyelv esetleges kihalásával végződő tendencia (Bodó 2001: 169). E meghatározás három terminust is használ: a nyelvcsere kutatása elsősorban a nyelvválasztási szokások szociolingvisztikai szempontú vizsgálatát jelenti, a nyelvvesztés vizsgálata a visszaszoruló nyelv rendszerének az egyes beszélőknél kimutatható változásaival foglalkozik, a nyelvhalál pedig a nyelvcsere/nyelvvesztés folyamatának végpontja (Bodó 2001: 169). Más megfogalmazásban a nyelvcsere és a nyelvvesztés közötti különbség az, hogy míg a nyelvcsere az egész beszélőközösséget jellemzi, addig a nyelvvesztés az egyént (Bartha 1999: 125). Ez utóbbi megközelítést indokolhatja az a körülmény is, hogy nyelvvesztés létrejöhet nyelvcsere nélkül is, vö. afázia, autizmus, szellemi leépülés stb. David Crystal szerint egy nyelv kihaltnak tekinthető, ha már egyetlen beszélője sem maradt. De mivel ahhoz, hogy egy nyelvet használhassunk, kell még legalább egy másik ember, akivel beszélhetünk, az előző definíciót úgy módosíthatjuk, hogy egy nyelv tulajdonképpen halott, ha csak egyetlen beszélője maradt, és a fiatalabb generációból senki nem szándékozik megtanulni az adott nyelvet (Crystal 2000: 11). Crystal értelmezésében a nyelvcsere (*language shift*) egy nyelvről egy másik nyelvre való fokozatos vagy hirtelen áttérés (akár egy egyén, akár egy csoport által).³

³ „*Language shift* is the conventional term for gradual or sudden move from the use of one language to another (either by an individual or by a group)” (Crystal 2000: 17).

Nyelvvesztésről (*language loss*) pedig akkor beszélhetünk, ha egy egyén vagy egy csoport nem képes tovább használni egy korábban beszélt nyelvet⁴ (uo.: 17). A továbbiakban a nyelvcsere és nyelvvesztés közötti lehetséges terminológiai különbséggel nem foglalkozunk. A nyelvvesztéssel összefüggésben megkülönböztethetjük a funkcionális és strukturális nyelvvesztést: az előbbi a nyelvhasználati szinterek leszűkülését jelenti, az utóbbi pedig a nyelvvesztés folyamatában megfigyelhető nyelvrendszerbeli sajátos változásokat. Ez utóbbiakról főképpen esettanulmányokat ismerünk, és ezekből legfeljebb tendenciákat vázolhatunk fel. Bár az utóbbi évtizedekben számos szociolingvisztikai leírás született különféle konkrét nyelvcsere-folyamatokról, általános érvényű elméletekkel a szociolingvisztika arra vonatkozóan nem rendelkezik, hogy a nyelvcsere állapotában levő nyelvekben milyen változások mennek végbe a nyelvi rendszer egyes szintjein. Vizsgálatunk alapjául tehát nem választhattunk egy érvényes elméleti keretet, mely a nyelvvesztés folyamatának strukturális jellegzetességeit megadva lehetőséget teremtené a konkrét manysi nyelvi jellemzőknek e keretben való elhelyezésére.

Mougeon és Beniak egy tanulmányukban (Mougeon–Beniak 1991) a nyelvcsere jellemző nyelvi változásokat három típusba sorolják: (1) interferencia-jelenségek, (2) a nyelvi rendszeren belüli egyszerűsödés és (3) a monostilizmus vagy szociolektális redukció.

(1) Az interferencia nem csak új elemek megjelenését eredményezheti, hanem az alárendelt nyelv meglevő elemeinek hangsúlyvesztését is.

(2) Strukturális egyszerűsödésen a nyelvi rendszer szabályosabbá és transzparensebbé válását értik.

(3) A monostilizmus vagy a szociolektális redukció a nyelv stílusváltozataiban és szociolektusaiban megfigyelhető egyszerűsödés, bizonyos társas kontextusok beszűkülése. Ez voltaképpen a funkcionális szempont következménye, hisz a nyelvhasználati szinterek lecsökkenése érthető módon szociolektális egyszerűsödést eredményez.

Vizsgálatainkban figyelembe vettük e három szempontot is, és igyekszünk választ adni arra a kérdésre, milyen módon és mértékben jellemzik ezek a vonások a manysik nyelvcsere-folyamatát az elmúlt egy-két évtizedben. A vizsgálati korpuszunk az 1989-ben indult, kéthetente megjelenő manysi nyelvi újság, a *Lujima Seripos* két-két anyaga volt. Az időkeret egyik végét az újság egy 1991 márciusi és 1992 januári száma jelentette (2 db A3 méretű kétoldalas szöveg), a másik végét pedig egy 2005-ös szám (ekkor már a *LS* számai kétoldalasak, tehát szintén 2 db A3 méretű kétoldalas szöveg). Vizsgálati szempontjaink három területet érintenek: a nyelv grammatikai rendszerét, a szókészletét és az újságnyelv stilisztikai-tematikai képét.⁵ E három területet tovább kellett szűkítenünk:

⁴ „...*language loss*, for a situation where a person or group is no longer able to use a language previously spoken” (Crystal 2000: 17).

⁵ A grammatikai rendszeren a strukturális egyszerűsödés és transzparencia jelenségét vizsgáljuk, az interferencia jelenségét a lexikológiai elemzésünk hivatott bemutatni. Tisztában vagyunk vele, hogy az újságnyelv stilisztikai-tematikai sematizálódása nem azonos a Mougeon–Beniak által szociolektális redukciónak nevezett típussal, de részben érintkező jelenségekről van szó. A manysi nyelvű *Lujima Seripos*

1. Grammatikai vizsgálat

A nyelv grammatikai rendszerén belül – kissé önkényesen – három nyelvi vonást vizsgáltunk: a determinált-indeterminált ragozás használatát, a passzív mondat-szerkezeteket, valamint a duális használatát. E szempontok, mint említettük, kissé önkényesnek tűnhetnek, és némiképpen valóban előzetes intuícióinkon alapulnak, de – úgy gondoljuk – ettől függetlenül jól megindokolhatóak.

1a) A determinált ragozás használata a manysi szintaxis sokat vizsgált, de meg nem fejtett jelensége. Jellegzetes vonása, hogy intranszitiv igéket is lehet determinált ragozással használni, vö.:

- (1) *kol sāt šos jēkw-im jōŋx-i-te*
 ház hét - szer táncolGer fordul-Vx3SgPres-DetSg
 'Hétszer körbetáncolja (tkp. „táncolva fordulja”) a házat.’ (Skríbnik 2001: 226)

„Mindent lefedő” szabályt a determinált ragozás választására a kutatóknak nem sikerült felállítaniuk. A folklórszövegek alapján úgy tűnik, hogy a determinált igeragok választását a tárgy határozottságán kívül pragmatikai szempontok is befolyásolják, a mondat aktuális tagolása, a topik-komment- és fókuszviszonyok (Skríbnik 2000). Pontosban azonban azt is nehéz lenne meghatározni, hogy mikor tekinthető a manysiban a tárgy határozottnak, az aktuális tagolásnak a folklórszövegeken történő vizsgálati nehézségei pedig mindenki számára nyilvánvalóak. Számos példát találhatunk arra, hogy határozottnak tűnő tárgy esetén indeterminált ragozás használatos, vagy határozatlannak tűnő tárgy mellett determinált ragozás szerepel (vö. Skríbnik 2000: 226). Tehát feltételezhetjük, hogy a determinált-indeterminált ragozás használata a nyelvcsere folyamata előtt, illetve annak kezdeti szakaszában még rendkívül összetett szabályrendszert alkalmazott. Az újságnyelvi vizsgálattal arra kerestük a választ, hogy a manysi szintaxis ezen területe mutat-e valamiféle változást, a kérdéses szabályrendszer valamiféle egyszerűsödést és/vagy transzparenciát.

Tisztában vagyunk vele, hogy meggyőző válasz csak nagyobb korpusz, illetve a nyelvcsere folyamata előtti szövegekkel való egybevetésen alapuló kvantitatív vizsgálatok alapján születhet, de tendenciaszerű változások az újságnyelvből is adathozhatók. Korpuszunkban a determinált igeragozás használata meglehetősen jól körvonalazható volt. Intranszitiv ige determinált ragozású használatára nem találtunk példát, a determinált ragozás határozott tárgy esetén szerepelt, a tárgy határozottsága pedig az alábbiakban összegezhető. A tárgy határozottnak tekinthető, ha névmással fejeződik ki (2)-(3), ha birtokos személyraggal van ellátva (4), ha a szövegben többször, illetve folyamato-

---

írásai nem tekinthetők publicisztikai stílusban megírt szövegeknek, szemben pl. egy magyar újság cikkeivel. Ebből a szempontból az *LS* meglehetősen tarka képet mutat, és talán éppen ezért közelebb is áll a beszélt nyelvhez, hisz az újságírók által írt szövegek mellett számos olyan írást is tartalmaz, melyek „hétköznapi” emberek szöveggözlései.

san előforduló, tehát az olvasó számára már ismert élőlény, illetve dolog tölti be a tárgy szerepét (5), valamint tárgyi mellékmondat esetén (6).

- (2) *Ман, маници мир, таве ос сака янытлы-лув.*
 mi manysi nép ő-Acc és nagyon dicsér-Vx1PIPres-DetSg
 'Mi, manysi nép, őt nagyon dicsérjük.'
- (3) *Ам ненан акв сали-л мыг-агум.*
 én ti ketten-Acc egy rénszarvas-Instr ad-Vx1SgPres-DetDual
 'Én kettőtöknek egy rénszarvast adok.'
 (ткр. „Kettőtöket egy rénszarvassal adlak.”)
- (4) *Ты хотпа ман эрг-анув-йикв-анув*
 ez ember mi ének-Px1PI-PIPoss-tánc-Px1PI-PIPoss
элаь тоты-янэ.
 előre visz-Vx3SgPres-DetPI
 'Ez az ember a mi énekeinket-táncainkat továbbviszi.'
- (5) *Тох ём-има-тэ матыр сыр мань уй лёнгх*
 ott jár-Ger-Px3Sg valami -féle kicsi állat nyom
хонты-с. Ань лёнгх койи-смэ...
 talál-Vx3SgPast-Indet most nyom követ-Vx3SgPast-DetSg
 'Ott járván valamilyen kis állatnyomot talált (Indet.). A nyomot követte (Det.)...'
- (6) *Хумус тав лылынг тагыл хульты-с*
 hogyan ő lelkes tele marad-Vx3SgPast-Indet
такви ам ваг-тэ.
 ő maga nem tud-Vx3SgPres-DetSg
 'Hogyan maradt életben, ő maga sem tudja.'

1b) A passzív szerkezetek használata a manysi nyelv jellemző vonása. A passzív szerkesztés a manysiban több olyan „egzotikusnak” tűnő jellegzetességgel bír, melyet számos passzív szerkesztésmódot alkalmazó nyelv nem ismer. Ilyen a passzív szerkesztésmód nagymértékű gyakorisága, az ágens gyakori jelenléte, a mozgásigék passzivizálási lehetősége, valamint az, hogy a passzív ige hatóköre nem csak a cselekvés páciense lehet, hanem gyakorlatilag minden tematikus szerep (vö.: Kulonen 1985, 1989; Skribnik 2001: 224-225). Ezzel kapcsolatban azt vizsgáltuk, hogy a mai manysi megőrizte-e ezeket a vonásokat.

(i) Korpuszunk alapján elmondható, hogy a manysiban továbbra is nagyon gyakori a passzív szerkezetek használata, többnyire azonban csak tárgyas igék esetén. A vizsgált anyagban a közel száz példában mindössze négyet találtunk intranszitiv igék passzivizálására, ezekben a szerkezetekben három ige fordul elő: 'futni', 'jönni', 'megjelenni'.

- (7) *Миснэ хунь хайтала-вес, тав хулынг тур*
 tündér ahogy fut-Vx3SgPast-Pass ő halas tó
энтант-ым ёт-моты-стэ.
 körülövez-Ger magával visz-Vx3SgPast-DetSg
 'Ahogy a tündérhez futottak, ő a halas tavat körülövezve magával vitte.'
 (tkp. „ahogy a tündér futtatott”)
- (8) *Вортольнойка-н ты юв-эв!*
 medve-Lat itt jön-Vx1PIPres-Pass
 'A medve (ide)jön hozzánk!' (tkp. „medve által jövetünk”)
- (9) *Хап-аныл тун налув нарумангкве алыма-сыт,*
 csónak-Px3PI-SgPoss csak a folyó felé eltolni emel-Vx3PIPast-Indet
вортольнойка-н та нэглапа-весыт.
 medve-Lat ím megjelenik-Vx3PIPast-Pass
 'Csónakjaikat csak a folyóhoz eltolni emelték, ím a medve megjelent (náluk).'
 (tkp. „a medve által megjelentettek”)
- (10) *Я-та, ань ос ам ялэ-гум, эрнэ ань*
 igen-igen most és/ím én megy-Vx1SgPres-Indet biztos most
вортольнойка-н хот-нэглапа-вем.
 medve-Lat megjelenik-Vx1SgPres-Pass
 'Igen-igen, most ím én megyek, most a medve biztos megjelenik (nálam).'
 (tkp. „a medve által megjelentetem”)

A két utóbbi példával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy bár az ige szerkezete alapján megítélésünk szerint intranszitiv ige passzivizálásáról van szó (*nēyli* 'megjelenik' + *p* mozzanatos igeképző), nem zárható ki, hogy a cikk szerzőjének nyelvhasználatában az adott ige tranzitív jelentéssel is bír ('rábukkan, rátalál vkire'). A fent említett „egzotikus” vonások közül a mozgásigék passzivizálására tehát alig néhány példa akad, ezek is jellemző módon témájukat tekintve „archívabb” (mitológiai tárgyú, valamint a medvekultuszhoz kapcsolódó) szövegekben szerepelnek.

(ii) A szövegekben leggyakrabban a 'vki kap vmilyen jutalmat, kitüntetést', illetve a 'vkít (a nép) nagyon tisztel, szeret' szerkezetek fordulnak elő passzív ragozású igékkel:

- (11) *Тыи магыс тан 1 степень диплом-ыл май-весыт.*
 ez-ért ők 1 fok oklevél-Instr ad-Vx3PIPast-Pass
 'Ezért ők kiváló minősítésű (?) oklevelet kaptak.'
 (tkp. „kiváló minősítésű oklevéllel adattak”)

- (12) *Анъя навыл-ныл ёхт-ум аги хаництахты-н*
 Anja falu-Ablat jön-PartPast lány tanul-PartPres
юрт-анэ-н сака эрунта-ве.
 társ-Px3Sg-PIPoss-Lat nagyon szeret-Vx3SgPres-Pass
 'Az Anja faluból jött lányt a diáktársai nagyon szeretik.'

(iii) Az ágens gyakori jelenléte egyre kevésbé jellemző, a passzív szerkezeteknek csak kevesebb mint a harmadában volt jelen az ágens az ige mellett. Egyre gyakoribb tehát, hogy – más, passzív szerkezeteket alkalmazó nyelvekhez hasonlóan – a manysiban is általános vagy határozatlan alanyú mondatokban találunk passzív igét.

- (13) *Сав ийльпи навл-ым, ус-ым унтту-весым.*
 sok új falu-PI város-PI épít-Vx3PIPast-Pass
 'Sok új falut, várost építettek.'

- (14) *Ань хурумхуйпловит выставка ты вар-аве.*
 most tizenharmadik kiállítás им csinál-Vx3SgPres-Pass
 'Most a 13. kiállítást rendezik.'

(iv) Ahol azonban jelen van az ágens, ott a szabálynak megfelelően mindig lativusi ragot kap:

- (15) *Галина Петровна ома-тэ-н юнххатунгкве ос ханицта-вес.*
 Galina Petrovna anya-Px3Sg-SgPoss-Lat varnni és tanít-Vx3SgPast-Pass
 'Galina Petrovnát az anyja megtanította varnni.'

(v) A szövegek alapján elmondható, hogy a passzív ige hatóköre túlnyomó többségében (az esetek 80%-ában) a cselekvés páciense. A maradék 20%-ot tekintve a passzív ige hatóköre a beneficiens/recipiens, illetve a lokatív (ez utóbbi a mozgásigékből képzett passzív igealakoknál fordult elő, l. fentebb).

- (16) *Най-Отыр-ын вос ургала-вен, сот-ыл*
 Tüz-Fejedelem-Lat hadd őriz-Vx2SgPres-Pass boldogság-Instr
вос пина-вен!
 hadd rak-Vx2SgPres-pass
 'A Tüz-Fejedelem hadd őrizze, boldogságot hadd kapjon!'

- (17) *А-на-на, тарвутынг олы-с, 200 грамм нян-ил,*
 hát igen ~ nehéz van-Vx3SgPast 200 gramm kenyér-Instr
ми-вэв, маныр тэг-ув?
 ad-Vx1PIPres-Pass mi eszik-Vx1PIPres-Indet
 'Hát igen, nehéz volt, 200 gramm kenyeret kaptunk, mit együnk?'
 (tkp. „kenyérrel adattunk”)

- (18) *Ты тал тав ёмцакв хаництахты-нэ-тэ*
 ez év ő jól tanul-PartPres-Px3Sg-SgPoss
магыс Губернатор ступендия-л май-веч.
 -ért kormányzói ösztöndíj-Instr ad-Vx3SgPast-Pass
 'Idén jó tanulmányi eredményéért kormányzói ösztöndíjat kapott.'
 (tkp. „kormányzói ösztöndíjjal adatott”)

1c) A duális használatának vizsgálatát önmagában magyarázza, hogy a duális a nyelvekből általában leépülő kategória. Ezt az uráli nyelvcsalád is több szempontból mutatja, gondoljunk az alapnyelvre még feltételezett, de a mai nyelvek többségében már nem használatos duálisra, vagy például a lappban megnyilvánuló, csak kisebb részcsoportokban előforduló duálishasználatra. A duális visszaszorulása jellemzi a 20. századi manysit is, ezt elsősorban a birtokos személyragozásban és a tárgyas igeragozásban figyelhetjük meg. Kérdésünk az, hogy az elmúlt 15 évben milyen jellegű duálishasználatot mutat az újságnyelv.

A vizsgált szövegek alapján a duális használata továbbra is megtalálható és általában következetes a manysiban, mind a névszó-, mind az ige-, mind pedig a birtokos személyragozásban. Bizonyos mértékű visszaszorulást tükrözhet, hogy többnyire csak páros testrésznevekkel (19), illetve rokonságnevekkel kapcsolatban fordul elő, és ez utóbbi esetben általában az ún. kölcsönösségi <reciprok> duálisról (20) van szó:

- (19) *Та пасыл ань мансын сам-аге выгр-ыг*
 azóta most/ím süketfajd szem-Px3Sg-DualPoss vörös-Transl
мовл-аге-т ос янзк пун-ыт яныгм-егыт.
 szárny-Px3Sg-DualPoss-Loc is fehér toll-Pl nő-Vx3PIPRes
 'Azóta a süketfajd 2 szeme ím vörössé (lett), 2 szárnyán is fehér tollak növekednek.'
- (20) *Тав щан-яге-ащ-аге Кимкьясуй павыл-т ол-эг.*
 ő anya-Px3Sg-DualPoss-apa-Px3Sg-DualPoss Kimkjasuj falu-Loc él-Vx3DualPres
 'Anyja-apja Kimkjasuj faluban él.'

További példák a duális előfordulására az ige-, illetve a birtokos személyragozásban:

- (21) *Ёхор ойка Калистрат сыспал-э-н люл-и,*
 Johor bácsi Kalistrat hát-Px3Sg-SgPoss-Lat áll-Vx3SgPres
эква-тэ-н тэн кат тулёвл-анэн
 feleség-Px3Sg-SgPoss-Lat ők ketten kéz ujjhegy-Px2Dual-PIPoss
сэтан-ыл акван-нэга-вет.
 fonál-Instr összeköt-Vx3PIPRes-Pass
 'Johor bácsi Kalistrat háta mögé áll, felesége az ő kettőjük kezének ujjhegyeit fonállal összeköti.'

- (22) Ётыл ос акв тарвум нак емты-с, тав
 aztán és egy nehéz dolog jön-Vx3SgPast ő
 эква-тэ ос пыг-е атим-ыг етт-сыг.
 feleség-Px3Sg-SgPoss és fiú-Px3Sg-SgPoss semmi-Transl válik-Vx3DualPast
 'Aztán egy nehéz dolog következett, a felesége és a fia semmivé váltak (meghaltak).'

Ingadozást tapasztaltunk a duális használatában abban az esetben, ha az ige két alanyát a -*ëm* '-val/-vel' elem kapcsolja össze. A vizsgált korpuszban előforduló példák közül az ige ötször duálisban, négyszer pedig egyes számban állt ilyen formájú alanyok mellett. Pl.:

- (24) Галина Петровна ань ёмцакве номи-тэ, хумус
 Galina Petrovna most jól/szívesen gondol-Vx3SgPres-DetSg hogyan
 тав атя-тэ ёт Ас я мус ялас-ас.
 ő apa-Px3Sg-SgPoss -val/-vel Ob folyó -ra/-re jár-Vx3SgPast
 'Galina Petrovna most szívesen gondol arra, ahogy apjával az Ob folyóra járt (Sing.).'
 (25) Володя эква-тэ ёт нила няврам янмалта-сыг.
 Volodja feleség-Px3Sg-SgPoss -val/-vel négy gyerek nevel-Vx3DualPast-Indet
 'Volodja a feleségével négy gyereket nevelt (Dual).'

A vizsgált korpuszban arra is akadt példa, hogy nem használnak duálist, holott indokolt lenne:

- (26) Такем хоса та люньси-с, ань сам-аге тай
 annyira sokáig ím sír-Vx3SgPast ím szem-Px3Sg-DualPoss csakugyan
 цар выгр-ым етт-сыг.
 teljesen vörös-Pl válik-Vx3DualPast
 'Annyira sokáig sírt, hogy a szemei (Du) ím csakugyan teljesen vörösek (Pl) lettek.'

2. Lexikológiai vizsgálat

A kölcsönzés a nyelv bármely területén jelentkezhet, de a legnagyobb mennyiségben és legszembeötlőbb módon a lexikonban jelennek meg a másik nyelvből kölcsönzött elemek. A lexikai kölcsönzések szociolingvisztikai megközelítése számos elméleti nehézséget rejt magában. Az első fontos kérdés az, hogy mikortól tekinthetjük a kölcsönszavak megjelenését egy nyelv hanyatlása tünetének. Hiszen a természetes nyelvek folyamatosan változnak, és a változás elsősorban mindig is a lexikonban jelentkezik. A nyelvekben számtalan idegen szó jelenik meg, és ezek arányát és mennyiségét számtalan körülmény befolyásolja (a téma, a beszélők társadalmi státusza, kora, nyelvi attitűdje stb.) A másik elméleti probléma a kölcsönzött elem minősítése: valódi kölcsönzésről van-e szó, vagy egyszerű kódváltásról? Ennek megítéléséhez általában figyelembe szokás venni az adott elem használati gyakoriságát, fonológiai-morfológiai,

valamint szintaktikai beépülésének mértékét, elfogadhatóságát, ismertségét, valamint azt, hogy él-e a kölcsönszónak a befogadó nyelvben megfelelője.

A lexikológiai vizsgálatunk a forrásokban előforduló neologizmusokra és orosz átvételekre irányult. Az orosz kölcsönzések esetében vizsgáltuk, hogy az átvett szónak létezik-e manysi megfelelője, illetőleg az átvett szóalak mutat-e valamiféle illeszkedést a manysi nyelvhez (elsősorban hangtani illeszkedésre gondolunk, de figyelembe vettük a kölcsönszavak manysi struktúrákban való megjelenését is). A neologizmusok és az orosz átvételek esetében is elemeztük, hogy ezek a szókészlet mely területét érintik.

(i) A forrásainkban szereplő orosz kölcsönszavak jellemző módon az élet újabb színtereire kapcsolódnak, többnyire olyan jelenségek elnevezései, melyek korábban a manysik életében nem fordultak elő vagy nem játszottak szerepet. Emellett jellemzően orosz eredetűek a tulajdonnevek (földrajzi nevek, címek). Néhány példa az újság korábbi számainak orosz átvételeiből:

1991/92: *план* 'terv', *отдел* 'részleg', *культура* 'kultúra', *фолклор* 'folklór', *почётный грамота* 'díj, kitüntetés', *пенсия* 'nyugdíj', *президент* 'elnök', *депутат* 'küldött', *округ* 'körzet', *редактор* 'szerkesztő', *заместительный редактор* 'szerkesztő-helyettes', *окружной газета «Ленинская правда»* '„Lenini Igazság” c. körzeti újság', *издательство «Периодика»* '„Periodika” kiadó', *радио* 'rádió', *книга* 'könyv', *экономика тэлат* 'a gazdaság ügyei', *нефть* 'olaj', *газ* 'gáz', *Эстония* 'Észtország', *Лapplandia* 'Lappföld', *мир* 'világ, nép'

(ii) A későbbi, 2005-ös szám is nagy mértékben tartalmaz orosz szavakat, ezek továbbra is az újabb dolgok, jelenségek elnevezései, s egyre inkább átszövik az élet minden területét. Ebben a számban már több olyan szóval találkozunk, melynek manysi megfelelője is állhatna, ilyenek például a hónapnevek, valamint: *война* 'háború' (vö. *хонтлан вармалъ* 'ua.' tkp. „hadakozó dolog”), *армия* 'hadsereg' (vö. *хонт* 'ua.' ~ vö.: m. *had*), *президент* 'elnök' (vö. *пунжхум* 'ua.' tkp. „fő ember”), *школа* 'iskola' (vö. *ханисман кол* 'ua.' tkp. „tanuló ház”, *искола* 'iskola'), *студент* 'diák' (vö. *ханисман няврам* 'ua.' tkp. „tanuló gyerek”).

Példák a 2005-ös újság orosz átvételeire:

декабрь 'december', *миллион* 'millió', *пульница* 'kórház', *округ губернатор* 'a körzet kormányzója', *окружной Дума* 'a körzeti Duma', *комитет* 'bizottság', *закон* 'törvény', *интернет* 'internet', *журнал* 'folyóirat', *журналист* 'újságíró', *пресса* 'sajtó', *тираж* 'példány', *архив* 'archívum', *стенд* 'állvány', *норма* 'norma', *область* 'terület', *павильон* 'pavilon', *класс* 'osztály', *школа* 'iskola', *педучилища* 'tanárképző', *педагогический университет* 'pedagógiai egyetem', *грамота* 'oklevél', *кружок* 'szakkör', *степень* 'fok, fokozat', *диплом* 'diploma', *студент* 'diák', *искусство* 'művészet', *«филология»* *специальность* 'bölcészeti specializáció', *музей* 'múzeum', *концерт* 'koncert', *конкурс* 'verseny', *комсорг* 'komszomolszervező', *путёвка* 'kiküldetés', *клуб* 'klub', *война* 'háború', *армия* 'hadsereg', *буровой* 'fűrótorony', *электроэнергия* 'elektromos energia', *киномеханик* 'mozigépész', *плотник* 'ács', *паспорт* 'útlevél'

(iii) Az átvett szavak hangtani igazodása nem jellemző, egy-két régebbi – évtizedekkel korábbi szövegekben is felbukkanó – szónál előfordul (*тэла* 'dolog' < or. *дело*, *пульница* 'kórház' < or. *больница*), de teljesen általános a hanghelyettesítés hiánya (*газ*, *кружок*, *филология*).

(iv) Az orosz szavak előfordulhatnak manyisi mondat szerkezetekben, vö.:
пенсият олы, пенсиян миннэ, пенсиян патнэ порат 'nyugdíjas (nyugdíjon van), nyugdíjba megy, nyugdíjba menése idején'
сав хул планын майласыт 'a terv szerint sok halat leadtak'
депутатыг пери 'küldötté választ'
муйлупсатыл майлуwes 'kitüntették oklevéllel'
интернетт рупатан махум 'az interneten dolgozó emberek'

(v) A neologizmusok egy része tükörfordítás, vö.:
махум ёнген фольклорный ялпынг хоталым '(nép)színjátszó folklór fesztivál'
Ас-угорный 'obi-ugor'
рут-махманув 'rokon népeink'

(vi) A másik része pedig az újabb jelenségekre létrehozott manyisi kifejezés, ezek többsége az 1992-es újság egy fordításcikkében szerepelt, egy Jelcinnek írt orosz levél N. Sadomin által manysira fordított szövegében. A neologizmusok esetében helyszíni vizsgálatra lenne szükség annak megállapítására, hogy milyen mértékben elterjedtek és elfogadottak ezek a kifejezések. Némelyikéről sejthetjük, hogy gyakorlatilag a cikkírói igyekezet hozhatta csak létre, elterjedésük nem valószínű (vö. 'tűzes víz' az olajra, vagy a 'tűzes lehelet' a gázra). A forrásokban ezek gyakorlatilag csak egy-egy előfordulásúak. Vö.:

миркол 'parlament' („nép-ház”)
ма-вит ургалан вармалит 'környezetvédelem' („föld-víz[=világ] őrző dolgok”)
ма кивырт олнэ сюнь 'ásványkincs' („föld belsejében levő gazdagság”)
наинг вит 'kőolaj' („tűzes víz”)
наинг лылиэн 'gáz' („tűzes lehelet”)
рег сюнь 'olaj és gáz' („forró gazdagság”)
тэн ос маснут варнэ тэлат 'táplálkozás és öltözködés' („étel és ruha csináló dolgok”)
элаь олнэ номт 'javaslat' („előre levő gondolat”)
округ кусяй махум 'a körzet lakói' („körzet gazda-nép”)
омам янытлан хотал 'anyák napja' („anyám tisztelő nap”)
охсар янмалтан ос титтын нэ 'rókatenyésztő' („rókát nevelő és etető nő”)
почётный намыт 'kitüntetések, díjak' („kitüntető név”)

(vii) A szókincs bővítés másik lehetséges módja, mikor a meglévő lexémák jelentéstartalma bővül, azaz a szó valamely jelentésváltozási tendenciával egy új jelentést vesz fel. Néhány példa erre a jelenségre:

посли 'rajzol' > 'fényképez'

хури 'rajz' > 'fénykép'

нял (*нялын саваталвес*) 'nyíl' > 'puskagolyó' ('nyíl által megöletik'
> 'golyó által meghal')

нох-паты 'feljut' > 'fejlődik'

нох-хартыглы 'felhúz' > 'kitermel <kőolajat, gázt>'

муйлунса 'ajándék' > 'kitüntetés'

3. Az újságnyelv stilisztikai-tematikai redukciójára irányuló vizsgálatunk eredetileg szintén intuíciónkon alapult. Több éve követjük figyelemmel a *Lujima Seripos* számait, olvassuk a benne található újságcikkeket. Nem kell nagy megfigyelőnek lenni ahhoz, hogy megállapítsuk, a cikkek tetemes részét teszik ki azok az írások, melyek a manysi nép egy-egy megbecsült tagját mutatják be, akinek általában leírják néhány rövid mondatban az életrajzát, majd dicsérik nyelvtudását, azt, hogy régi meséket, dalokat tud és ad tovább, majd a cikk végén a cikkíró kifejezi a manysi nép tiszteletét és jó egészséget kíván a cikk alanyának. Ez a típus a legjellemzőbb, de emellett további jellegzetes témák ismétlődnek, meglehetősen sablonos nyelvi fordulatokkal. Végezetül a kutatásunk forrásául szolgáló újságcikkek alapján próbálunk a manysi újságnyelvről egy rövid tematikai és stílusos képet nyújtani.

Az 1991-ben valamint 92-ben megjelent 2 szám összesen 8 olyan írást tartalmaz, mely egy anyanyelvét és kultúráját még tudó és ápoló manysi ember ismertetése vagy születésnapi köszöntése. Olvashatunk négy állattörténetet (ebből kettő mese, kettő pedig vadásztörténet), valamint két újonnan megjelent könyv bemutatását. Ezen kívül két hírjellegű írás található még az újságokban, ebből az egyik a fentebb már említett, Jelcinnek szóló orosz levél fordítása, egy másik pedig a hantik és manysik 3. kongresszusáról ad hírt. Továbbá egy régi történetet, amelyben a forradalmárok elveszik a gazdag réntartó rénjeit, és a szegény nép között szétosztják. Az írásokról nyelvi szempontból elmondható, hogy a mesék, állattörténetek nyelvileg gazdagabbak, a könyvről, kongresszusról, illetve a manysi emberekről szóló írások pedig kimondottan sablonos, rövid mondatokból állnak, ezekben gyakoriak az ismétlések. Vö.:

«...Хумус эвенк няврамыт ханисътангкве, таи урыл хансыс учёный нэ Александра Алексеевна Кудря..... Ханты няврамыт магыс ос хумус тананылн элалъ ханисътахтунгкве таи овылтыт хансыс Евдокия Андреевна Немысова. ...Хумус маньси няврамытн эри ханисътахтунгкве та овылтыт хансыс маньси мир ученый нэ Клавдия Васильевна Афанасьева.....Ёрн няврамыт магыс, ос хумус тан ханисътахтэгыт та овылтит хансыс Мария Яковлевна Бармич, ёрн махум ученый нэ.» (Иильпи книга)

„...Hogyan kell az evenki gyerekeket tanítani, erről írt A. A. Kudrja, tudós nő ... A hanti gyerekekről, és arról, hogy hogyan kell őket tanítani, arról írt E. A. Nemysova, ... Hogyan kell a manysi gyerekeknek tanulni, arról írt a manysi tudós nő, K. V. Afanasjeva, ... A nyenyec gyerekekről, és arról, hogy hogyan tanulnak, arról írt M. A. Barmich, a nyenyec nép tudós nője, ...” (Új könyv)

A fordításcikk az újság többi írásától nyelvileg meglehetősen eltér, hosszú, összetett mondatai nehezen értelmezhetőek, a legtöbb neologizmust a forrásokban ez az írás tartalmazta.

A 2005-ös újság tematikáját meghatározza a Hanti–Manysi Autonóm Körzet 75. évfordulója, mellyel több cikk is foglalkozik. A további írások meglehetősen egyfélék: ügyes, okos, tisztelt manysi emberek dicséretei. Egy cikk a vogulok népi hangszerét írja le, de voltaképpen ez is a szokásos ismertetés nyolc manysi emberről, akik értenek ehhez a hangszerhez. Végül még olvashatunk egy napjainkbeli medvekalandorról. Ebben a számban a tematikailag eltérő írások is egyre sablonosabbnak tűnnek, valamint a hírjellegű, tehát a körzet 75. évfordulójához tartozó írások is alig tartalmaznak „konkrétumokat”, viszont sok olyan fordulatot, melyben az itt élő népeket dicsérik szorgalmukért, ügyességükért.

A manysi újságok vizsgálata alapján a benyomásainkat a következőkben foglalhatjuk össze. A források nyelvileg mutatnak a nyelvváltás folyamatára jellemző vonásokat, ezek a nyelv szerkezetében és szóképzésében jelentkeznek. A 91/92-es valamint a 2005-ös újság között eltérést a nyelv struktúráját tekintve nem tapasztaltunk, lexikailag az orosz szavak számának a gyarapodását viszont megfigyelhettük. Úgy tapasztaltuk, hogy a tematikai sematizálódás is erősödött az eltelt szűk másfél évtizedben. Az újságok – akár a 91/92-es, akár a 2005-ös években – rendkívül kevés valódi információt tartalmaznak, meglehetősen szűk olvasóközönséghez szólhatnak. (Gondoljunk például a fiatalok érdeklődési területeire!)

Bár helyszíni kutatásokra lehetőségünk nem volt, felvettük a kapcsolatot a manysi televízióadás manysi nemzetiségű szerkesztőjével, Tatjana Merovával. Kérdésünkre azt írta, hogy a *LS*-t csak az idősek olvassák. Sajnos, sejthetjük, hogy a fiatalabbak más manysi nyelvű olvasnivalót se olvasnak gyakrabban, igaz, a választék is meglehetősen szerény. És az emberek nemcsak nem olvasnak manysiul, hanem mesélni, énekelni is egyre kevésbé képesek. Hajdani gazdag népköltészetük pedig gyakorlatilag már évtizedekkel ezelőtt eltűnt. Ahogy Tatjana Merova írta: „К сожалению, язык исчезает. Хорошо, что есть ещё газета, радио и телевидение. Пока звучит язык.... Последняя перепись насчитанно 11 тысяч, это очень много, даже чересчур, а истинно считающих намного меньше. ...Мы и то большинство говорим по русски. Так что ситуация сложная.” (Sajnos, a nyelv eltűnik. Jó, hogy még van újság, rádió és televízió. Még hallatszik a nyelv.... A legutóbbi népszámláláskor 11 ezer fő volt, ez nagyon sok, sőt túlzás, az igazán magukat annak vallók száma sokkal kevesebb... Mi, a többség oroszul beszélünk. Szóval, a helyzet bonyolult...)”)

HIVATKOZÁSOK

- Bartha Csilla 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bodó Csanád 2001: Nyelvi változások a nyelvcseré és nyelvvesztés folyamatában, *Magyar Nyelvőr* 125, 169–79.
- Crystal, David 2000: *Language Death*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Dolovai Dorottya – Sipőcz Katalin 1998: A vogulok (manysik), in Csepregi Márta szerk.: *Finnugor Kalauz*, Budapest, Panoráma.
- Kulonen, Ulla-Maija 1985: A perspektíva és a vogul szenvedő szerkezet, *Nyelvtudományi Közlemények* 87, 217–24.
- Kulonen, Ulla-Maija 1989: *The Passive in Ob-Ugrian* (SUST 203), Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Lujima Seripos 1991. március 30., 1992. január 18., 2005. december 10. Hanti-Manszijszk.
- Mougeon, Raymond – Beniak, Édouard 1991: *Linguistic Consequences of Language Contact and Restriction: The case of French in Ontario, Canada*, Oxford, Clarendon Press.
- Skribnik, Elena 2001: Pragmatic Structuring in Northern Mansi, *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars* 6, Tartu, 222–39.

IN MANSI – TODAY?

BÍRÓ BERNADETT – SÍPÓCZ KATALIN

It is a well-known fact that the majority of the Uralic languages belong to the group of languages which are more or less endangered. The Mansi language is also one of the **highly endangered** ones. Nowadays, Mansi language means practically the Northern Mansi dialect.

Data concerning the knowledge of languages show that the use of the Mansi language has drastically decreased.

E. A. Rombandeeva, the well-known Mansi-born linguist, claimed in the first half of the 90s that after 15 years nobody would speak Mansi. The 15 years are going to get to an end and still we can hear Mansi spoken, we can read newspapers and listen to radio and watch TV-programs in this language. The main question is to what extent we can consider the language of the media (newspaper, radio and TV), so the official Mansi language of our days, as a mother tongue which is capable of fulfilling the everyday needs of communication at least in one area of life, either at home or in the official life. We aim to find an answer partly for this question by carrying out these investigations.

In our paper, we examine the main characteristics of the ongoing language change of the Mansi population looking at the subsystems of language and language use. In our research, we are concentrating on the changes that have occurred in the Mansi language in the last 15 years. Our research methods are in accordance with the traits of the linguistic change generally characterizing the language change process, as they concern 3 domains of language and language use: the grammatical structure of the language, its lexicon and the stylistic-thematic characteristics of the language of newspapers.

A TÖBBSZÖRÖS TOPIK ÉS AZ AKTIVÁCIÓ VISZONYA A MAGYARBAN*

BODÁNYI ÁKOS

1. Bevezetés

1.1. A tanulmány célja és felépítése

Ez a dolgozat a magyarban előforduló többszörös topik sorrendjének kérdésével foglalkozik. Nevezetesen azt vizsgálja, hogy a több topik látszólag tetszőleges sorrendjét befolyásolja-e – és ha igen, milyen mértékben – az adott topikok aktuális aktivációs szintje. Elsőként a topik fogalmának tisztázására térek ki röviden. Ezt a topik és az aktiváció összefüggéseinek megvilágítása, az aktivációs elméletek bemutatása, majd a dolgozat témájával szolgáló tulajdonképpeni kérdés felvetése követi. Ezután ismertetem saját kutatásomat, bemutatva a hozzá felhasznált módszereket. Az eredmények közlését követően egy rövid összeggel zárul az írás.

1.2. Néhány alapfogalom

A topik azt az entitást jelöli, amelyről a proposíció szól, azaz azt a diskurzusreferenst, amelyről információ adódik át a proposícióban. Meg kell ugyanakkor különböztetni egymástól a topikreferenseket és a topikkifejezéseket. A topikreferens az az entitás, amely topikviszonyban áll egy proposícióval, a topikkifejezés pedig az a nyelvi kifejezés, amely ezt az entitást a mondatban jelöli. Míg egy topikkifejezés mindig szükségszerűen egy topikreferenst jelöl, egy topikreferens nem szükségszerűen topikkifejezésként jelenik meg egy adott mondatban, hanem fókuszkiefezésként is megjelenhet.

Lambrecht (1998: 131) a következő definíciókat javasolja a topikreferensek és a topikkifejezések leírására:

Egy referens akkor interpretálódik egy proposíció topikjaként, ha egy adott situációban a proposíció a referensről szól, azaz olyan információt fejez ki, amely növeli a hallgató tudását erről a referensről.

Egy összetevő akkor topikkifejezés, ha a tagmondat által kifejezett proposíció pragmatikailag ennek az összetevőnek a referenséről szól (Lambrecht 1998: 131).

1.3. A korpusz

Dolgozatom célkitűzése az, hogy megvizsgálja, van-e összefüggés a referensek aktivációs szintje és a topikkifejezések sorrendje között egy magyar nyelvű szöveg vizsgálata alapján. Korpuszul egy népmesegyűjteményt választottam. 1984-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó és az újvidéki Forum Könyvkiadó gondozásában a *Jugoszlá-*

---

* Köszönetet mondok Dr. Lerch Ágnesnek a cikk megírásában nyújtott szíves segítségéért.

viai magyar népmesék című kétkötetes kiadvány második kiadása, melynek szerkesztője Penavin Olga volt. A két kötet összesen 481 mesét tartalmaz, melyeket az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének munkatársai gyűjtöttek az egykori Jugoszlávia magyarok által lakott településein. A meséket magnetofonszalagra rögzítették. Ahogy Penavin Olga írja, az átírás során „a szövegeket nem stilizáltuk, nem változtattunk rajtuk semmit, de nem is vettünk el belőlük. Úgy adjuk át őket az olvasónak a maguk valójában, az élőbeszéd pongyolaságában, ahogyan hallottuk, ahogyan a magnetofon rögzítette őket. A magnetofon-felvételeket teljes hűséggel vetettük papírra. Ez persze sokszor nem vált előnyére a szövegnek, de mégis tartottuk magunkat elhatározásunkhoz, hisz nem parádés mesegyűjteményt adunk közre, hanem olyan élő népnyelvi közléseket, melyekből érzik a spontaneitás, távol tőle minden rafinált kiszámítottság, hatásvadász stilizálás” (Penavin 1984, I: 5).

A szövegből az intonációs viszonyok jelzése hiányzik, de ez különösebb problémát nem jelent. A hangsúlyok helye legtöbb esetben a kontextus alapján megállapítható, de a topikok felismeréséhez erre amúgy sincsen szükség.

A továbbiakban PO I és PO II jelzi a két kötetet.

2. A topik és az aktiváció összefüggése

Feltételezésem szerint összefüggés lehet a többszörös topik sorrendje és az aktiváció között, ezért most Chafe (1987) és Lambrecht (1998) nyomán az aktiváció fogalmát fogom részletesen megvizsgálni. Lambrecht (1998) maga is Chafe (1987) megállapításait vette alapul, és azokhoz társította a sajátjait.

Gondolatmenetük kiindulópontja szerint ismerni valamit, illetve gondolni valamire különböző mentális állapotokat feltételez. Ahhoz, hogy egy hallgató képes legyen feldolgozni a megnyilatkozás által előhívott preszuppozíciókat, nemcsak arra van szüksége, hogy ismerje a releváns preszuppozíciók halmazát, hanem arra is, hogy könnyen hozzáférjen ezekhez a preszuppozíciókhoz. A természetes nyelvekben az információ közvetítéséhez az ismereten kívül tudatosságra is szükség van. A két mentális állapot közötti különbségnek fontos grammatikai következményei vannak. A beszélő azon feltevéseinek nagy része, amelyek a hallgató tudatában a megnyilatkozás idején meglévő referensek reprezentációjára vonatkoznak, a beszélő és a hallgató rövid távú memóriájára kivetett korlátozásokkal vannak kapcsolatban.

A tudatunkban nagyon nagy mennyiségű tudás és információ található, de ebből csak egy nagyon kis mennyiségre fókuszálhatunk, csak ennyi lehet aktív egy bizonyos időpontban. Egy adott fogalom a következő három aktivációs állapot valamelyikében található: aktív, félaktív (elérhető) vagy inaktív. Az aktív fogalom egy meghatározott pillanatban egy személy tudatának fókuszában lévő fogalom. A félaktív/elérhető fogalmak a személy periférikus tudatában található olyan fogalmak, amelyek a háttértudásában megvannak, de közvetlenül nincsenek a tudatának a fókuszában. Az inaktív fogalmak a hosszú távú memóriában találhatók, de még periférikusan sem aktívak.

Egy tétel akkor aktív, amikor a tudatunkban megvilágítódik, és az aktiváltsága akkor szűnik meg, amikor egy másik tétel világítódik meg helyette.¹ Ha egyszer a beszélgetés résztvevőinek a figyelme áttevődik egy másik tételre, a továbbiakban nem szerencsés az előzőre névmással utalni. Egy inaktív tétel azonban sokkal tovább megőrzi az inaktív státuszát, függetlenül attól, hogy pillanatnyilag mi van a beszélő és a hallgató figyelmének előterében. Természetétől függően egy referens inaktív státusza tarthat egy diskurzuson át, vagy azon túl is, akár korlátlan ideig.

A mondatok információstruktúrájának a tanulmányozása során a referensek aktivációs állapotát az teszi relevánssá, hogy ez formai korrelációban van a mondatok megvalósulásának módjával. Az aktiváltság kognitív kategóriájának van grammatikai korrelációja a prozodiában (fonológiai gyengítettség), a morfológiában (névmási, ragozási vagy zero kódolás) és a szintaxisban is (a topikpozícióban való megjelenés).

Néha nem névmásként, hanem hangsúlytalan főnévi csoportként vannak kódolva olyan aktivált referensek, amelyek megfelelnek a hangsúlytalan névmási kódolás követelményeinek. Ez akkor fordulhat elő, ha egynél több referens van aktív állapotban, ezért a névmásként való kódolás kétértelműséghez vezetne. A kivételek ellenére az aktiváltság és a névmási kódolás közötti általános összefüggés a diskurzusban rendkívül erős.

A referensek inaktív státuszának formai kifejeződése éppen az ellenkezője az aktív referensekének. Az inaktivitás jelölése a referenciális kifejezések hangsúlyozásában és a teljes főnévi csoportként való kódolásban nyilvánul meg. Egy referens új diskurzus-reprezentációjának létrehozása a beszélő és a hallgató részéről nagyobb erőfeszítést igényel, mint a referenst az aktiváltság állapotában tartani. Ennek eredményeként nagyobb akusztikai intenzitás és nagyobb mennyiségű fonológiai anyag is szükséges hozzá.

Míg a hangsúly hiánya egy összetevőn szükségszerűen a referens vagy a denotátum aktív státuszát jelzi, a hangsúly jelenlétének nincsen analóg megkülönböztető szerepe. Ez más szóval azt jelenti, hogy míg igaz az, hogy egy aktív összetevő szükségszerűen hangsúlytalan, illetve egy hangsúlytalan összetevő szükségszerűen aktív, ezzel szemben bár egy inaktív összetevő szükségszerűen hangsúlyos, ennek ellenkezője nem igaz, tehát egy hangsúlyos összetevő nem szükségszerűen inaktív. Az egyik funkció nem egyszerűen ellentéte a másiknak. Alapvető funkcionális aszimmetria van a hangsúlyos és a hangsúlytalan összetevők aktivációja között: ez a kódolás aszimmetriájában mutatkozik meg. Egy hangsúlytalan összetevő önmagában kódolja a „diskurzus-aktív denotátum” tulajdonságot, egy hangsúlyos összetevő viszont nem kódol inaktív állapotot.

Ezzel párhuzamos általánosítás állapítható meg a referensek névmásként vagy teljes főnévi csoportként való kódolása közötti morfológiai kontraszt esetében. Egy névmás kódolja a referensének aktivitását, egy teljes főnévi csoport viszont önmagában nem kódolja a referensének aktiváltságát vagy aktivátlanságát. Tehát, míg az aktív referen-

¹ Egy másik hipotézis szerint a felejtés egyszerűen az idő múlásával van kapcsolatban, függetlenül az új információ megjelenésétől (Kibrik 1999: 47–9).

sek egyértelműen előhívják a fonológiai gyengítettséget, a névmásként való megvalósulást vagy mindkettőt, nincs ennek megfelelő egyértelmű kódjelölő tulajdonsága az inaktív státusznak, legalábbis nem a prozodián vagy a morfológián keresztül.

A félaktív vagy elérhető referenseknek három fajtája van. Egy referens félaktívvá válhat deaktiváció által, ami azt jelenti, hogy a diskurzus egy korábbi pontján még aktív volt. Félaktívvá válhat úgy is, hogy egy sémával (schema)² összekapcsolt elvárások halmazához tartozik. A harmadik fajtához azok a referensek tartoznak, amelyek a szövegkülső világban való jelenlétük által válnak félaktívvá. Az első fajtát textuálisan elérhetőnek, a másodikat kikövetkeztetetten elérhetőnek, a harmadikat pedig szituációsan elérhetőnek nevezi Lambrecht (1998: 100). Az első, illetve a harmadik kategória a szövegbelső, illetve a szövegkülső világnak felel meg, a középső viszont semleges erre a megkülönböztetésre nézve: egy referens kikövetkeztethető a nyelvi vagy a nyelven kívüli kontextus valamely eleméből is.

Az aktív, az elérhető és az inaktív referensek közötti különbségtétel azon az elgondoláson alapul, hogy eltérő mértékű mentális erőfeszítés szükséges a különböző mentális reprezentációk feldolgozásához. Szigorúan grammatikai szempontból azonban csak egy bináris különbségtételnek van létjogosultsága, nevezetesen az aktívként kódolt (gyengített ejtésű és/vagy névmásként megvalósuló), valamint az aktívként nem kódolt referensek közötti megkülönböztetésnek.

A szituációsan elérhető referenst tartalmazó mondatok kimondásához nem szükséges annak feltételezése, hogy az elérhető referens megtalálható a hallgató periférikus tudatában a megnyilatkozás idején. Egy ilyen referens inkább attól válik elérhetővé, hogy a szituációs kontextusban való jelenléte által könnyebben felidéződik a hallgató tudatában, mint egy teljesen inaktív referens.

Az eddig áttekintettek még nem elégségesek az aktivációs szint meghatározásához olyan mondatokban, amelyek több topik kifejezést tartalmaznak. Ezt szemléltetik az alábbi példák.

PO I (Mese a fiúról meg a három csikóról)

(4) *A gyerek két bátyja kinevette a gyereket, hogy azért szolgáltá.*

Ezért a rongyos szerszámmért, ami a csikó hátán van, meg ezér?

A bátyjai a gyereket kinevették.

Az utolsó mondatban két topik kifejezés található, melyek sorrendje a mondat értelmének és elfogadhatóságának megváltozása nélkül felcserélhető. Lambrecht értelemben egyik sem kódolja az aktiváció szintjét, hiszen egyik sem hangsúlytalan névmás. De vajon egyforma-e az aktivációs szintjük? Kézenfekvőnek tűnik az az ötlet, hogy mindkettő helyébe külön-külön behelyettesítünk egy névmást vagy egy zéró mor-

² Egy séma legegyszerűbben egymással kölcsönös kapcsolatban álló elvárások csoportjaként jellemezhető. Amikor a séma a szövegben felidéződik, az őt alkotó elvárások majdnem mindegyike félaktívvá válik. Ettől a ponttól kezdve elérhetőbbek az emlékezés számára, mintha teljesen inaktív fogalmak lennének (Chafe 1987: 29).

fémát. Amelyikük esetében ez lehetetlen, mert a mondat így már nem elfogadható, az a kifejezés kevésbé aktív.

Ez a módszer sem segít azonban, mert *A bátyjai őt kinevették és az Ők a gyereköket kinevették* mondatok az adott kontextusban ugyanúgy elfogadhatók, mint az eredeti mondat. Egyik referens sem elég inaktív tehát ahhoz, hogy ne lehessen névmással vagy zéró morfémával helyettesíteni. Hasonló eredményre juthatunk akkor is, ha olyan mondatot vizsgálunk, ahol mindkét topik hangsúlytalan névmás.

PO I (A gyerek meg a táltos ló)

(5) *Hát eccő gyűnnek ám a többi kocsisok is be.*

– *Aha, ennek milen lámpája van.*

Nohát, ezek ezt megirigyelték.

Mindkét névmás helyettesíthető teljes főnévi csoporttal az utolsó mondatban (*Nohát, a kocsisok ezt megirigyelték*, illetve *Nohát, ezek a lámpát megirigyelték*), tehát egyik referensről sem állítható, hogy az adott pillanatban aktívabb lenne a másiknál. Szükség van egy olyan módszerre, amelynek segítségével az eddigieknél pontosabban megállapítható egy referens aktivációs szintje a kimondása időpontjában.

3. Az aktiváció számszerűsítése

3.1. Az aktivációs pontszám

Kibrik (1996) a referenciális eszköz választását modellezte egy orosz narratív prózai mű vizsgálatával. Módszerét később továbbfejlesztette és egy angol nyelvű prózát is vizsgálat tárgyává tett (Kibrik 1999). Feltevése szerint egy referens pronominalizálhatóságának legfontosabb tényezője az aktiváció. Kidolgozott egy számtani módszert, amellyel számszerűen megadható a referensek aktivációja bármely adott ponton, és így minden esetben megmagyarázható a referenciális-eszköz-választás a diskurzusban.

Kognitív szempontból egy tétel aktiváltsága az aktív (rövid távú) memóriában a megelőző pillanat fókuszáló figyelmének eredménye. Amire az i_n pillanatban a figyelem irányult, i_{n+1} pillanatban aktívvá válhat és anaforikus névmásként említődhet. Egy referens számos forrásból bekerülhet a beszélő aktív memóriájába, például a megelőző diskurzusból, a megfigyelt környezetből, vagy a hosszú távú memóriából történő előhívás által.

Az anafora vizsgálata során a pronominalizálhatóság objektív korrelációjaként tekintetbe vehető akár a legközelebbi antecedens, az antecedenst tartalmazó tagmondat retorikai dominanciája az adott tagmondat fölött vagy a bekezdéshatár. A megelőző szöveg valóban fontos szerepet játszik a referensek pronominalizálhatóságának meghatározásában, de nem közvetlenül, hanem a kognitív aktivációs szerkezeteken keresztül, mint ahogy azt rövidesen látni fogjuk. A diskurzus létrejöttének minden pontján aktivációs tényezők működnek a beszélő tudatában, és minden referens számára meghatároznak egy aktivációs szintet. Ha egy referens említésekor az aktivációs szintje elég magas, lehetséges az anaforikus névmás használata. Ha nem, akkor teljes főnévi csoportot kell használni.

A megelőző diskurzus hatással van az aktív memória állapotára, az aktív memória pedig meghatározza a referensek pronominalizálhatóságát. Aktivációs tényezők egész halmaza befolyásolja egy referens aktivációját a diskurzus bármely adott pontján. A számtani modellben minden tényező kap egy számértéket. Ezeket az értékeket összeadva megkapjuk a referens pillanatnyi aktivációs pontszámát, ami alapján megjósolható a referenciális eszköz-választás. Ez a többtényezős számtani módszer képes megmagyarázni a referenciális eszközök előfordulását.

Ha egy referens a megelőző diskurzus során bekerült az aktív memóriába, a pillanatnyi aktivációs szintjére a legnagyobb hatást az állandó tulajdonságai gyakorolják, mint például az élőség és a főszereplőség.

Kibrik (1999: 40) a következő számtani módszert használja. Az aktiváció 0 és 1 között változhat. Az aktivációs tényezők értékei tizedekben mérhetők. Az értékeket össze kell adni. Az eredményül kapott aktivációs pontszámmal lehet megindokolni a referenciális eszköz-választást. Kibrik az aktivációs tényezőket táblázatba foglalta számtani értékükkel együtt. A tényezők sorrendje fontossági sorrend.

Az antecedens retorikai távolsága diskurzusegységekben (tagmondatokban) mérve határozza meg az adott tagmondat távolságát a legközelebbi retorikai antecedens tartalmazó tagmondattól. A retorikai távolságot a diskurzus retorikai szerkezete alapján lehet kiszámolni, összhangban a Mann, Matthiessen és Thompson (1992) által kifejlesztett retorikai szerkezet-elmélettel. E szerint az elmélet szerint minden diskurzusegység összefügg legalább egy másik egységgel egy bizonyos retorikai viszony révén. Ez a retorikai viszony tehát tagmondatok között áll fenn.³

³ Ezek a retorikai viszonyok a következők lehetnek: bizonyíték (evidence), engedmény (concession), kidolgozás (elaboration), indoklás (motivation), akarati eredmény (volitional result), feltétel (condition), kiértékelés (evaluation), igazolás (justify), körülmény (circumstance), háttér (background), akarati ok (volitional cause), nem-akarati eredmény (non-volitional result), máskülönben (otherwise), újbóli kifejtés (restatement), szembeállítás (antithesis), megoldás (solutionhood), felhatalmazás (enablement), nem-akarati ok (non-volitional cause), szándék (purpose), értelmezés (interpretation), összefoglalás (summary), következőzés (sequence), ellentét (contrast), együttes (joint).

1. táblázat
Az aktivációs tényezők (Kibrik 1999: 40)

Tényező	Tulajdonság	Érték
Retorikai távolság (RT)	1	0,7
	2	0,5
	3+	0,0
Lineáris távolság	1	0,0
	2	-0,1
	3	-0,2
	4+	-0,3
Bekezdéstávolság (BT)	0	0,0
	1	-0,3
	2+	-0,5
A lineáris antecedens szerepe	Ha a lineáris távolság 4+	0,0
	Ha a lineáris távolság ≤ 3 :	
	a főmondat alanya	0,4
	más aktív alany	0,3
	direkt tárgy, passzív alany, névszói állítmány	0,2
	elnyomott főnévi csoport	-0,3
Élőség	egyéb	0,0
	Ha a lineáris távolság ≤ 2	0,0
	Ha a lineáris távolság ≥ 3 :	
	élettelen	0,0
Főszereplőség	élő, nem emberi	0,1
	emberi	0,2
	RT + BT ≤ 2	0,0
	RT + BT ≥ 3 :	
	–	0,0
	+	0,2 (a sorozatban az első említés)
Szuperkontiguitás		0,1 (a sorozatban a második említés)
Időbeli/térbeli váltás	–	0,0
	+	-0,2
Gyenge referens	–	0,0
	+	-0,2
Bevezető antecedens	–	0,0
	+	-0,1

Egy diskurzusegység megvalósításakor az a legfontosabb kérdés, hogy melyik megelőző egységhez ad hozzá új információt. Háromszoros felosztás alkalmazandó ezen tényező esetében: a retorikai távolság lehet 1, 2 vagy több. Kiszámításakor az antecedens minden fajta említését figyelembe kell venni, még a legimplicitetebbet is, mint az idézetek ki nem mondott „szerzőit”. Különbséget kell tenni a retorikai antecedens (a retorikai szerkezet szerinti legközelebbi antecedens) és a lineáris antecedens (lineárisan a legközelebbi antecedens) között, mivel a kettő nem feltétlenül esik egybe.

Bár a retorikai távolság a legerőteljesebb tényező, a lineáris távolság paraméterére is szükség van. Az azonban könnyen belátható, hogy egy rövid retorikai távolság rövid lineáris távolsággal párosulva nem ugyanaz, mint egy rövid retorikai távolság hosszú lineáris távolsággal. Még ha a retorikai távolság csak 1 is, a hosszú lineáris távolság tekintélyesen csökkentheti az aktivációs pontszámot. Négy lehetséges lineáris távolság között teendő különbség: 1, 2, 3 és 3 fölött. Míg a retorikai antecedensek közé minden említést beszámítunk, még a legimplicitetebbeket is, a lineáris antecedensek közül ki kell zárni a szintaktikailag azonosíthatatlanokat, főleg az idézetek ki nem mondott „szerzőit”.

A bekezdéstávolság tényezője a diskurzus epizodikus szerkezetének fontosságára utal. Egy bekezdésen belül Kibrik vizsgálata szerint az aktiváció általában viszonylag jól megőrződik, a bekezdéshatárt kognitív értelemben tehát úgy tekinti, mint ahol az aktiváció megoszlása felfrissül. Kibrik különbséget tesz zero bekezdéstávolság (ha az antecedens az adott bekezdésben megtalálható), valamint 1 és 1-nél nagyobb bekezdéstávolság között.

A lineáris antecedens grammatikai szerepe mint tényező csak akkor alkalmazható, ha a lineáris távolság elég kicsi: nagyjából négy diskurzusegység után az antecedens grammatikai szerepe elfelejtődik és csak a jelenlétének a ténye marad releváns.

Az már régen ismert a szintaktikai anafora tanulmányozásából, hogy az antecedensségre legnagyobb eséllyel egy alany pályázhat. Az alanyok különböző alfajai azonban különböző súlyúak, pontszámuk 0,4-től 0,2-ig terjed. Továbbá releváns még a direkt tárgy, a predikátum nominális része és az elnyomott (suppressed) főnévi csoport – egy nem említett referens, amely bár szemantikailag implikált a diskurzusegységben, szintaktikailag azonban nem jelenik meg. Az antecedens szerepének tényezője a második legfajszínűsabb a retorikai távolság után, és az aktiváció egyik fontos forrása.

A további tényezők nem a megelőző diskurzussal vannak kapcsolatban, hanem a kérdéses referens stabil tulajdonságaival.

Az élőség tényezője annak a megfigyelésnek a következménye, hogy az élő referensek lassabban deaktiválódnak, mint a nem élők.

A főszereplőség nem mindig gyakorol hatást az aktivációs pontszámra, csak a referensek reaktiválásakor. A főszereplő referensek könnyebben reaktiválódnak, mint azok, amelyek szerepe az elbeszélésben periférikus. Amikor azonban egy referens már aktív, nincs nagy különbség aközött, hogy főszereplő vagy periférikus referens-e. A főszereplőség tehát csak reaktiváció esetén jön számításba, egy úgynevezett sorozat elején. Egy sorozat olyan legalább három egymást követő egységet jelent, amelyek mindegyikében megemlítődik a kérdéses referens. A sorozatot egy legalább három tagmondatból álló

szünet előzi meg, amelyben a referens nem említődött meg. A sorozat elején, a reaktivációkor a főszereplőség segít a referensnek aktivációja visszanyerésében.

A szuperkontiguitás akkor játszik szerepet, ha az antecedens és a diskurzus kérdéses pontja egymás mellett vannak.

Az időbeli vagy térbeli váltás a bekezdéshatárhoz hasonló, de annál gyengébb epizodikus határvonal; a tagmondatkezdő *azután* előfordulása például gyakran azt implikálja, hogy a két egymást követő tagmondat időpillanatai eltérőek, ami azt jelenti, hogy jobban el vannak különítve egymástól.

A gyenge referensek azok, amelyek a későbbiekben nem fordulnak elő.

A bevezető antecedens mint tényező azt jelenti, hogy a diskurzusbba újonnan bevezetett referens teljes aktiválódásához nem kevesebb, mint két említés szükséges.

Az alkalmazott számtani megközelítés lehetővé teszi, hogy az aktivációs pontszám bizonyos esetekben nagyobb legyen egynél. Az 1,1-es aktivációs pontszám „extrem magas” aktivációt jelent, vagyis a beszélőnek mindenképpen névmást kell használnia, nincs lehetősége, hogy teljes főnévi csoportként említse a referenst. Az 1-es aktivációs pontszám értelmezése „normálisan magas” aktiváció. Az is gyakran előfordulhat, hogy az aktivációs pontszám negatív. Ezeket az értékeket Kibrik egyszerűen nullára kerekíti.

3.2. A szűrők szerepe az aktiváció alakulásában

Az aktiváció mellett úgynevezett szűrők is befolyásolhatják a referenciális választást. A világhatár-szűrő egy olyan akadály, amely megtiltja a redukált formával (anaforikus névmás vagy zéró morféma) történő utalást, még ha az az aktivációs pontszám alapján lehetséges lenne is. Bár a referens magasan aktivált, az átmenet egy másik világba abból, amelyben aktiválva lett, kizárja a pronominalizálhatóságát. Egy és ugyanaz a referens különböző világokban különbözőképpen aktiválódik. Ezt szemlélteti a következő példa (Kibrik 1999), amelyben egy szereplő a gondolatait jegyzi fel a jegyzetfüzetébe.

(6) *Uže blízko oblaka. – A kak v oblakax? – pisał Fedorčuk.*

‘Már közel voltak a felhők. – Milyen lehet a felhők között? – írta Fedorcsuk.’

A referenciális konfliktus-szűrő a másik komponens, amely potenciálisan megátolja a redukált referenciális eszközök használatát. A referenciális konfliktus közönséges neve referenciális kétértelműség. Beszéd közben a beszélők igyekeznek elkerülni olyan referenciális eszközök használatát, amelyekhez a hallgató téves referenst társíthat. Ha egy adott pillanatban egynél több kiemelkedően aktív referens van jelen a diskurzusbán, a beszélőnek lexikogrammatikai eszközöket kell választania, hogy el tudja különíteni az éppen szükséges referenst a vele versengőtől.

4. A többszörös topik és az aktiváció viszonya a korpuszban

Az információstruktúra-elmélet (Lambrecht 1998) alapján három alapvető diskurzusfunkció különböztethető meg, amelyek a következő mondattípusokban valósulnak meg.

A topik-komment típusú mondatokban a mondat által kifejezett proposíció pragmatikailag a topikreferensről szól, így ezek a referensek topikkifejezések is egyben.

A thetikus mondatok (ide tartoznak a prezentációs és az eseménybejelentő mondatok) tartalmazhatnak ugyan topikreferenseket, amennyiben a proposíció növeli a hallgató tudását erről a referensről, de ezek a referensek nem topikkifejezések, mert a proposíció pragmatikailag nem róluk szól.

(1) *Megigérte a kutya, aztán hazament.*

A fenti eseménybejelentő mondat egyértelműen nem tartalmaz topikkifejezést. *A kutya* csak topikreferens, de nem topikkifejezés.

(2) *Volt valamikor egy szegény ember, és annak volt három fia.*

A prezentációs mondatban vadonatúj referensek vezetődnek be, amelyek a későbbiekben topikkifejezésként jelenhetnek meg.

Van a thetikus mondatoknak egy olyan csoportja, amelyekről a szintaktikai szerkezetük alapján azt is gondolhatnánk, hogy topik-komment típusú mondatok. Csak a kontextus alapján lehet megállapítani, hogy a proposíció pragmatikailag az adott referens(ek)ről, illetve a köztük lévő viszonyról szól-e, vagy sem. Az első esetben topik-komment típusú mondatokról, a másodikban pedig eseménybejelentőkről beszélhetünk. Lambrecht (1998: 124) szerint csak az alapján lehet felismerni ezeket az esemény-bejelentő mondatokat, hogy a *Mi történt?* kérdésre adnak választ. Az ezekben a mondatokban található topikreferensek az adott diskurzusban inaktívak, tehát nincsen antecedensük. Egy olyan zárt világban azonban, mint az általam vizsgált mesék világa, az ilyen referensek előfordulása csaknem kizárt, az őket tartalmazó mondatok elfogadhatósága legalábbis erősen kétséges. Ezen kívül azért sem lehetne figyelembe venni őket, mivel a dolgozatban alkalmazott aktivációs pontszámítási módszer alapján nem lehet eldönteni, melyik referens az aktívabb. Ebben a modellben az antecedenseknek rendkívül fontos a szerepe, az antecedens nélküli referensek aktivációs szempontból ezért egyformán értékelhetetlenek.

A harmadik mondat típus az identifikációs mondatok típusa, amelyekben fókuszkiefejezés is található. Ez azonban nem zárja ki, hogy ezzel együtt két topikkifejezés is előforduljon bennük, mint az a következő példában látható.

(3) *Én azért a rossz patkóért csak egyszer hajoltam le.*

A munkát a következőképpen folytattam. A szöveget végigolvasva kiválogattam az egynél több topikot tartalmazó mondatokat. A kettőnél több topikot tartalmazó mondatok elenyésző száma miatt velük a továbbiakban nem foglalkoztam. A célom az volt, hogy megvizsgáljam, létezik-e valamilyen összefüggés a topikok sorrendje és aktivációs szintje között. Az eredményül kapott korlátozott érvényű általánosítások által felvetett kérdések a későbbiekben esetleg további kutatások tárgyát képezhetik.

4.1. Egy példa az aktivációs pontszám kiszámítására

PO I (Bohó Misi)

(7) *A pásztorkutya ott őrizte az üstöt, (0) nem is vette észre Misi. De Misi a kutyátú megijedt és fõmászott a fára.*

A második mondatban található két topik kifejezés *Misi* és *a kutyátú*. Az első mondat második tagmondata és a második mondat között megállapítható retorikai viszony a nem-akarati eredmény. Mindkét topik kifejezés retorikai antecedense a megelőző tagmondatban található, ezért a retorikai távolság tényező értéke mindkét topik kifejezés esetében 0,7.

Mindkét topik kifejezés lineáris antecedense a megelőző tagmondatban található (tehát egybe esnek a retorikai antecedensekkel), ezért a lineáris távolság tényező értéke mindkét topik kifejezés esetében 0,0.

Mindkét topik kifejezés ugyanabban a bekezdésben található, mint az antecedenseik, ezért mindkét topik kifejezés bekezdéstávolság értéke 0,0.

A lineáris antecedensek távolsága mindkét topik kifejezés esetében egy tagmondatnyi, ezért az antecedensek grammatikai szerepe is közrejátszik a topikok aktivációs szintjének meghatározásában. *Misi* antecedense direkt tárgy, ezért a tényező értéke az ő esetében 0,2. A kutya antecedense zéró morfémaként megvalósuló alany, ezért a tényező értéke a kutya esetében 0,3.

Se a lineáris távolság, se a retorikai távolság és a bekezdéstávolság összege nem haladja meg a kettőt, ezért az élőség tényező és a főszereplőség tényező ebben az esetben nem játszanak szerepet a topik kifejezések aktivációs szintjének meghatározásában. Az aktivációs érték ezen tényezők esetében egységesen 0,0.

A szuperkontiguitás tényező sem játszik szerepet, mert az antecedensek nem közvetlenül a kérdéses topik kifejezések mellett találhatók. Mindkét topik kifejezés aktivációs értéke ebben az esetben is 0,0.

Időbeli vagy térbeli váltás nincsen a két tagmondat között, ezért mindkét topik kifejezés aktivációs értéke 0,0 ebben az esetben is.

Misi nem gyenge referens, mert a későbbiekben is előfordul, *a kutya* viszont az elbeszélés során többet nem szerepel, ezért gyenge referensnek bizonyul. *Misi* aktivációs értéke itt 0,0, *a kutyáé* viszont -0,2.

Egyik topik kifejezés referensének sem a lineáris antecedens az első említése az elbeszélésben, ezért ez a tényező nem játszik szerepet a topik kifejezések aktivációs szintjének meghatározásában. Az aktivációs érték mindkét esetben 0,0.

Mindkét topik kifejezés esetében mind a tíz értéket összeadva a következő eredményt kapjuk: *Misi* aktivációs pontszáma 0,9, *a kutyáé* pedig 0,8.

4.2. Az aktivációs eredmények

Az eredmények a következőképpen alakultak. Összesen 129 olyan mondatot találtam (topik-komment típusúakat és identifikációsokat együttvéve), amelyekben két topik kifejezés található. Mindegyik mondatban mindkét kifejezésnek kiszámoltam a Kibrik-féle aktivációs pontszámát a korábban ismertetett módon. A 129 mondat közül 80 esetben az első topik kifejezés aktivációs pontszáma a nagyobb, 36 esetben a máso-

diké, 13 esetben pedig a két topikkifejezés aktivációs szintje a tizedes értékig megegyezik, tehát Kibrik módszerével sem lehet eldönteni, hogy az adott ponton melyik az aktívabb. Ez utóbbi mondatokkal, melyek az összes mondat kb. 10 százalékát teszik ki, a továbbiakban nem foglalkoztam.

Mint az várható volt, kizárólagos érvényű törvényszerűség a kapott eredmények alapján nem állapítható meg. Megfigyelhető viszont egy tendencia, mely szerint a magasabb aktivációjú topikkifejezés inkább megelőzi az alacsonyabb aktivációjút, mint fordítva. Ez tehát az adatokból megállapítható első általánosítás.

Megvizsgáltam a topikkifejezéseket abból a szempontból, hogy milyen összefüggés van az aktivációs szintjük és a névmásként való megvalósulásuk között.

Abban a 116 mondatban, amelyben Kibrik módszerével el lehetett dönteni, hogy melyik topikkifejezés aktivációs szintje nagyobb, összesen 232 topik található. Ezek közül 87 névmás, 145 pedig teljes főnévi csoport. Azon 80 mondatban, amelyekben az első topikkifejezés aktivációs szintje a magasabb, a következő a névmások és a teljes főnévi csoportok megoszlása: 35 mondatban mindkét topikkifejezés teljes főnévi csoport; 11 mondatban mindkettő névmás; 8 mondatban az első teljes főnévi csoport, a második névmás; 26 mondatban az első névmás, a második teljes főnévi csoport.

Abban a 36 mondatban, amelyekben a második topikkifejezés az aktívabb, a következőképpen oszlanak meg a névmások és a teljes főnévi csoportok: 13 mondatban mindkét topikkifejezés teljes főnévi csoport; 8 mondatban mindkettő névmás; 8 mondatban az első teljes főnévi csoport, a második névmás; 7 mondatban az első névmás, a második teljes főnévi csoport.

2. táblázat

A topikkifejezések sorrendje és aktivációja közötti viszony

	Az első topikkifejezés az aktívabb	A második
Mindkettő teljes NP	35 (43,75%)	13 (36,11%)
Mindkettő névmás	11 (13,75%)	8 (22,22%)
Teljes NP – névmás	8 (10,00%)	8 (22,22%)
Névmás – teljes NP	26 (32,50%)	7 (19,44%)
Összes mondat	80 (100%)	36 (100%)

A 116 mondatban tehát összesen 87 névmásként megvalósuló topikkifejezés található. A következő összefüggés állapítható meg ezek mondatbeli helyzete és aktivációs szintje között.

A 87 névmásként megvalósuló topikkifejezés között 37 olyan van, amelynek aktivációs szintje magasabb a másik topikkifejezésénél, és meg is előzi azt. 26 esetben a második topikkifejezés teljes főnévi csoport, 11 esetben névmás.

A 87 között 15 olyan névmásként megvalósuló topikkifejezés van, amelynek aktivációs szintje alacsonyabb a másik topikkifejezésénél, de megelőzi azt. A második topikkifejezés 7 esetben teljes főnévi csoport, 8 esetben pedig szintén névmás.

A 87 között 16 olyan névmásként megvalósuló topikkifejezés van, amelynek aktivációs szintje magasabb a másik topikkifejezésénél, de az megelőzi őt (mármint a kisebb aktivációjú a nagyobb aktivációjút). Az első topikkifejezés 8 esetben teljes főnévi csoport, 8 esetben szintén névmás.

A 87 között 19 olyan névmásként megvalósuló topikkifejezés van, amelynek aktivációs szintje alacsonyabb a másik topikkifejezésénél, és az meg is előzi őt (mármint a nagyobb aktivációjú a kisebb aktivációjút). A másik topikkifejezés 8 esetben teljes főnévi csoport, 11 esetben szintén névmás.

A 116 mondatban összesen 145 teljes főnévi csoportként megvalósuló topikkifejezés található. A következő összefüggéseket találtam ezen topikkifejezések mondatbeli helye és aktivációs szintje között.

A 145 teljes főnévi csoportként megvalósuló topikkifejezés között 43 olyan van, amelynek aktivációs szintje magasabb a másik topikkifejezésénél, és meg is előzi azt. 35 esetben a másik topikkifejezés szintén teljes főnévi csoport, 8 esetben viszont névmás.

A 145 között 21 olyan teljes főnévi csoportként megvalósuló topikkifejezés van, amelynek aktivációs szintje alacsonyabb a másik topikkifejezésénél, de megelőzi azt. 13 esetben a második topikkifejezés szintén teljes főnévi csoport, 8 esetben viszont névmás.

A 145 között 20 olyan teljes főnévi csoportként megvalósuló topikkifejezés van, amelynek aktivációs szintje magasabb a másik topikkifejezésénél, de az megelőzi őt (mármint a kisebb aktivációjú a nagyobb aktivációjút). 13 esetben az első topikkifejezés szintén teljes főnévi csoport, 7 esetben viszont névmás.

A 145 között 61 olyan teljes főnévi csoport van, amelynek aktivációs szintje alacsonyabb a másik topikkifejezésénél, és az megelőzi őt (mármint a nagyobb aktivációjú a kisebb aktivációjút). 35 esetben az első topikkifejezés is teljes főnévi csoport, 26 esetben viszont névmás.

3. táblázat

Az aktiváció és a sorrend megoszlása a névmásként, illetve teljes NP-ként megvalósuló topikkifejezések között

Első és aktívabb	37	43
Első és kevésbé aktív	15	21
Második és aktívabb	16	20
Második és kevésbé aktív	19	61
Összesen	87 névmás	145 teljes NP

A táblázatról leolvasható, hogy a névmásként megvalósuló topikkifejezések 42,5 százaléka (87 közül 37) megelőzi a másik topikkifejezést, és aktívabb nála. A teljes NP-ként megvalósuló topikkifejezéseknél ennek az ellenkezője figyelhető meg, vagyis 42,0 százalékukat (145 közül 61-et) megelőzi a másik, aktívabb topikkifejezés.

Lambrecht (1998: 172) megállapította, hogy a hangsúlytalan névmások képviselik a pragmatikai szempontból preferált topikkifejezéseket, Kibrik (1996: 280) szerint

pedig „extrém magas” aktivációs szint esetén a beszélőnek mindenképpen névmást kell használnia. Ezek alapján azt feltételezhetjük, hogy egy névmás mindig nagyobb aktivációjú lesz egy teljes főnévi csoportnál. Ezt és a saját első általánosításunkat összekapcsolva, miszerint a nagyobb aktivációjú topikkifejezések inkább megelőzik a kisebb aktivációjúakat, azt a második általánosítást fogalmazhatjuk meg, hogy a névmások megelőzik a teljes főnévi csoportokat.

Ebből a szempontból is megvizsgáltam a topikkifejezések aktivációs szintje és mondatbeli helyzete közötti összefüggést. A következő topikkifejezések viselkedése felel meg a fenti három általánosításnak:

- 26 névmásként megvalósuló topikkifejezés, amely magasabb aktivációjú az öt követő teljes főnévi csoportnál;
- 11 névmásként megvalósuló topikkifejezés, amely nagyobb aktivációjú az öt követő másik névmásnál;
- 11 névmásként megvalósuló topikkifejezés, amely kisebb aktivációjú az öt megelőző másik névmásnál;
- 26 teljes főnévi csoportként megvalósuló topikkifejezés, amely kisebb aktivációjú az öt megelőző névmásnál.

A következő esetek azonban nem támasztják alá a második általánosítást:

- 8 mondat, melyekben az első topikkifejezés az aktívabb, de teljes főnévi csoportként valósul meg, míg a második névmásként;
- 8 mondat, melyekben mindkét topikkifejezés névmásként valósul meg, de a második nagyobb aktivációjú, mint az első;
- 8 mondat, melyekben az első topikkifejezés teljes főnévi csoportként, a második névmásként valósul meg, és a második nagyobb aktivációjú, mint az első;
- 7 mondat, melyekben az első topikkifejezés névmásként, a második teljes főnévi csoportként valósul meg, és a második nagyobb aktivációjú, mint az első.

4.3. Topikkifejezések és alanyi szerep

Miközben a fenti esetek előfordulására próbáltam magyarázatot találni, egy másik jelenségre is figyelmes lettem, nevezetesen a topikkifejezések grammatikai alanyként történő megvalósulása és a mondatbeli helyzete közötti összefüggésre, ezért ezt is alaposabban megvizsgáltam.

Azon 80 mondat közül, ahol az első topikkifejezés nagyobb aktivációjú, 55 esetben az első topikkifejezés az alany, 15 esetben a második, 10 esetben pedig egyik sem. A 36 mondat közül, amelyekben a második topikkifejezés a nagyobb aktivációjú, 28 esetben az első topikkifejezés az alany, 5 esetben a második, 3 esetben pedig egyik sem.

A 116 mondatban található 232 topikkifejezés között 103 alanyként megvalósuló van, tehát összesen 13 mondatban egyik topikkifejezés sem alany. A 103 alanyként megvalósuló topikkifejezés között 55 olyan van, amelyik nagyobb aktivációjú a másik topikkifejezésnél, és meg is előzi azt. 5 esetben az alanyként megvalósuló topikkifejezés bár nagyobb aktivációjú a másik topikkifejezésnél, az megelőzi őt (tehát

a kevésbé aktív nem alany az aktívabb alanyt). 28 esetben az alanyként megvalósuló topikkifejezés megelőzi ugyan a nem alanyként megvalósulót, de az aktivációs szintje alacsonyabb azénál. 15 esetben az alanyként megvalósuló topikkifejezés aktivációs szintje alacsonyabb a másik topikkifejezésénél, és az meg is előzi őt (tehát az aktívabb nem alany a kevésbé aktív alanyt).

A fentiekből látható, hogy az alanyként megvalósuló topikkifejezés az esetek túlnyomó többségében (103 eset közül 83-ban) megelőzi a nem alanyként megvalósulót. A harmadik általánosításként megfogalmazható tendencia tehát az, hogy két topikkifejezés közül az alany inkább az első, mint a második.

Ezek után megvizsgáltam az alanyok helyzetét azokban a mondatokban, amelyek a korábban megfogalmazott első két általánosítással nem voltak megmagyarázhatók.

Azon 8 mondat közül, amelyben mindkét topikkifejezés névmásként valósul meg, de a második nagyobb aktivációjú, mint az első, 7 esetben az első topikkifejezés az alany, és csak egy esetben a második.

Azon 13 mondat közül, amelyben mindkét topikkifejezés teljes főnévi csoportként valósul meg, de a második aktívabb, mint az első, 8 esetben az első topikkifejezés az alany, 4 esetben a második, 1 esetben pedig egyik sem.

Azon 8 mondat közül, amelyben az első topikkifejezés teljes főnévi csoportként valósul meg, a második pedig névmásként, és a második aktívabb, mint az első, 7 esetben az első topikkifejezés az alany, egy esetben pedig egyik sem.

Látható tehát, hogy egy alanyként megvalósuló topikkifejezés akkor is megelőzheti a másikat, ha az nála nagyobb aktivációjú. A topikkifejezések sorrendjének meghatározásában az aktivációhoz hasonlóan fontos szerepet játszik az is, hogy az adott topikkifejezés a mondatban alany-e vagy sem.

4.4. A szűrő

A problémát okozó mondatok másik jelentős csoportját azok alkotják, amelyekben a teljes főnévi csoportok aktivációs szintje magasabb, mint a névmásoké.

Ezekben az esetekben az aktivációs pontszámokon túl a referenciális konfliktus-szűrő jelenléte feltételezhető. Ez a szűrő – bár a névmásként megvalósuló topikkifejezések aktivációs szintje valóban alacsonyabb, mint a másik topikkifejezésé – nem engedi, hogy teljes főnévi csoportként említődjenek, mert akkor a mondatok elfogadhatósága megkérdőjeleződne.

Az ilyen mondatokban előforduló névmások ugyanis egyes szám első, második és harmadik személyű személyes névmások és azok ragozott alakjai. Zárójelben adom meg a topikkifejezések aktivációs pontszámait.

PO I (A suszter meg a királyné)

(8) *Beleadta a sorsát, bele kellett ebbe nyugodni, mert ez a vad ember*

(0,4) *engöm (0,0) agyonver – gondóta magában.*

PO I (A Vénusz-madár)

(9) „*Mi az, ez a gyermek (1,0) űtet (0,8) úgy bele vágta a földbe!*”⁴

PO I (Tündérszép Ilona)

(10) *A te bátyád (0,4) neköd (0,2) megtösz minden kedvedet.*

Az első két példában a névmások a beszélőre referálnak, a harmadikban pedig a beszédpartnerre referál a névmás.

Ilyen módon 15 mondatból 12 esetben meg lehet magyarázni, hogy miért valósulhat meg névmásként a kisebb aktivációjú topikkifejezés. Ebből 8 esetben a teljes főnévi csoport megelőzi a névmást, 4 esetben pedig a névmás előzi meg a teljes főnévi csoportot. Az utóbbi 4 esetben az alacsonyabb aktivációjú topikkifejezés azért előzheti meg a nagyobb aktivációjút, mert a mondat alánya.

4.5. A retorikai antecedens szerepe

A 116 mondatból így 10 olyan maradt, amelyben a felmerülő probléma részben vagy egészben még megoldásra vár.

Egy mondatban, amelyben a második topikkifejezés nagyobb aktivációjú, a topikkifejezések egyike sem a mondat alánya; a teljes főnévi csoportként megvalósuló topikkifejezés megelőzi a névmásként megvalósulót.

Három mondatban, amelyekben a névmásként megvalósuló kisebb aktivációjú topikkifejezés megelőzi a teljes főnévi csoportként megvalósuló nagyobb aktivációjú topikkifejezést, a névmások mindhárom esetben a mondat alanyai. Arra azonban a referenciális konfliktus-szűrő sem szolgáltatott magyarázatot, hogy a kognitív szempontból jelöletlen névmások hogyan lehetnek kisebb aktivációjúak a teljes főnévi csoportoknál.

További 5 mondatban mindkét topikkifejezés teljes főnévi csoportként valósult meg, 1 mondatban pedig mindkettő névmásként, és mind az 6 esetben a második topikkifejezés a nagyobb aktivációjú.

A fenti 10 eset aktivációs pontszámait vizsgálva szembeötlő, hogy 6 esetben az első, alacsonyabb aktivációs szintű topikkifejezés retorikai antecedense rendkívül messze található a kérdéses topikkifejezéstől, ezért a retorikai távolság-tényező értéke ezekben az esetekben 0,0. Ismerve azt aényt, hogy a retorikai antecedens-tényező számszerűleg a legerősebb tényező, ezekben az esetekben valószínűleg magyarázatot kaphatunk arra, hogy miért lehet várakozásaink ellenére nagyobb aktivációjú a második topikkifejezés.

5. Összefoglalás

A dolgozatban olyan magyar mondatokat vizsgáltam, amelyekben két topikkifejezés található. Arra kerestem a választ, hogy megállapítható-e összefüggés a topikkifejezések sorrendje és aktivációs szintje között. Kizárólagos érvényű megállapítások helyett csak tendenciák megfogalmazására vállalkozhattam.

⁴ Ebben a példában csak a szöveggörnyezetből derül ki, hogy az *űtet* nem egy harmadik személyre, hanem a beszélőre referál, tehát nem lehet teljes NP-vel helyettesíteni.

Először a topik, majd az aktiváció fogalmát igyekeztem tisztázni. Ez utóbbi esetben egy konkrét számtani módszert is felhasználtam, amellyel meg lehet határozni a referensek aktivációs szintjét. Ezt követően ismertettem számításaim eredményét, melyek alapján a következő megállapítások tehetők.

A nagyobb aktivációjú topikkifejezés inkább megelőzi a kisebb aktivációjút, mint fordítva.

A mondatban alanyként szereplő topikkifejezés inkább megelőzi a nem alanyi szerepű összetevőt, mint fordítva.

A két tényező, tehát az aktivációs szint és a grammatikai szerep (nevezetesen hogy egy összetevő a mondat alanya-e vagy sem) közötti összefüggés vizsgálata további kutatás tárgyát képezheti.

Megállapítottam azt is, hogy bár a névmások kognitív szempontból jelöletlen topikkifejezések, előfordulnak olyan mondatok, amelyekben a referenciális konfliktus-szűrő működése miatt az alacsonyabb aktivációs szintű topikkifejezéseknek névmásként kell megvalósulniuk, hogy a mondatok elfogadhatósága ne sérüljön.

HIVATKOZÁSOK

- Chafe, Wallace 1987: Cognitive constraints on information flow, in Russell S. Tomlin szerk.: *Coherence and grounding in discourse*, Amsterdam, John Benjamins, 21–51.
- Kibrik, Andrej A. 1996: Anaphora in Russian narrative prose: a cognitive calculative Account, in Barbara Fox szerk.: *Studies in anaphora*, Amsterdam, John Benjamins, 255–303.
- Kibrik, Andrej A. 1999: Reference and working memory, in: Karen van Hoek – Andrej A. Kibrik – Leo Noordman szerk.: *Discourse studies in cognitive linguistics*, Amsterdam, John Benjamins, 29–52.
- Lambrecht, Knud 1994: *Information structure and sentence form*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Mann, William C. – Christian M. I. M. Matthiessen – Sandra A. Thompson 1992: Rhetorical structure theory and text analysis, in William C. Mann – Sandra A. Thompson szerk.: *Discourse description*, Amsterdam: John Benjamins, 39–78.
- Penavin Olga szerk. 1984: *Jugoszláviai magyar népmesék I–II*, Budapest, Akadémiai – Újvidék, Forum.

RELATIONSHIP BETWEEN MULTIPLE TOPIC AND ACTIVATION IN HUNGARIAN SENTENCES

ÁKOS BODÁNYI

This paper is about Hungarian sentences containing two topic expressions. It deals with that whether there is relation between the sequence and activation level of these topic expressions.

At first I briefly present the concept of topic and the relation between topic and activation. Then I suggest I method that is suitable for determining the activation of referents numerically.

On the grounds of this research the followings can be pointed out. Topic expressions with bigger activation level tend to precede ones with smaller activation level. Topic expressions appearing as subjects tend to precede non-subjective topic expressions. In some special sentences topic expressions with smaller activation level have to appear as pronouns for the sake of avoiding unacceptable sentences.

A MAGYAR FELSZÓLÍTÓ MÓD TANÍTÁSA KÜLFÖLDIEKNEK

DURST PÉTER

1. Bevezetés

A dolgozat célja, hogy a magyar felszólító móddal kapcsolatos alapvető kérdések rövid áttekintését követően megállapítson olyan világosan körülhatárolható kategóriákat, amelyek jól használhatóak a magyar mint idegen nyelv oktatásában. Bár a felszólító mód alaktana is igen bonyolult, ebben a dolgozatban főleg a felszólító mód használatának kategorizálását tekintem célnak.

2. Formai kérdések

A felszólító mód tanítása több szempontból is igen nagy kihívás a nyelvtanárok és a nyelvtanulók számára. Az igék formai rendszerét tekintve vitathatatlanul ez a legösszetettebb rész, ahol számos tótípus és hasonulás nehezíti meg a nyelvtanulás/nyelvtanítás folyamatát. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül bemutatom a legalapvetőbb alaktani kérdéseket, amelyek a felszólító mód tanításakor felmerülnek.

A hangzóvesztős tövek (*ugrik – ugorj*), az *sz~d* tövek (*alszik – aludj*), az *sz~z* tövek (*emlékszik – emlékezz*) esetében meg kell tanulni, hogy a felszólító mód jele melyik ige-tőhöz kapcsolódik. A felszólító mód jele nagyon gyakran hasonul a tövégi mássalhangzóhoz, ráadásul az eddig tanultaktól eltérő módon – és ez a nyelvtanulók számára természetesen lényegesen nehezebb. Az *s*, *sz*, *z*, *dz* hangokra végződő ige-töveknél a felszólító mód *-j* jelének hasonulása valószínűleg már nem okoz meglepetést a nyelvtanulóknak, hiszen hasonló jelenséggel már találkozhattak a kijelentő módú, jelen idejű határozott ragozás paradigmájának tanulásakor is (*mossa, issza*). A *t* végű igék esetében megkülönböztetjük azokat, amelyeknél a *t* előtt *s* vagy *sz* található (*fest – fess, válassz – válassz*), amelyeknél a *t* előtt hosszú magánhangzó vagy mássalhangzó (de nem *s*, *sz*, *dz*) áll (*fordít – fordíts, ért – érts*), amelyeknél a *t* előtt rövid magánhangzó áll (*nyit – nyiss, fut – fuss*). Ahogy azt a példák is mutatják, minden csoportban más szabályok érvényesek, és a tanulást csak nehezíti, hogy ezek igen közel állnak egymáshoz.

Meg kell említeni továbbá a *jön* ige több-többől alkotott felszólító módját (*jöjjenek, gyere*) és azt a hét ige-t, amely szinte mindig külön csoportként kezelendő (*tesz, vesz, hisz, visz, eszik, iszik, lesz*). Az utóbbi csoport már szintén ismerős a nyelvtanulók számára, hiszen a főnévi igenév és a múlt idő tanulásakor is találkozik velük, ezek pedig rendszerint megelőzik a felszólító mód tanítását. A már megszerzett ismeretek bővítése szükséges az ige-kötők esetében is.

A dolgozat célja főként a felszólító mód használatának tanításával kapcsolatos kérdések tárgyalása, mégis szükségesnek éreztem a felszólító mód alaktanának nehézségeit is röviden vázolni, mert így jobban látható, mennyire összetett a feladat. A for-

mai nehézségek összetettségük ellenére jól meghatározhatók, így ebből a szempontból a „Mit tanítsunk?” kérdés valójában tisztázottnak tekinthető. Kérdés marad viszont az, hogy milyen kategóriákba osztva érdemes a felszólító mód használatát megkövetelő szerkezeteket tanítani, illetve hogy tárgyalják-e a nyelvkönyvek azokat a beszédfunkciókat, melyek a felszólító módban álló igealakok használatát követelik meg, vagy egyszerűen megelégszenek a formai kérdések taglalásával.

3. Felszólító mód vagy kötőmód?

A felszólító mód használatát tanulmányozva azonnal észrevevesszük, hogy a felszólító módú igealak nem mindig jelent felszólítást, magyar grammatikák tanulmányozásakor pedig gyakran láthatjuk, hogy több szerző a felszólító mód egyes használatait kötőmódként említi. Ezt láthatjuk például a Strukturális magyar nyelvtan Mondattan kötetében (Kiefer szerk. 1992), az Új magyar nyelvtan Mondattan fejezetében (É. Kiss 1998) és a Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések c. könyvben (Hegedűs 2005). A kötőmód létezése a magyar nyelvben olyan elméleti kérdés, amely nem tartozik a jelen dolgozat témakörébe, mégis szükségesnek érzem, hogy bizonyos gyakorlati kérdések miatt röviden kitérjek rá.

Többen latin, illetve német behatásnak tulajdonítják a felszólító módú igealakok kötőmódszerű használatát, de például Pomozi (1991: 3) cáfolja, hogy a magyar nyelvben kifejezetten a német vagy a latin grammatikák hatására említették volna a kötőmódot. Gyakran említik a negyedik igemód megkülönböztetése mellett szóló érvek az igekötők viselkedését, ugyanis a kötőmódszerű használatban azok nem válnak el az igétől. Pomozi (i.m. 3) szerint „szemantikai abszurdum”, hogy a mellékmondatokban imperatívuszi jelentést tulajdonítsunk ezeknek az igealakoknak, tehát szerinte az előzőleg említett szórendi kérdésen túl jelentéstani érv is szól amellett, hogy megkülönböztessük a felszólító módot és a kötőmódot a magyarban.

A magyar grammatikai írásokban egy ideig nagyon érintőlegesen foglalkoztak csak ezzel a kérdéssel, pedig a magyar idegen nyelvként történő oktatásában ennek igen nagy jelentősége lenne. Aradi (2005) is rámutat arra, hogy a kötőmóddal kapcsolatos kutatásokban fontos szerepet játszottak a magyar mint idegen nyelv területén végzett vizsgálódások, ugyanis ezen a területen volt igazán szükség a valódi felszólítás és a kötőmódszerű használat elkülönítésére, és ugyanígy nagy szerep jutott a kontrasztív nyelvészeti munkáknak is.

Azt bizonyosan megállapíthatjuk, hogy bárminek is nevezzük, a felszólító módú igealakoknak létezik olyan használata, amelyben nem szerepel felszólítás, és ráadásul szórendileg is máshogy viselkednek. Ezért a magyarul tanulók számára megtévesztő (esetleg érthetetlen és zavaró is) lehet, ha ezt egyszerűen egy kalap alá vesszük a felszólító móddal. Mindenképpen szükség van az egyes szerzők által kötőmódként is említett használat tudatosítására és külön tanítására, gyakoroltatására. Véleményem szerint az a tanárok egyéni meggyőződésén, a nyelvtanulók nyelvtani ismeretein és talán anyanyelvén is múlik, hogy ezeket a használati módokat kötőmódnak fogják-e nevezni, vagy azt mondják, hogy a felszólító módú igealakokat a felszólítástól eltérő funkcióban is használjuk. Az elnevezésnél sokkal fontosabb az, hogy mindenképpen

tudatosítani kell a nyelvtanulóknak (de először a nyelvtanároknak) ezeket a funkciókat. A következőkben főként ezeket fogom áttekinteni, és javaslatot teszek tanításukkor használható kategóriák megállapítására, illetve azok sorrendiségére is.

4. A felszólító mód használata

4.1 A felszólító mód használatának meghatározása

Hegedűs funkcionális nyelvtana nagyon jó kiindulópont a magyar nyelv idegen nyelvként történő tanításához szükséges szemlélethez. Ő a felszólítást is a kötőmódon belüli kategóriaként tünteti fel. Nála a következő osztályozást találjuk (2004: 260):

I. Felszólítás

(*Gyere ide!*)

II. „hogy”-os összetett mondatok – függő (tartalomváró) kijelentések, grammatikai formájukat tekintve:

- a) Célhatározói alárendelés (*Azért jött, hogy felvágja a fát.*)
- b) Olyan alárendelő mondatok, amelyekben az ige vonzata véghatározói (hová) kategóriába tartozik (*Arra vár, hogy kinyissák a boltot.*)
- c) tárgyi alárendelés (*Azt akarta, hogy eladjuk a kocsit.*)
- d) alanyi alárendelés (*Fontos, hogy elutazzunk a konferenciára.*)

III. Függő (indirekt) kérés, kérdés, felszólítás (tiltás)

(*Megengeded, hogy elvigyem a kocsit?*)

Jelentéstani szempontból megközelítve elmondható, hogy az esetek legnagyobb részében a főmondatban megjelenik egy olyan lexikai egység (nem feltétlenül ige), amely megköveteli a felszólító mód használatát a mellékmondatban. (pl. *Pista alkalmas arra, hogy itt dolgozzon.*) Szende (2001: 141) a főmondatban található és a mellékmondatban felszólító módot megkövetelő igéket az alábbi táblázatban foglalta össze:

A FELSZÓLÍTÁS MINŐSÉGE	IGÉK A FŐMONDATBAN
erős vágy, akarat kifejezése	kíván, óhajt, szeretné, alig várja, akar, kér, követel, könyörög, esedezik, imádkozik
elhatározás, ebből következő parancs, rendelkezés	dönt, határoz, úgy tetszik neki, parancsol, elrendel, meghagy, intézkedik, megbíz, rábíz, kényszerít, kötelez, odahat, vmire ítél, vmire kárhoztat
folyamatban lévő vagy eredményes enyhébb ráhatást jelez	biztat, készítet, ösztönöz, sürget, unszol, rávesz, (meg)hív, kínál, marasztal, indítványoz, tanácsol
vágy és akarat közlésére is felhasználható egyébként semleges igék	szól, kiált, megmond, kijelent, közöl, tudósít, tudtul ad, tudomására hoz, üzen, jelent, sugall, figyelmeztet, (levelet) ír
megengedést, tiltást fejez ki	(meg)enged, hagy, ráhagy, felhatalmaz, nem enged, (meg)akadályoz, visszatart, gátol, elkerül, tilt, óv, lebeszél, parancsol, vigyáz, ügyel, örködik
törekvést, hajlandóságot, elhatározást, beletörődést jelölő ige vagy kifejezés	igyekszik, törekszik, azon van, készül, megpróbál, elér, letesz / lemond róla, felhagy vele, hagyja, rászánja magát, vállalkozik rá, erőt vesz magán, megállja, nem állja meg
felszólítás és kérdés kereszteződése (megvalósítás bizonytalan, kérdéses, az egész mellékmondat kérdő formát nyer)	kérdez, gondolkozik, nem tudja, találgat, tanakodik, töpreng, tűnődik; töri a fejét
a szóbeli közlést jelentő ige elmarad, helyébe a kísérő jelenség lép	int, mutat, jelt ad, intést ad, felemeli a kezét, csenget
személytelen igék és kifejezések a főmondatban, amelyek előre jelzik a szükségletet vagy tiltást	az kell, nem kell, illik, nem illik, illő, nem illő, szabad, nem szabad, az hiányzik, lehet, nem lehet
érintkezés a célhatározói mondat (olyan a bevezető mondat, amelybe bele kell értenünk a felszólítást)	Elmentem az orvoshoz, hogy adjon nekem gyógyszert.

Ebből jól lehet látni, hogy az ilyen típusú igék jelentésük szerint csoportosíthatók, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a táblázatban csak igék szerepelnek. Az is jól látható, hogy az itt megállapított kategóriák segítséget nyújthatnak a tanároknak, de nyelvtanításra közvetlenül nem használhatók. Ezzel a kérdéssel a következő részben fogok foglalkozni az itt megfigyelték alapján.

4.2 A gyakorlati nyelvtanári munkában használható kategóriák

A felszólító mód használatának szisztematikus sorbavétele biztosan hasznos lenne a tananyagokban is, de eddig a magyart idegen nyelvként tanító nyelvkönyvek nagy része ezt nem tette meg. A 4.1. részben felsorolt kategóriákat nem közvetlenül a nyelvtanításban történő használatra állapították meg. Az alábbiakban olyan csoportokat próbálok felépíteni, amelyekbe a fentieket besorolva azok a nyelvrákon használható egységeket fognak alkotni.

A kommunikatív nyelvoktatásban fontos szerep jut a beszédszándékok tanításának, szemben a pusztán formaközpontú nyelvtanítás hagyományával. A funkcionális megközelítés kiforrott formája jelenik meg az Európa Tanács által készített tantervekben, ahol leírják, hogy az adott szinteken a nyelvtanulónak milyen beszédszándékokat kell tudni használni. Van Ek és Trim a Threshold level 1975-ös indulásakor még erőteljesen hangsúlyozta a funkciót a nyelvi rendszerrel szemben, de később (1990) már a nyelv formai oldalát is bizonyos szinten beemelték. A magyar szerzők Küszöbszint című munkájukban (Erdős szerk. 2000) nagyjából egyenlő súlyban szerepeltetik a nyelv formai és funkcionális aspektusait, ami a gazdag alaktannal magyarázható. A könyv tehát a magyar nyelv funkcionális leírására vállalkozik, és segítséget kíván nyújtani tananyagok összeállításához is. Itt a Nyelvi funkciók leírásában a különböző funkcióknál elszórva találunk felszólító mód használatát igénylő kifejezéseket. Mint-hogy funkcionális leírásról van szó, nem is várhatjuk, hogy elsődleges céljának tekintse a grammatika rendszerezését. Itt összegyűjtöttem azokat a funkciókat, amelyek leírásában vagy példamondatában szerepel felszólító mód.

2.17. annak kifejezése, hogy valaki képes / nem képes valamit csinálni

2.17.3. (nem) képes/ képtelen + mellékmondat (R) *Péter képes arra, hogy egész éjjel igyon.*

3.3. cselekvésre vonatkozó kérés

3.3.1. felszólító mód 2./3. személy

Várj egy percet!

3.3.2. +légy / legyen szíves

Legyen szíves, nyissa ki a táskáját!

3.3.3. +kérem / kérlek

Foglaljon helyet, kérem!

3.5. figyelmeztetés (hogy valaki csináljon / ne csináljon valamit, mert baj történhet)

3.5.1. felszólító mód (erős hangsúllyal)

Állj meg! / Vigyázz!

3.5.2. Vigyázz / Vigyázzon + vmivel / vkivel

Vigyázzon a kapcsolóval!

3.5.3. +vmire

Vigyázz a fejedre!

3.5.4. ne + felszólító mód (speciális szórend)

El ne ess!

(R)

Hozzá ne nyúl ahhoz a gombhoz!

3.5.5. Nehogy + felszólító mód

Nehogy lekésd a vonatot!

3.6. bátorítás / biztatás

3.6.1. Gyerünk + felszólító mód

Gyerünk, szállj csak be!

3.7. utasítás eligazítás

3.7.2. felszólító mondat

Állítsa be a sebességet, és kapcsolja be a készüléket!

Ezen kívül a felszólító mód mindössze lexikai egységként jelenik meg pl. a *Legyen szíves / Tessék* + főnévi igenév szerkezetekben.

A látottak alapján is megállapíthatjuk, hogy a nyelvi funkciók leírásától nem várható, hogy elegendő útmutatót adjon egy bizonyos grammatikai tananyag rendszerezéséhez. Szintén a Küszöbszint ad leírást a Szavak fejezetben a felszólító módról. Az itt megállapított kategóriák már közelebb állnak a nyelvtanulási folyamat során használható tananyaghoz.

1.6.2. Felszólító mód

1.6.2.1. kategorikus felszólítás

1.6.2.2. tiltás

1.6.2.3. tiltás, kategorikus lebeszélés

1.6.2.4. udvarias felszólítás

1.6.2.5. udvarias felszólítás, kérés kifejezése (főnévi igenévvel) *Légy szíves segíteni!*

1.6.2.6. óhaj kifejezése (általában a „csak” szócskával) *Csak legyen holnap jó idő!*

1.6.2.7. célhatározói mellékmondatban szándék, cél kifejezése

1.6.2.8. alanyi mellékmondatban szükség, kötelesség kifejezése után a „(nem) fontos”, „(nem) lényeges”, „(nem) szükséges”, „Az a célom/od...”, „Az a feladatom/od...” stb. elemeknek alárendelve

1.6.2.9. tárgyi és határozói mellékmondatokban akaratot, kívánságot, engedélyt, tiltást stb. illetve célt, lehetőséget kifejező főelem után (*akar, kér, mond, tanácsol, parancsol, megtilt, megenged vmít* stb.; *lehetőség van, törekszik vmire* stb.)

1.6.2.10. vélemény, tanács, stb. kérése, felszólításra való felhívás (egyes és többes szám első személyben); negatív formában is

1.6.2.11. vélemény, tanács kérése, szándékra való rákérdezés a beszédpartnerrel közösen végzendő cselekvéssel kapcsolatban (többes szám első személyben); negatív formában is

Az eddigieket figyelembe véve és a saját nyelvtanári tapasztalataim alapján próbálok a következőkben olyan csoportokat megállapítani, amelyek már nem kizárólag a tanárok számára nyújthatnak segítséget, hanem a nyelvtanuló is közvetlenül használhatja őket.

Az eddig áttekintett kategorizálások összetettségéből világosan látszik, hogy a felszólító mód használatát nem lehet egyszerre megtanítani. A következő csoportok megállapításához az egyszerűtől az összetett irányába, a konkrétól az elvontabb irányába, illetve a gyakoribbtól a kevésbé gyakori irányába haladó folyamat nyújtja az alapot. Ezeket próbáltam a grammatikai szempontokkal ötvözni. A fokozatosság elve azt teszi indokolttá, hogy először a legkézzelfoghatóbb eseteket tanítsuk meg, amely valószínűleg a

a) felszólítás.

Ezek után érdemes olyan kategóriákba sorolható funkciókat megtanítani, amelyek a valós mindennapi kommunikációban gyakoriak, és szintén jól körülírhatók. Ilyenek a

- b) tanács kérése (*Mit csináljak?*)
- c) cél kifejezése (*Azért megyünk az uszodába, hogy ússzunk.*)
- d) segítség felajánlása (*Kinyissam az ablakot?*)

Ezek közül a c) cél kifejezése átmenetet képez az általam javasolt következő kategóriával, ahol a felszólító mód használatát bizonyos kifejezésekben, pannelszerűen tartom célszerűnek tanítani. Ilyen kifejezések:

- e) bizonyos igékkel (kér, tanácsol, javasol, ajánl, akar, mond, ír, vár, szeretne, megenged, megtilt)
- f) bizonyos melléknevekkel (*fontos, lényeges*)
- g) bizonyos kifejezésekkel (*Hadd menjek veled!*)

A b), d) és g) mondatai csak az idegennyelv-tanítás szempontjából alkotnak külön kategóriát, egyébként az e) kategóriába illenek.

- b) *Mit tanácsolsz, mit csináljak? vagy Nem tudom, hogy mit csináljak.*
- d) *Akarod, hogy kinyissam az ablakot?*
- g) *Hagyd, hogy veled menjek.*

Utolsó lépésnek javaslom annak az elméleti keretnek a „bevetését”, amely valójában az összes eddigi funkciót felöleli. Ennek meghatározását több szerzőnél is megtaláljuk, a következő az egyik legvilágosabban megfogalmazott:

„Az ige kötőmódjával fejezünk ki mindenféle tervezett, szándékolt, óhajtott – tehát még meg nem valósult – cselekvést. Ide tartozik a közvetett és közvetlen felszólítás; a jövőben szándékolt cselekvésre vonatkozó függő kijelentés, kérdés.” (Hegedűs 2004: 259)

Ennek a gondolatnak az idegen nyelv tanulásában történő használata mindenképpen egy későbbi fázisban kezdődhet el, annak ellenére, hogy frappánsan és gyakorlatiasan fogalmazódik meg benne a felszólító mód használatával kapcsolatos összes tudnivaló. Valójában ez jelenik meg a Szende által összeállított táblázatban is, illetve ezt fogalmazzák meg mások is.

Alacsonyabb nyelvtudási szinten azonban a felszólító mód használatának ilyen meghatározása nem lenne használható, mert a „konkrétól az elvontig” alapvetet sértené. Az elméleti keret megadásán kívül véleményem szerint elkerülhetetlen egy listát is készíteni, amely tartalmazza az ide tartozó kifejezéseket. Az ilyen kifejezéseket tartalmazó mondatokban a főmondatban szereplő lexikális elem szemantikai tartalma teszi szükségessé a felszólító mód használatát, és tulajdonképpen az e) és f) kategóriákba is tartozhat-

nának, azonban van egy lényeges oka annak, hogy mégis külön emlitem őket. Az e) pontban szereplő igék jelentése – parancsoló, kérő, tiltó, megengedő jelentéstartalmuk miatt – egyszerűen felismerhető kategóriákba tartozik, és gyakrabban használatosak. Az f) pontba sorolható kifejezések elkülönítésének is pusztán a nyelvtanítás szempontjából magyarázható oka van: csak a kimondottan gyakran használt kifejezések kerülnének ide. Az alábbi listán azonban már olyan, a felszólító mód használatát megkövetelő igék és kifejezések szerepelnének (itt még a teljesség igénye nélkül), amelyek vagy nehezebben körülhatárolható kategóriákba tartoznak vagy kevésbé gyakoriak:

lehetővé teszi, hogy...

lehetőség nyílik arra, hogy...

megérdemli, hogy...

van / nem olyan okos / buta / kedves / jóindulatú / rosszindulatú, hogy...

alkalmas / kész / méltó / jó / használható arra, hogy...

szükséges ahhoz, hogy...

ragaszkodik ahhoz, hogy...

az a feladata / kötelessége, hogy...

A Szende által összeállított táblázatban szereplő igék nagy része is ezen a listán szerepelne.

Talán kimondottan apróságnak számít egy nyelvtanuló számára, mégsem elhanyagolható az a szempont, amelyet Aradi (2005: 16) is felvet. Meg kell különböztetni azokat a mondatokat, amelyekben a főmondat adott lexikája mellett a felszólító mód használata kötelező, illetve a közlési szándéktól függően választható. Az itt említett példák az utóbbi csoportba tartoznak, mert a felszólító mód használatát attól függően követelik, illetve nem követelik meg, hogy valós tényre vagy nem létezőre utalunk. Mindenképpen ez tűnik a legutolsóként tanítandó és legnehezebb kategóriának.

Úgy ütött a dióra, hogy az összetört.

Úgy ütött a dióra, hogy az összetörjön.

Most csak az a fontos, hogy a gyerek jól tanul.

Most csak az a fontos, hogy a gyerek jól tanuljon.

A funkciók tanításának áttekintésekor is azt láttuk, hogy a felszólító mód tanítása nem történhet egyszerre, mindenképpen egy hosszabb folyamatról van szó. A vissza-visszatérő tananyag azonban mindig egy lépéssel tovább mehet – gyakoroltatva ezzel a nem kis nehézséget okozó igealakokat is –, és lehetőséget nyújt arra, hogy a nyelvtanítás alapelveinek megfelelően az egyszerűbbtől az összetettebb használat irányába haladjunk.

5. A felszólító mód tanítása néhány nyelvkönyvben

Ahogy láttuk, a felszólító mód formájában megjelenő igék számos funkcióban használatosak, de ezt nem minden könyv tanítja megfelelően. A következő táblázat azt

szemlélteti, hogy a fentiekben megállapított kategóriákba tartozó tananyag megjelenik-e a különböző magyar nyelvkönyvekben. Itt azokat a középfeladót szintű nyelvkönyveket vizsgáltam meg, amelyek jelenleg bolti forgalomban kaphatók Magyarországon.

funkció	a)	b)	c)	d)	e)	f)
könyv						
<i>Hungarolingua I-II.</i>	*	+	*	—	+	+
<i>Halló, itt Magyarország II.</i>	*	*	*	*	*	*
<i>Hungarian for beginners</i>	*	—	—	—	—	—
<i>Ungarisch für Ausländer</i>	*	—	*	—	*	+

+ említi (pl. olvasmányban, táblázatban vagy nyelvtani magyarázatban)

– nem említi

* említi és gyakoroltatja (legalább egy feladatban megjelenik ez a funkció)

A *Hungarolingua* sorozat első részében (a 12 leckéből álló könyv 10. leckéjétől) csak felszólítást fogalmaznak meg a felszólító módban álló igealakok, azonban a teljes alaktani tudnivalót itt vonultatja fel a könyv. Jóval később, a második kötet 8. leckéjében esik szó a többi használatról. Ezeket viszont részletesen nem tárgyalja a könyv, egyetlen oldalon említi az összes többi használatot, a feladatban pedig csak a célhatározói mellékmondatokat különíti el. Az egyes igékkel (*kér, szeretne, tanácsol, ajánl, mond, kíván*) és a *fontos* melléknévvel alkotott mondatok egy gyakorlatban kerülnek feldolgozásra. A fentiekben a b) pontban említett használat csak az olvasmányokban jelenik meg, a d) pontban foglalt funkció pedig nem szerepel a könyvben.

A *Halló, itt Magyarország!* második kötetének 20 leckéjéből öt foglalkozik a felszólító móddal (4., 5., 6., 7., 9. leckék). A morfológiai tudnivalók is több leckén keresztül kerülnek bemutatásra, ahol még a gyakorlatokban kiemelkedően a felszólítás funkciója dominál. A gyakorlatokban használt mondatok között előfordulnak a b) és d) kategóriákba tartozó mondatok, de ezek nem különülnek el a többi használatától, hanem ugyanabban a gyakorlatban szerepelnek. A c) és e) kategóriák külön leckékben kerülnek bemutatásra, és külön gyakorlatok is segítik használatuk elsajátítását. Az f) kategória nagyon elszórtan jelenik csak meg a gyakorlatokban.

A *Hungarian for beginners* című könyv ugyan fontosnak tartja a felszólító mód bemutatását, de a felszólításon kívül más használatával gyakorlatilag nem foglalkozik. Mindössze a nyelvtani magyarázatban említi meg egyetlen mondatban az első személyű alakokkal kapcsolatban, hogy ezek csak formájukban felszólító módú igealakok, funkciókat tekintve nem.

Az *Ungarisch für Ausländer* hagyományos nyelvtani-fordító módszert követő könyv, sikerét bizonyítja, hogy még a 90-es években is újból kiadták, és a mai napig kapható és használatban van. A 27 leckéből a 20. és a 21. foglalkozik a felszólító móddal. A könyv részletes magyarázatot ad a nyelvtani anyaghoz, kitér az a), c), e) és f) használatokra, melyeket el is különít egymástól. A gyakorlatokban az a), c) és e) használatok jelennek meg külön feladatokban.

A Lépésenként magyarul tankönyvcsoomag kiadás alatt álló második kötetében a jelen dolgozatban kifejtett elképzelés szerint jelenik meg a felszólító mód használata az olvasmányokban és a hozzájuk kapcsolódó feladatokban is.

HIVATKOZÁSOK

- Aradi András 2005: A magyar kötőmód használat kérdéséhez, *Hungarológia Évkönyv* 6, 9–19.
- Durst Péter 2006: *Lépésenként magyarul. Második lépés*, Szeged, SZTE Hungarológia Központ (megjelenés alatt)
- Erdős József–Prileszky Csilla 1992: *Halló, itt Magyarország! Magyar nyelvkönyv külföldieknek I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Erdős József szerk. 2000: *Küszöbszint. Magyar mint idegen nyelv*, Budapest, Műegyetemi Távoktatási Központ.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 15–184.
- Ginter Károly–Tarnói László 1974: *Ungarisch für Ausländer*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hegedűs Rita 2004: *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Hlavacska Edit–Hoffmann István szerk.–Laczkó Tibor–Maticsák István 1993: *Magyar nyelvkönyv, Hungarolingua 1-2*, Debrecen, Debreceni Nyári Egyetem.
- Kiefer Ferenc szerk. 1992: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lakos Dorottya 1998: *Hungarian for Foreigners / Magyar nyelvkönyv külföldieknek*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pomozi Péter–Hegedűs Rita 1991: A konjunktívusz a magyarban, *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és hungarológia köréből* 26, 1–28.
- Szende Virág 2001: Kommunikáció – felszólító mód nélkül? (A felszólító mód a nyelvtanokban és a nyelvkönyvekben), *Hungarológia Évkönyv* 2, 139–46.

THE TEACHING OF THE HUNGARIAN IMPERATIVE TO FOREIGNERS

PÉTER DURST

This paper provides an overview of the difficulties arising from the morphological and functional complexity of the Hungarian imperative and suggests various functional categories that can be used in the classroom. The morphology of the Hungarian imperative is described only briefly, as the main purpose of the paper is to establish new functional categories. These new categories are based on those found in currently used grammars as well as on the experience gathered during the teaching of Hungarian as a foreign language. A brief analysis of the coursebooks which teach Hungarian as a foreign language is also included, summarising how these teaching materials teach the imperative.

VONZATOK VONZÁSÁBAN, AVAGY A VALENCIAELMÉLET TOVÁBBÉLÉSE A MAGYAR GRAMMATIKÁ(K)BAN

GAÁL ZSUZSANNA

1. Bevezetés

Az utóbbi néhány évtizedben a valenciakutatásban két számottevő tendencia ismerhető fel:

a) a valenciafogalom kiterjesztése a szintaktikai szintről a szemantikai-, majd a pragmatikai nyelvi szintre,

b) szófaji kiterjesztés, hiszen az eredetileg kizárólag igei valenciakutatás kibővült a főnévi valencia és a melléknévi valencia vizsgálatával.

Tanulmányomban e két fent említett tendencia meglétét/nemlétét, reprezentációját vizsgálom a kurrens magyar grammatikákban. Kiindulásképpen bevezetem a valencia és a vonzat fogalmát (2.), majd a dolgozat 3. részében azt vizsgálom, hogy a valenciaelméletnek milyen reprezentációját találjuk az egyes grammatikákban – akár egyéb nyelvelméletek függvényében is. Ezzel párhuzamosan kísérletet teszek arra, hogy megmutassam: a legkevésbé feltárt terület a valenciakutatáson belül a melléknévi valenciakutatás. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy a melléznevek szófaji besorolása (is) problematikus (kettős szófajúság, szófajváltás). A 4. részben összefoglalom az eredményeket.

2. Fogalmak

Már a valencia fogalmi meghatározása is problémákat vet fel; az eltérő valencia-meghatározásokra vegyünk két eltérő státusszal rendelkező definíciót: 1. tradicionális valencia: „Valenz ist die Fähigkeit eines Lexems (z.B. eines Verbs, Adjektivs, Substantivs), seine syntaktischen Umgebungen vorzustrukturieren, indem es anderen Konstituenten im Satz Bedingungen bezüglich ihrer grammatischen Eigenschaften auferlegt” (Bußmann 1990: 824). 2. Jacobs szerint a valencia: „Der Begriff 'Valenz' ist eine Sammelbezeichnung für eine Reihe von ausdrucksinhärenten Selektionseigenschaften, die eigenständig sind, aber in prototypischen Fällen gemeinsam vorliegen und darüber hinaus in empirischen Implikationsverhältnissen stehen [...]” (Jacobs 1994: 95). A valenciaelmélet kezdeti stádiuma (60-as/70-es évek eleje) még egységesnek tekinthető az elméletet és a kutatási módszereket illetően. A második, de leginkább a harmadik szakaszban (a 80-as évek második fele) azonban egyre nagyobb szakadék választja el a témát kutató nyelvészeket, ill. iskolákat. A tudományos kommunikáció nem a kölcsönösségen alapszik, hanem afféle elszigetelt fellegrákokban folyik. Az eredetileg egységes nézeteket képviselők is szembefordulnak egymással, s az így kialakult vákuumba kerül bele egy újabb nemzedék az ún. „Jungvalenciánusok” nemzedéke.

Kiindulópontként használhatjuk *A Nyelvi fogalmak kyszótára* című mű meghatározásait. *A Nyelvi fogalmak kyszótárában* (Kugler–Tolcsvai 2000), amely szócikkek formájában egyfajta általános áttekintést ad nyelvészeti alapfogalmakról, a következő definíciókat találjuk:

„**vonzat**: kötött bővítmény, amelyet az alaptag (a *régens*) már a szó-tárban megadható jelentésében is megkíván maga mellett, a jelentéséhez hozzátartozik (pl. *figyel valamit, ..., bízik valakiben/valamiben, kész valamire, ..., távol valamitől*). Ha az alaptag bekerül egy mondatba, akkor viszi magával ~át is (pl. *kész valamire: A fiú kész a házasságra.*; *A házasságra is kész fiú megtette első látogatását a lány szüleinél.*; *A házasságra készen elmentek gyűrűt vásárolni.*) Az alaptag rendszerint meghatározza a ~ ragját, tehát azt, hogy milyen alakban kapcsolódjon hozzá (pl. *bízik valakiben*). De az is előfordulhat, hogy különböző alakú, azonos vagy rokon jelentésű ~ot is kaphat az alaptag (pl. *kész a házasságra: kész házasodni; bámul a képre: bámulja a képet*). ...A kötelező ~ nem maradhat el az alaptag mellől: **Bízok.*, *Képes. A lehetséges (fakultatív) ~ is hozzátartozik az alaptag jelentéséhez, de megjelenése nem kötelező: *olvasok (valamit), az ötödik (valakik közül), káros (valakinek/valamire), ...*A szavak különböző számú és típusú ~ felvételére képesek. Ezt a képességet, a vonzatosságot írja le a valenciaelmélet. → valenciaelmélet

valenciaelmélet: Lucien Tesnière francia nyelvész 1959-ben közzétett elmélete, amely a szó szerkezetek alaptagjait (a *régenseket*) – a kémiai vegyérték fogalmához hasonlóan – meghatározott számú és típusú bővítmény lekötési képességével jellemzi. Így pl. az ige (*régens*) mint a mondat központi szervezője meghatározott szerepeket oszt ki, ezek a szerepek a mondatrészek metaforái, fogalmi tartalmai. Például a *villámlik* ige nem oszt ki szerepet (nulla a valenciája); a *fészkelődik* ige egyetlen, alanyi szerep kiosztására, másként egy alanyi szerepű elem lekötésére képes ..., a *néz* ige két valenciájú ...; az *ad* három vegyértékű (pl. *valaki ad valamit valakinek*), a kiosztott szerepek: a cselekvő (valaki), az objektum/tárgy (valamit), és a kedvezményezett (valakinek). → vonzat”

3.1. Mondattan

A szegedi (JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék) hagyományokat dokumentálандó kerül ez a kötet a tanulmányozott grammatikák sorába. A jegyzetet Deme László professzor egyetemi előadásai alapján rendezte kötetbe M. Korcsmáros Valéria. Deme előadásában (és publikációiban is) az európai nyelvtudományban Tesnière nevével fémjelzett valenciaelméletet és a ráépülő függőségi grammatikát képviselte. A kötet Mondatstruktúra – mondatkonstrukció című fejezetében tárgyalja a vonzat-problémát.

Az általa elemzett példában *Nyugalma érdekében az asszony hétfőn a fiát a szomszéd házában a házfelügyelőre bízta férje hazaérkeztéig* rákérdezéssel állapítja meg a kötelező-nemkötelező/lehetséges bővítményeket. „A *bíz* ige **kötelező környezete** az alany, a tárgy és a -ra, -re ragos határozó. Az ezekkel a bővítményekkel való kiegészülést a *bíz* ige már lexikális szinten – vonzatként – tartalmazza, s ha ezt az igét használjuk fel állítmányként, ezzel az eleve meghatározott környezettel fogja maga köré szervezni a mondat struktúráját. (M. Korcsmáros 2002: 39)” „...a szavaknak nemcsak kötelező, hanem **lehetséges környezetük** is van.” (ebd.)

Szisztematikusan vázolja a Tesnière-féle valenciaértéket (vegyértéket), amely azt mutatja, hogy az egyes szavak milyen mértékben írják elő kötelező környezetüket. Eszerint megkülönböztet 0, 1, 2, 3, 4 valenciájú/vegyérékű igét:

0: *Havazik. Villámlott.*

1: *Szaladgál, él, mozog.*

2: *vki eszik vmit, vki fél vmitől, vki bíz vki bíz vki bíz vki bíz vki bíz*

3: *vki rábíz vmit/vkit vkire, telik vkinek vmiből vmire*

4: *vki áttesz vmit vhonnan vhová*

Bár az állítmány (ige) primátusát az elméletnek megfelelően mindvégig fenn tartja, azért Deme is megjegyzi, hogy természetesen nemcsak az igék, hanem más szófajok is megszabhatják mondatbeli környezetüket lexikális természetükből fakadóan, pl. a melléknévek (*vki méltó vmire, vmi méltó vkihez*).

A melléknévek kötelező-környezet-feltétele csak akkor áll fenn: ha az illető bővítmény a melléknév elsődleges – jelzői – funkciójában is meghatározott formában áll a jelző függvényében: *a gyermekeire büszke apa, előítéletektől mentes kritikus, műemlékeiről híres város, ásványi kincsekben gazdag vidék*. A bővítmény közömbösödésével a struktúra csonkultan jelenik meg: *büszke ember, büszke apa*.

3.2. Magyar grammatika

A *Magyar grammatika* klasszikus grammatika, azaz szó- és mondatcentrikus. A korábbi leíró nyelvtan hagyományos módszerét követi ugyan, de a modern nyelvészeti irányzatok (strukturalista, generatív és egyéb nyelvelméletek) eredményeit is figyelembe veszi.

A Szintagmatan című fejezetben belül Keszler a bővítményeknek két nagy csoportját különbözteti meg, a kötött és szabad bővítményeket.

„A kötött bővítményt másképp **vonzatnak** nevezzük. A vonzat olyan bővítmény, amely egy régens által megkívánt szintaktikai funkciót tölt be, s szervesen hozzátartozik az alaptag jelentésszerkezetéhez; olyan mozzanattal egészíti ki az alaptag jelentését, amelyet az szűkséggéppen megkíván. **Régensnek** a vonzatok alaptagját nevezzük. Régensnek mindazok a szótári tételek, amelyek meghatározott számú nyelvi egység jelenlétét követelik meg az őket befogadó mondatokban, s ezek mindegyikétől megkövetelik egy-egy grammatikai tulajdonságegyüttes kielégítését is” (Keszler 2000: 355).

A vonzat továbbá lehet **kötelező** pl. *Pista jártas a matematikában*, de **Pista jártas*, vagy **fakultatív** pl. *Kati szerelmes (valakibe)*. A fakultatív vonzat megkülönböztető jegye az elhagyhatóság, azaz a vonzat implicit maradhat. Vonzatnak tekinthető az alany, a tárgy, a régens által megkövetelt határozók. A jelző kivételesen lehet vonzat, de csak bizonyos (szemantikai) megkötéssel.

A vonzatnak nem minősülő bővítményeket szabad bővítményeknek nevezzük. Ezek általában határozók, jelzők.

A szavak (régensek) valenciaszáma című alfejezetben a Tesnière-től származó valenciafogalmat találjuk azzal a kitételrel, hogy míg Tesnière-nél csak az igének lehet valenciája, addig Keszler szerint a valencia fogalma a következő: „Ahány vonzata van a szónak, annyi valenciájú (i. m. 358).” A valencia, ill. a vonzatszám tekintetében a szavak különböznek.

Az igék lehetnek

0 valenciájúak: alanytalan mondatok: *villámlik, hajnalodik*;

1 valenciájúak (csak alanyi vonzatuk van): mediális (*beteljesül*), visszaható igék (*vki/vmi mosakodik*), a cselekvő tárgyatlan igék egy része (*sétál*);

2 valenciájúak (alanyi és határozói vagy tárgyi vonzattal): szenvedő igék (*kidoblatik vmi vki által*), érzelmet kifejező igék egy része (*vki vágyakozik vmire*), térbeli mozgást jelentő igék (*odafut vki vkihez*);

3 valenciájúak (alanyi, tárgyi és határozói vonzattal rendelkeznek): tárgyas igék datívusszal (*vki ad vkinek vmit*), érzékelést, állapotot, állapotváltozást kifejező igék (*vki lát vmit vminek*)

4 valenciájúak: adásvételt kifejező igék (*vki elad vmit vkinek vmennyiért*), a 3 valenciájú igék műveltető képzős változatai (*vki adat vkinek vmit vki által*).

A nem igei régensek közül a főnév 0-3-ig terjedő valenciájú lehet; a melléknév – kizárólag állítmányi funkcióban – 1, 2, 3 valenciaértékkel rendelkezhet (*vmi fekete, vki jártas vmiben, vki hasonló vkihez vmilyen tekintetben*).

A szófajtanon belül Lengyel (2000) a melléznevek bővítési lehetőségére három faktort jelöl meg, amelyek a következők:

- a) a jelentés
- b) a mondatrészszerp
- c) a fokozás

a) A melléznevek szemantikai tartalma által előírt vagy megengedett bővítmények kizárólag határozók. A mellézneveket jelentéscsoportokba sorolja, a legjellemzőbb típusok a következők:

- a kapcsolatot/szembenállást (*Kati elválaszthatatlan Pétertől*);
- a szándékot (*Hajlandó vagy már végre bevenni az orvosságot?*);
- a valamire való alkalmasságot kifejező melléznevek (*Kicsi ő még a sieléshez*).

b) A mondatrészszerpek közül a határozói szerepben a melléznevek bővíthetősége szűkül, az állítmányi szerepben viszont bővül. Határozói szerepben a melléznevek

legerősebb vonzataikat megtartják (*hozzám hasonlóan, beszélgetésünkkel kapcsolatosan*). Állítmányi szerepben a melléknevek újabb, szófajiságukra nem jellemző bővít-ményeket kaphatnak, pl. alanyt (*A virágok illatosak*), időhatározói (*A táj ilyenkor szép, hajnalban*), helyhatározói (*Mindenütt jó, de legjobb otthon*), állapothatározói bővít-ményt (*Elegáns voltál a sötétkék öltönyödben*) (Lengyel 2000).

Fontos megjegyeznünk azonban, hogy ezen bővít-mények a melléknevek aktuális funkciója (állítmányi szerepe), s nem lexikai jelentése által megkövetelt szintaktikai „szereplők”.

c) A fokozással a melléknevek vonzatkerete bővül (*Az egyik gyerek erősebb a másikinál., Az egyik gyerek erősebb, mint a másik*). A melléknevek fakultatív vonzatának tekintjük a fokhatározót (*sokkal erősebb, százszor szebb*).

3.3. Magyar nyelv

A kötet *A magyar nyelv kézikönyve* című munka második, javított és bővített kiadása (Akadémiai, 2003). A mai kézikönyvek általánosan elfogadott ismérveit követi, azaz szinte szükségszerűen heterogén. Ez szervesen összefügg azzal a ténnyel, hogy a 20. század második felében a tudomány – s így a nyelvtudomány is – olyan robbanásszerű fejlődésen ment keresztül, amely hihetetlen differenciálódáshoz, részdiszciplínák megjelenéséhez vezetett. A kézikönyvben ezért többféle elméleti, módszertani megközelítést találunk. Kenesei (2006) a szófajok meghatározásánál a leíró nyelvészetre jellemző módszereket a generatív grammatikai felfogás releváns részleteivel egészíti ki. A szófaji kategóriák meghatározását a következő szempontok alapján végezhetjük: A szófajokat a nyitott és zárt osztályok terminusával lehet megadni, amennyiben az egy-egy szófajhoz tartozó elemek számossága (1) a megkülönböztető elv. További distinktív jegy a környezet (2), azaz a környezetek formai jegyei, ahol az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep egy egységként kezelendő. A pozicionális meghatározás (3) szükséges, de nem elégséges feltétele a szófaji kategóriák meghatározásának. A szótárból „kivetített” információk között szerepelnie kell a szótári elem vonzatának (4), amely alapján a szótárból felépíthető a mondat szerkezete. Ez utóbbi tulajdonság alapján a szavak két csoportba sorolhatók: vonzattal bíró, ill. vonzattal nem rendelkező szavak. Azokat a szótári elemeket, amelyeknek lehet vonzatuk, *régens*nek nevezzük. Régens lehet ige, főnév, melléknév, határozószó, névutó. Nem lehet vonzata pl. a számneveknek. „A „vonzatosság” tulajdonsága nemcsak azt követeli meg, hogy a régensek mellett meghatározott kategóriájú összetevők legyenek, hanem azt is, hogy ezeket az összetevőket régensük pontos szintaktikai-szemantikai feladatokkal, úgynevezett thematikus szerepekkel lássa el” (Kenesei 2006: 95). A thematikus szerepek lehetnek szemantikailag kötöttek, a kiosztott eset jelentésétől függően (a vonzat esete: inherens eset), vagy szabadok (a vonzat esete: szerkezeti eset). A szófaji kategóriák a vonzatosság és a thematikus szereposztás alapján a magyarban a következőképpen adhatók meg:

Főkategória [+vonzat]		Másodlagos kategória [–vonzat]
Lexikális [+thematikus]	Funkcionális [–thematikus]	mondathatározószó (állítmányi) határozószó számnév
főnév	névelő, tagadószo	
ige	mondatbevezető	
melléknév	segédige	
határozószó	kérdő „partikula”	

A melléznevek tehát rendelkeznek a [+vonzat], [+thematikus] jeggyel, azaz a főkategóriák, s azon belül a lexikális kategóriák közé tartoznak.

A mellézneveknek többféle vonzatuk is lehet: *büszke vmire, képes vmire, független vmitől, méltó vmre/vkihez, hasonló vmihez* stb., valamint *érdekes*, [hogy a betegség genetikus eredetű], *tehetséges* [a sakkjátékban].

3. 4. Strukturális magyar nyelvtan

A Strukturális magyar nyelvtan elméleti kerete a generatív nyelvelmélet egyik változata, az ún. univerzális grammatika. Az univerzális grammatika az emberi nyelv legáltalánosabb szabályszerűségeit fogalmazza meg. Az egyik ilyen általános szabályszerűség egy olyan mondattani szabályrendszer felállítása, amely meghatározza, hogy az adott nyelv elemeiből összeállítható sorozatok közül melyek funkcionálnak mondatokként, s melyek nem. Ezt az alapproblémát taglalja Komlósy igen részletesen a Régenssek és vonzatok című fejezetben.

Alapfogalmak:

Általános felismerés az, hogy a mondatot alkotó elemek egy része megszabja, hogy milyen lehet a környezet. A szófajtság – a hagyományos morfológiai alapú kategóriákkal – szükséges, de nem elégséges feltétel. Azok az elemek, amelyek megszabják más elemek mondatbeli környezetét: **régenssek**. Azok az egységek, amelyek előfordulását a régenssek megkövetelik vagy lehetővé teszik: **vonzatok**. Ezeken kívül a mondatban viszonylag szabadon előfordulhatnak még egyéb mondatrészek is, a **szabad határozók**. A vonzatrelációk megadása és jellemzése mindig is a szótár feladata (volt), a bővítmények szintaktikai és/vagy szemantikai tulajdonságai felsorolásával. A vonzat fogalmi meghatározásához 1. a relációs jelleget, 2. a szóhoz vagy szókapcsolathoz tartozást kell elsősorban figyelembe venni. „Komlósy (1992: 314) szerint az a legfontosabb tanulság, hogy „a vonzatok nem „vannak”, hanem „lesznek”: a szavaknak, szintagmáknak nem saját, állandó tulajdonságuk a vonzatok vagy szabad határozók körébe való tartozás, hanem olyan szerep, amit adott esetben megfelelő régens mellett egyes mondatokban el kell játszaniuk.” A bővítmény terminus gyűjtőnévként az alanyi, tárgyi és határozói funkciót betöltő egységeket jelenti, melyek szerkezetesek, vagyis maximális főkategóriák. A vonzatok (kötelező-fakultatív) és a szabad határozók elkülönítésére a már jól ismert vonzatpróbákkal jutunk el. A régenssek szótári jellemzésénél a következőkről kell tudnunk számot adni:

1. állandó tulajdonságuk: vonzatzelfelvevő képességük
2. a régensek lexikai kategóriái (N, V, A, P)
3. megfelelő információt kell adniuk a fonológiai, szintaktikai és a szemantikai komponens számára

Definíció szerint „a régensek: azok a szótári tételek, amelyek meghatározott számú nyelvi egység jelenlétét követelik meg az őket befogadó mondatokban, s ezek mindegyikétől megkövetelik egy-egy grammatikai tulajdonság-együttes kielégítését is. A vonzat fogalmát így határozza meg: Egy-egy mondat keretén belül az abban előforduló valamely régens követelményeit kielégítő nyelvi egységet az adott régens vonzatának nevezzük” (Komlósy 1992: 323). A vonzat szó szinonimájaként az **argumentum** kifejezést 'argumentumot jelölő forma' értelemben használja. A régensek szemantikai reprezentációjához szükséges fogalom a szemantikai argumentum: azok a szereplők, amelyeknek jelenlétét a régens jelentése megkívánja (vagyis a megkívánt szereplőkre vonatkoztatható jelentésreprezentációk). Megkülönböztetünk továbbá külső és belső szemantikai argumentumot. A régensek szintaktikai reprezentációjában rögzíteni kell vonzataik grammatikai tulajdonságait. Így a szemantikai reprezentációhoz meg kell adnunk egy vonzathelylistát, a lista üres helyeit párosítanunk kell a reprezentáció üres argumentumhelyeivel. A megfigyelt adatokból levont következtetések, általánosítások tematikus szerepekkel írhatók le. Összegzésképpen: a régens szótári reprezentációja meghatározza a mondat jelentését és formáját. „A mondat propozicionális részének a jelentésleírása úgy áll elő, hogy a régens jelentésleírásában (szemantikai reprezentációjában) szereplő üres argumentumhelyek mindegyikét kitöltjük a mondatban megtalálható megfelelő formájú nyelvi egységnek (azaz a mondattal jelölhető szituációk megfelelő szereplőjét megnevező vonzatnak) a jelentésleírásával” (Komlósy 1992:328).

A régensek szófajukat tekintve lehetnek különbözők. Bár vonzatstruktúrákkal leginkább az igék jellemezhetők, más szófajú szavak is felvesznek vonzatokat. Vonzatos melléknevek:

-be:	<i>szerelmes;</i>
-ben:	<i>ártatlan, biztos, gazdag, szegény;</i>
-ért:	<i>felelős;</i>
-hez:	<i>hű, hűtlen, gonosz, kegyetlen, kedves;</i>
-re:	<i>dühös, mérges, büszke, hiú, irigy, féltékeny; szomjas, méltó, méltatlan, merőleges;</i>
-re/inf.:	<i>alkalmas, alkalmatlan, jó, képes, képtelen;</i>
-ről:	<i>emlékezetes, ismert, híres;</i>
-től:	<i>idegen, ideges;</i>
-vel:	<i>elégedett, elégedetlen, szemtelen, goromba; párhuzamos, ellentétes, tele;</i>
-vel szemben:	<i>félénk, közönyös, óvatos;</i>
-vminél/mint vmi:	<i>az összes középfokú melléknév</i>

A jelzői funkciójú melléknevek strukturális sajátossága: jelzői funkciót a melléknév akkor tölt be, ha valamely főnévi vagy melléknévi fejjel alkotott szerkezetben

alárendelt közvetlen összetevőként (de nem vonzatként!) áll. Ez a hagyományos nyelvtanban használatos mondatrésztviszony nem önálló szintaktikai funkció, helyette a szabad módosító funkciót vezetjük be.

Az állítmányi funkcióban álló melléknevek olyan régensek, amelyek alanyi vonzatot követelnek maguknak. Bár az alany a névszói állítmány szemantikai argumentuma, szintaktikailag nem vonzata.

3.5. Új magyar nyelvtan

Az Új magyar nyelvtan leíró magyar nyelvtan, amely a korábbi leíró hagyományokat ötvözi a XX. század utolsó harmadának modern nyelvészeti irányzataival. Ez elsősorban s a kötetben is jól nyomon követhetően a Chomsky-féle generatív nyelvelméletet jelenti.

„Kiefer (1998:201) alaktant tárgyaló fejezetében azt találjuk, hogy a főnév különböző alakjai az igék vonzatai alaptagjaként is megjelenhetnek. A **vonzatok** az igék **bővítményei**. [...] Egy igével többféle struktúra is képezhető. [...] Minden igének van tehát **vonzatkerete**, amely lényegében (a szabad határozók kivételével) megszabja annak a mondatnak a szerkezetét, amelyben az ige előfordul. Az ige és vonzata között fennálló viszonyt nevezzük esetviszonynak. Az esetviszonyt a magyar morfológiailag is jelöli, ezt az igék szótári jellemzésében vonzatkeretként szoktuk megadni (például *alkalmaz vkit vmire/vminek/vmiül/vmiként*).” Az igei vonzatkeret szinonimájaként az argumentumszerkezet fogalom áll. É. Kiss (1998) a mondatban tárgyalásakor az ige bármilyen alaki kategóriájú vonzata alatt az ige bővítményét vagy módosítóját érti.

A mellékneves kifejezés (ADJP) vizsgálata során É. Kiss (1998) külön tárgyalja a jelzői szerepű, s külön az állítmányi szerepű mellékneves kifejezéseket.

A jelzői szerephez: Az alaptaghoz NP és PP kategóriájú bővítmény is járulhat; ez mindig megelőzi az alaptagot:

- (1) a. *a fiára büszke*
      b. *az esőtől nedves*
      c. *külföldi állampolgárok számára elérhetetlen*

A mellékneves kifejezés különféle határozói módosító elemeket is tartalmazhat:

- (2) a. *(a) nagyon büszke (apa)* – fokhatározó
      b. *(egy) szerkezetileg egyszerű (megoldás)* – tekintethatározó
      c. *(a) valószínűleg fertőzött hús* – értékelő határozó

A jelzői szerepű ADJP-ben a melléknév mögött felvett bővítmények belső topikalizációval kötelezően az egész melléknévi frázis élére kerülnek.

- (3) *(egy) a fiára nagyon büszke (apa)*
      **(egy) nagyon a fiára büszke apa*

A predikatív ADJP-hez: A mellékneves kifejezés alaptagja ebben a szerepben összetett állítmányt alkot a létigével, melynek vonzatkeretébe így az alanyon kívül a melléknév saját vonzatai, valamint a létigétől engedélyezett idő- és helyhatározói vonzatok is beletartoznak.

(4) *János másnapra beteg lett a hőségtől.*

A vonzatok elhelyezkedése a VP-ben szokásos mintát követi: a megnevező vonzatok a V' mögött állnak, a módosító szerepű vonzatok megelőzik a V'-t, többnyire a VP-hez csatlakoznak.

- (5) a. Mari_i [_{VP} szép Évához képest_j].
b. Mari_i Évához képest_j [_{VP} szép_i _j].

4. Összegzés

Tanulmányomban azt vizsgáltam, hogy a valenciaelmélet, s annak alapvető fogalmi kerete hogyan, milyen módon van jelen a kurrens grammatikákban. Ezzel azt kívántam megmutatni, hogy a valenciaelmélet igen jelentős nyelvészeti elmélete a XX. századnak, hiszen problémafelvetését, terminológiai készletét szinte valamennyi modern nyelvészeti irányzat alkalmazza. A bevezetésben feltett kérdésekre a megvizsgált grammatikák alapján a következő eredményekre jutottam:

1. Mivel a valenciakutatás a kezdeti kutatási fázisban a szintaxis területén folyt, így magától értetődően következett be a valenciafogalom kiterjesztése a szintaktikai szintről a szemantikai szintre. A szintaxis reprezentációs szintjén a hagyományos valenciakutatás még csak addig jutott, hogy megadja a régens által megkövetelt valenciaértéket. A tematikus szerepek bevezetésével a szemantikai komponens további magyarázatot ad a valencia-jelenség kezelésére. Ezt legrészletesebben Komlósy tárgyalja a Strukturális magyar nyelvtan vonatkozó fejezetében.

A valenciajelenség a pragmatika szintjén a grammatikák közül csak a Magyar nyelvben fordul elő, a pragmatikáról szóló fejezetben. Ez nem meglepő, hiszen a Magyar grammatikában — hagyományos leíró jellegéből adódóan — nem szerepel pragmatika; a Strukturális magyar nyelvtan, az Új magyar nyelvtan és a Mondattan pedig tematikájuknak megfelelően a szintaxis szintjén tárgyalják a problémát.

2. A valenciakutatás nagyon hosszú ideig csak az igei szófajra vonatkozott. Magyarázatát maga az elmélet adja, amennyiben az igtét tekintette a mondat központi szervezőjének. A szófaji kiterjesztés aztán a főnévi, majd a melléknévi csoportot is bevonta a kutatásokba. (Érvként szolgálhat, ha végignézzük a valenciaszótárakat a szófaji megoszlást tekintve.) Ebben a tanulmányban a valenciaelmélet reprezentációján túl a melléknévi valenciát vizsgáltam. Megállapítható, hogy a tradicionális grammatikák példák felsorolásával jelzik a melléknévi valencia létét. A példák csoportosításának rendező elve a jelentés vagy a mondatbeli szerep. Az újabb (s általában a generatív nyelvelméletre támaszkodó) grammatikák a melléknévi csoport szerkezeti tulajdonságait is figyelembe veszik. Főbb eredményük annak bemutatása, hogy a melléknévi csoport struktúrája függ annak szintaktikai funkciójától (jelzői, állítványi szerep).

Az ún. „jungvalenciánus” valenciaelmélet alkalmazása a magyar nyelvre, valamint a melléknévi valencia vizsgálata a további kutatás feladata lehet.

HIVATKOZÁSOK

- Ágel Vilmos 2000: *Valenztheorie*, Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- Bußmann, Hadomud 1990: *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart, Kröner Verlag.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–187.
- Helbig, Gerhard 1992: *Probleme der Valenz- und Kasustheorie*, Tübingen, Niemeyer (Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft 51).
- Jacobs, Joachim 1994: *Kontravalenz*, Trier, WVT (Fokus 12).
- Kenesei István 2006: Szófajok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai, 80–110.
- Keszler Borbála 2000: A szintagmák, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 349–67.
- Kiefer Ferenc 1998: Alaktan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 187–293.
- Komlósy Aladár 1992: Régecske és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–529.
- M. Korchmáros Valéria 2002: *Mondattan*, Szeged, JATE Press.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 2000: *Nyelvi fogalmak kisszótára*, Budapest, Korona.
- Lengyel Klára 2000: A melléknév, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 142–52.

„WAHLVERWANDTSCHAFTEN” ODER DAS VORKOMMEN DER VALENZTHEORIE IN DEN UNGARISCHEN GRAMMATIKEN

ZSUZSANNA GAÁL

Im Artikel werden zunächst die wichtigsten Begriffe – wie Regenten, obligatorische / fakultative Ergänzungen bzw. freie Angaben – der Valenztheorie erörtert. Dieser Beitrag setzt sich zum Ziel, den folgenden zwei Grundtendenzen in der Entwicklung der Valenzforschung nachzugehen. Diese Tendenzen sind wie folgt: 1. die Ausweitung des Valenzbegriffs von der syntaktischen auf die semantische und schließlich auf die pragmatische Ebene, 2. die Ausweitung des Valenzbegriffs vom Verb auf andere Wortklassen. In einer empirischen Studie wird überprüft, wie die Ausweitung des Valenzbegriffs (1 und 2) in den ungarischen Grammatiken präsent ist.

NYELVI TÜNET, KLINIKAI KÓRKÉP

HOFFMANN ILDIKÓ–NÉMETH DEZSŐ

1. Az időskori kognitív folyamatok

Az időskorban változások következnek be a kognitív folyamatokban. Orvosi, szociológiai, pszichológiai és nyelvi szempontból egyaránt fontos az időskor vizsgálata. A gerontopszichiátriai alpművek az 1960-as, '70-es években jelentek meg, majd az 1990-es évek második felében újra virágzásnak indult a téma kutatása (vö. Czigler, 1999; Simkó–Frater–Tariska 1994; Rajna–Tariska, 2000; Tariska, 2002). Az idős kor vizsgálatánál ugyanakkor hiányzik a nyelv- és a beszéd elemzése. A kognitív működések, úgymint felfogás, tanulás, megjegyzés, emlékezés, tudatosság és tudatos gondolkodás, a saját én felfogása, megváltoznak. A nyelv és a nyelv használatát serkentő és gátló fiziológiai működések átalakulnak.

A neuropszichológiai tesztek többsége jelentős teljesítménycsökkenést mutat az idős korúaknál. A kor előrehaladtával bekövetkező enyhe kognitív zavar természetes, normál folyamatnak az eredménye. Így ha nem áll rendelkezésre korcsoportos normatív eredmény, akkor nem lehet különbséget tenni az egészséges korosodással járó és az agykárosodás vagy mentális zavar következtében kialakuló teljesítményhanyatlás között.

Az idősek szűrésre különböző klinikai teszteket használnak. Közöttük található a Mini Mental Teszt (MMS, Janka és mtsai 1988, 1996), a módosított Mini Mental Teszt (MMMS, Tariska és mtsai 1990), az Órarajzoló Teszt (Kálmán és mtsai 1995), az ADAS-Cog (Alzheimer's Disease Assessment Scale, 1997), a Blessed–Roth Demencia Skála (Blessed–Tomlinson 1968), a MAWI (Kun–Szegedi 1983) és az Addenbrooke's Kognitív Vizsgálat (Janka és mtsai 2003).

A Mini Mental Teszt, kiegészítve az órarajzoló tesztel (1-2. függelék), vizsgálja az orientációt, a megjegyző és a felidéző emlékezést, a figyelmet, a számolást, a verbális és a vizuális nyelvet. Az MMMS (3. függelék) bővített változata az MMS-nek. A módosított tesztben új a szógyördülékenység vizsgálata, a fogalomalkotás és a testrészek megnevezése (vö. Lurija 1975). Segítségükkel még részletesebb, pontosabb kép rajzolódik ki a vizsgálati személy mentális állapotáról.

Az Addenbrook's kognitív vizsgálat egy olyan széles körű eljárás, mely minden eddiginél részletesebben terjed ki a demencia feltérképezésére. A magyar adaptáció bevezetés alatt áll a hazai klinikumban. A teszt vizsgálja az orientációt, a figyelmet, a koncentrációt, a memóriát, a verbális fluenciát (betű- és szófolyamatoságot), a nyelv kategórián belül a megnevezést, a beszédmegértést, a hallás utáni ismétlést, az olvasást, valamint a téri-vizuális készséget (4. függelék).

2. Demencia és memória

Az időskor gyakori velejárója a demencia. A demenciát abban az értelemben használjuk, mikor az egészséges hanyatlási folyamat helyett kóros leépülés jelentkezik.

A demencia klinikai diagnosztikai ismérvei közé tartoznak olyan kognitív tünetek, mint az emlékezetzavar, afázia és/vagy apraxia és/vagy agnosia és/vagy egzekutív működési zavar (pl. fluencia, megosztott figyelem, előtervezés, döntéshozás); és olyan, nem kognitív pszichés tünetek, mint az affektív zavarok (pl. depresszió), a hallucinációk, a személyiség-változás, az agresszivitás, a téveszmék (Tariska 2000). A kognitív állapot vizsgálatára a legelterjedtebb az ADAS-Cog teszt (Alzheimer's Disease Assessment Scale, 1997).

A demenciákat általában két nagy csoportra oszthatjuk: a) szubkortikális demenciák és b) kortikális demenciák. A beszéd folyamatok valamennyi esetben sérülhetnek.

a) **Szubkortikális demencia** (Cummings 1984) a Parkinson-kór, a Huntington-kór, a Fahr-betegség, a thalamusz multiplex vaszkuláris károsodása és az encephalitis. Jelenlétük során romlik az információ feldolgozása, a koncentráció képessége, az elvont fogalmak helyes használata, a kategorizálás, a stratégiatervezés és a vizuospatialis képességek (Pilleri és mtsai 1981).

A **Huntington-kór** (HD) autoszomális dominánsan öröklődő neurodegeneratív betegség (Huntington 1872). A betegség kialakulásáért felelős genetikai defektust 1993-ban közölte le a Huntington' Disease Collaboration Research Group Bostonban. A kór tünetei általában 40-45 éves kor körül jelentkezhetnek (ritka esetben fiatalabb korban is). A betegség lefolyása 10-15 évig tart. A klinikai képhez három tünetcsoport tartozik: motoros tünetek, pszichopathológiai zavarok és kognitív hanyatlás. Elsőként szemmozgás-zavar jelentkezhet, majd a fej, a nyak, a törzs izmaira is áttérjed, és a végtagok is túlmozgásosak lesznek. Csökken a beteg önkontrollja, a tehetetlenség miatt dühkitörések és agresszivitás jelentkezhet. A beteg járása megváltozik: erősen lelassul, bizonytalanra válik, a túlmozgás lehetetlenné teszi a koordinációt. A kognitív hanyatlás nagyon korán jelentkezik, frontális típusú demencia formájában. Vezető tünete a memória zavara és a lelassult információ-feldolgozás. Változások lépnek fel a nyelvi folyamatokban és a beszédben is. Zavart a spontán beszéd: agrammatizmus, kényszeres túltoldalékolás, felesleges szabályalkalmazás kíséri. A betegnek szóátalálási és szóproduktív zavarai is vannak. A szintaktikai komplexitás és a konfrontációs képmegnevezés is redukálódik. Sérül az intonáció, az artikulációs képesség, a grammatika és a szóhosszúság. Elsősorban a zárt szóosztály elemei sérülnek. Verbális parafáziák sorozata jelenik meg. A spontán beszédben megnő a szavak közötti szünetek hosszúsága.

A **Parkinson-kór** (PD) egy részben öröklődő, tisztázatlan eredetű demencia (Parkinson 1817). Az agy bizonyos területein, ahol az idegsejtek közti információ átvétele a dopamin nevű anyag végzi, pusztulás indul meg. Egy másik átvívó anyag, az acetilkolin rendszere is károsodik. Az öröklött típusú Parkinson-kór tünetei 40-45 éves korban jelentkezhetnek, ilyenkor gyakori, hogy csak az egyik oldali végtagokat érinti, először csak kisebb fokban, majd azután egyre erőteljesebben. A motoros funkciók tekintetében feltűnő a változás: lelassul és elbizonytalanodik a mozgás, lassul a gondolkodás, a beszéd halk és monoton lesz. Dizartria lép fel. A vizuális nyelv is károsodik: a kéz finommozgásának elvesztése miatt sérül az íráskészség. A beteg remeg; ez a remegés érintheti a kezeket, lábakat és a fejet is. A betegek sérülnek a nyelv és a be-

széd tekintetében is. Mondatmegértési zavarai vannak a szerkezetileg bonyolultabb és hosszabb mondatok esetén már a kór korai és középsúlyos szakaszában is (vö. Hochstadt és mtsai 2005; Caplan–Waters 1999; Grossman és mtsai 2001; Grossman, Lee és mtsai 2002; Grossman–Zurif és mtsai 2002; Skeel és mtsai 2001). A betegség súlyos szakaszában újabb probléma jelentkezik: a konfrontációs képmegnevezés, a szavak jelentésének az elérése. A korai és a középsúlyos szakaszban lévő betegeknek nem okoz nehézséget a számok visszamondása a hallott sorrendben (digit span), viszont sérül a fordított sorrendbeni visszamondás. A verbális munkamemória tehát már a korai szakasztól érintett. Nem marad ép a lexikon: elsősorban a nyílt szóosztályok az érintettek.

Kortikális demencia a frontotemporális demencia és az Alzheimer-kór.

3. Frontotemporális demencia

A Pick-betegségnek egy új elnevezése a frontotemporális demencia (FTD) (Kertész 2004: 460). A betegség klinikai szempontból nagyon hasonlít az Alzheimer-kórhoz. A különбözőség ott érhető tetten, hogy míg az AD kezdeti szakaszában az emlékezhanyagatlás a vezető tünet, addig a FTD-ben a személyiség megváltozása a legszembetűnőbb (Tariska 2000: 147). A frontotemporális demenciában megváltozik a személyes higiéné, a szociális tájékozottság, a belátás elvész, az érzelmek eltompulnak, gátlástalanság és agresszivitás lép a korábbi nyugalom helyébe, a beteg mentálisan sérül, a figyelmi összpontosítás és fenntarthatóság zavart lesz, perszeverációs és sztereotip magatartás jelenik meg, valamint hiperoralitás és fogókényszer. A beszéd lassul, nehézkessé, monotonná válik, dizartria kísérheti, s végül a mutizmushoz vezethet (Kertész 2004: 463). A beteg mondatmegértési zavarának elsődleges oka az, hogy sérül a mondat központi eleme, az ige. A megértés mellett a megnevezés is zavart.

A demencia-szűrővizsgálatok nem mutatnak különbséget az Alzheimer-kór és a frontotemporális demencia között, de a magatartási tünetek igen. Kertész és mtsai (1997) egy olyan, 24 elemből álló frontális magatartást mérő skálát (FBI) készítettek el, mely segítséget ad az FTD differenciál-diagnosztikájában. A teszt egy strukturált kérdéssor, amely a magatartásformáknak mind a normál, mind az abnormális megnyilvánulásait tartalmazza, választási lehetőséget adva a beteg gondozójának. Az FBI segítségével az Alzheimer-kóros és a frontotemporális demens 100%-os biztonsággal megkülönböztethetők egymástól (Kertész 2004: 465).

4. Alzheimer-kór

Az Alzheimer-kór (Alzheimer's Disease AD) első leírását Alois Alzheimer német pszichiáter, neuropatológus készítette el 1907-ben *A cerebrális cortex egy jellegzetes súlyos betegsége* címen (Maurer et al. 1997). Az Alzheimer-kór kialakulásának pontos oka még ma sem ismert. A neurodegeneratív folyamat során a kortikális piramissejtek és interneuronok fokozatosan elveszítik az axonjaikat, dendritfájukat, s ezért a korábban kialakult szinaptikus kapcsolatok elvesznek (Becker–Giacobini 1996). A szinaptikus kapcsolatok, mintázatok progresszív pusztulása elsősorban a neokortikális és bazális előagyi neuronhálózatot és összeköttetéseit (kortiko-kortikális és kortiko-limbikus kapcsolatok) érinti, mely a tanulási, az emlékezési folyamatokért és

az egzekutív működésért felelős, de a többi neuronhálózat működésére is kihat (Markesbery 1998). A rövid és a hosszú távú memória kapacitása korlátozódik, romlik a késleltetett emlékezeti felidézés és a szemantikus emlékezet is.

Az Alzheimer-kór nyelvi állapota folyamatában tekintendő, melynek oka az, hogy a nyelvi képességek a betegség előrehaladtával fokozatosan romlanak. Más nyelvi jellemzői vannak az enyhe, a közepes és a súlyos szakaszban lévő személyeknek. A romlás általános lefolyása a következő: a) a folyamatos, jól artikulált, időnként értelmetlen hangsorokkal is kevert beszéd a fragmentumos beszédig, b) a jól megtartott prozódia a nivelláltig, c) az ép szintaktikai szerkezettől az agrammatikus mondattörésekig, d) főként a tartalmas szavakat érintő megnevezési nehézségektől a súlyos amnesztikus állapotig, e) a beszéd megértésének folyamatosan erősödő sérülése. Ha a középkorúak szófejlesztés-tesztje meghaladja a 35%-ot, akkor valószínűsíthető, hogy egy éven belül kialakul az Alzheimer-kór (Szirmai 2002).

4.1. Alzheimer-kór és afázia

Az időskori vascularis eredetű afáziáknál nem ritka a rövid időn belül bekövetkező második, harmadik agyvérzés is, amely egyre szélesítheti az agy sérült részeit, s így további romlást okozhat a nyelvi tevékenységben, hasonlóan, mint az AD-nál. A két leépülési folyamatban azonban különbség lehet. Az AD-s nyelvi folyamatok pusztulása közel azonos pályát ír le: elindul a temporo-parietális résztől, s „egyenesen” halad a Broca-mező, majd a homloklebény felé. Ezt az előre bejósolható vonal nem látható a többszöri agyvérzés okozta afáziás leépülésben (1. ábra).

AD leépülési irány

többszöri időskori vascularis afázia

1. ábra: AD és afázia

5. Az időskori beszéd elemzésének kutatási lehetőségei

5.1. A beszéd időviszonyai

A beszéd észlelésében és megértésében fontos szerep jut az időviszonyoknak, így a beszédtempónak is. A beszédtempó az időtartamból kiépülő szupraszegmentális hangjelenség (Kassai 1998). Megítélését három tényező határozza meg: a) az artikulációs sebesség, b) a szünetek száma és c) a szünetek időtartama. Az artikulációs tempón a szünetek nélküli ejtéssebességet értjük, s beszédhang/másodpercben (h/s) számoljuk. A beszédtempó a szüneteket is tekintetbe vevő ejtéssebesség, melyet szintén beszédhang/másodpercben (h/s) határozunk meg. A szünet két elem viszonyában létezik. A szünettartás mind a beszédprodukció, mind a beszédpercepció szempontjából fontos: a) segíti a spontán beszéd hallgatói feldolgozását, megértését, ugyanakkor b) biológiai funkciója is van, hiszen a beszédképzéshez szükséges levegővételt biztosítja. Beszéd-

légzés közben a levegővétel kb. 250 ms-ra csökken le, a normál kilégzés 5-10 s-ig is eltarthat. A szünetek száma és időtartama jellemző az egyes beszélőre és a beszédhelyzetre (Gósy 1988, 1998). A beszédünk tempójából vérmérsékletre, érzelmi állapotra is következtethetünk (vö. Hoffmann 2000).

A **hallgató és a szünet** viszonyát tekintve a következők állapíthatók meg: a) a hallgató a szünet egy részét nem is észleli, b) minél hosszabb a szünet, annál biztosabb az észlelése, c) a hallgató által jelzett szünet lehet akusztikai jelkimaradás, a hangfolyamatra jellemző alkalmazkodások elmaradása, szókezdő vagy szóvégi beszédhangok megnyújtása, gégezárlás a szókezdő magánhangzó előtt, kiemelkedő nyomatékú hangsúly, a hangmagasság hirtelen változása, a tempó lefékezése, gondos artikuláció (Kassai, 1998). Egy szünet lehet rövid, közepes vagy hosszú. Megítélése szubjektív, az adott beszédkörnyezethez igazodik. A mérhető minimális hosszúság tekintetében a szerzők véleménye megoszlik (vö. Hegedűs 1963; Goldman-Eisler 1968; Szende 1979; Gósy 1998).

A spontán beszédben megfigyelhető a **kötőszavak** környéki szünetek különböző alakulása (vö. Szende 1976; Gósy 1998; Bánréti 2002).

A beszédtempó jellemezhet egy nyelvközösséget (pl. lassú finn, gyors spanyol), de változatok ezen belül is megtalálhatóak. A spontán beszéd tempóját vizsgálhatjuk az időbeli változás (gyorsuló, lassuló) vagy a fokozat tekintetében. Egy egészséges beszélő beszédének a tempója lehet: a) lassú, b) közepes vagy c) gyors. Az átlagos közepes beszédtempó a magyar nyelvben 14 h/s. Az életkor befolyásolja a beszéd időviszonyainak alakulását (vö. Hoffmann–Németh–Kálmán 2005).

Vizsgálhatunk **irányított spontán beszédet**. A vizsgálati személyeknek egy megelőző rövid beszélgetés után a következő kérdéseket tehetjük fel: 1) Kérem, mesélje el, mi történt Önnel, hogyan került ide?, 2) Én nem ismerem Önt, de szeretnék többet tudni Önről. Kérem, meséljen nekem az életéről, a gyermekkorától kezdve egészen napjainkig!, 3) Egy közel álló tevékenység leírása (nőknél általában egy konkrét étel elkészítésének a menete, hobbi; férfiaknál a kert művelése, szüretelés, hobbi, stb). A felvételeket diktafonra rögzítjük. A beszélgetéseket többszöri meghallgatás után fonetikusán lejegyezzük, majd a számítógép és a Praat-program (Boersma–Weenink 2004) segítségével oszcillogramokat készítünk, s folyamatos vizuális és akusztikai kontroll mellett mérések végezhetőek ezredmásodperces (ms-os) pontossággal. Ezzel a módszerrel a következő adatokat mérhetjük: artikulációs tempó, beszédtempó, a szünetek száma és időtartama, a szünetek elhelyezkedése, a szünet és a jelidő aránya. Az eredményeket azután statisztikai számítás alá kell vetni.

5.2. Szó- és mondat-utánmondás teszt (WSRT)

A szó- és mondat-utánmondás (WSRT, Hoffmann 2005) első fele 20 darab 1–8-ig terjedő szótagszámú szót tartalmaz (4 db 1 szótagú, 5 db 2 szótagú, 3 db 3 szótagú, 2 db 4 szótagú, 2 db 5 szótagú, 2 db 6 szótagú, 1 db 7 szótagú, 1 db 8 szótagú). A teszt második fele 10 darab közepes tempójú és 10 darab gyorsított tempójú mondatot tartalmaz. A mondatok különböző szerkezetűek és hosszúságúak. A teszt anyagát laboratóriumi körülmények között vettük fel közepes beszédtempójú, középkorú férfi beszélővel, s magnetofonszalagra rögzítettük. A 10 gyorsításra szánt mondat másfél-

szeres gyorsítása Varispeech készülékkel történt. A vizsgálati személy feladata az, hogy egyszeri meghallgatás után elismételje a hallott szót vagy mondatot. A szavak között 5,5 másodperc, a mondatok között 7 másodperc szünet van. A különböző típusú feladatok között a szünet 1 perc. A vizsgálati személyek által megismételt szavakat és mondatokat diktafonra rögzítjük. Az így nyert szöveg fonetikus lejegyezésre kerül, majd a Praat-program segítségével ms-os pontosságú mérések végezhetők. Megvizsgáljuk az ismétlés elakadási pontjait. Kategorizáljuk az ismétlés típusait.

5.3. További tesztek

A beszéd elemzésére további tesztek is alkalmazhatóak.

A fonemikus utánmondás teszt három szótag ismétlését jelenti. Ilyen lehet például a *pa-ta-ka* vagy a *bu-du-gu* hangsor utánmondatása a verbális apraxia megállapítására.

Szószerkezetek, agrammatizmus, parafáziák és lexikai hozzáférés vizsgálata a spontán beszédben és feladatsorok kapcsán:

- a) a betű- és szófolyamatoság mérése,
- b) a konfrontációs képmegnevezés (BNT, Kaplan–Goodglass–Weintraub 1983),
- c) a szemantikus és aszemantikus mondatok utánmondatása,
- d) a grammatikus és agrammatikus mondatok utánmondatása (vö. Bánréti 2000),
- e) grammatikalitási döntés feladatok (vö. Bánréti 1999).

Mivel a nyelv és az emlékezet kapcsolata véleményünk szerint a demenciákban jól nyomon követhető, a rövid-távú emlékezet állapotának feltárását is végezzük a hazai standard tesztek alapján (vö. Németh és mtsai 2001)

A nemzetközi szakirodalmat áttekintve a nyelvi folyamatok és a demencia bizonyos típusainak a viszonylatában az a kép rajzolódik ki, melyet a 1. táblázatban ismertetünk.

A zavar típusa	Prozódia	Fonológia	Morfológia	Lexikon	Szintaxis	Pragmatika
Enyhe Alzheimer-kór	+	+	+	-	+	+
Középsúlyos Alzheimer-kór	+	+	+	-	+	+
Súlyos Alzheimer-kór	-	-	-	-	-	?
Enyhe Parkinson-kór	-	+	+	+	-	?
Középsúlyos Parkinson-kór	-	-	+	+	-	?
Súlyos Parkinson-kór	-	-	+	-	-	?
Huntington-kór	-	-	-	-	-	?
Primer progresszív afázia	+	+	+	-	+	+

1. táblázat: Demencia és nyelv/beszéd (+: ép, -: sérült)

A hazai adatok nagyon foghíjasak. A kérdőjelek azt jelzik, hogy nemzetközi adat sincsen a kérdéses területekre. Ezen hiányosságok pótlását részben feladatunknak tekintjük.

HIVATKOZÁSOK

- Bánréti Zoltán 1992: A mellérendelés. A mellérendelő kötőszó definíciója, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 735–8.
- Bánréti Zoltán szerk. 1999: *Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok*, Budapest, Corvina.
- Bánréti Zoltán 2000: Closed class lexical items in sentence processing, in Bartos, Huba eds: *Papers on the Mental Lexicon*, Budapest, Research Institute for Linguistics, 19–56.
- Becker, R. – Giacobini, E. 1996: *Alzheimer Disease: From Molecular Biology to Therapy*, Boston, Birkhäuser.
- Blessed, G. 1968: Blessed dementia rating scale, in Blessed G. – Tomlinson B. – M. Wade 1992: *Measurement in neurological rehabilitation*, New York, Oxford University Press, 126–9.
- Boersma, P. – Weenink, D. 2004: *Praat: doing phonetics by computer*, Amsterdam.
- Caplan, D. – Waters, G. S. 1999: Verbal working memory and sentence comprehension, *Behavioral and Brain Sciences* 22, 77–126.
- Cummings, J. L. 1986: Subcortical dementia neuropsychology and pathophysiology, *Brit J Psychiat* 149, 687.

- Czigler István 1999: Megismerési folyamatok időskorban, *Magyar Pszichológiai Szemle* 1, 35–45.
- Goldman-Eisler, F. 1968: *Psycholinguistics: Experiments in Spontaneous Speech*, London, Academic Press.
- Gósy Mária 1988: Tempóészlelés és beszédmegértés, in Gósy Mária szerk.: *Műhelymunkák*, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 87–122.
- Gósy Mária 1998: A beszédtervezés és a beszéd kivitelezés paradoxona, *Magyar Nyelvőr* 122, 3–15.
- Grossman, M. – Glosser, G. – Kalmanson, J. – Morris, J. – Stern, M. B. – Hurtig, H. I. 2001: Dopamin support sentence comprehension in Parkinson's disease, *Journal of the Neurological Sciences* 184, 123–30.
- Grossman, M. – Lee, C. – Morris, J. – Stern, M. B. – Hurtig, H. I. 2002: Assessing resource demands during sentence processing in Parkinson's disease, *Brain and Language* 80, 603–16.
- Grossman, M. – Zurif, E. B. – Prather, P. – Lee, C. – Kalmanson, J. – Stern, M. – Hurtig, H. I. 2002: Information processing speed and sentence comprehension in Parkinson's Disease, *Neuropsychology* 16, 174–81.
- Growers, W. R. 1886: A manual of disease of the nervous system, Philadelphia, Blakiston, 6657.
- Hegedűs Lajos 1957: Beszédtempó-elemzések, *Magyar Nyelvőr* 81, 223–7.
- Hochstadt, J. – Nakano, H. – Lieberman, Ph. – Friedman, J. 2006: The roles of sequencing and verbal working memory in sentence comprehension deficits in Parkinson's disease, *Brain and Language* 97, 243–57.
- Hoffmann Ildikó 2000: Hadaró beszéd vagy gyors beszéd, in Lengyel Zsolt – Navracsics Judit – Nádas Edit szerk.: *Alkalmazott Nyelvészeti Tanulmányok. Közép-Európa IV*, Veszprém, 17–23.
- Hoffmann Ildikó – Németh Dezső – Kálmán János 2005: Spontán beszéd Alzheimer-kórban, *Beszédgyógyítás* 15, 65–73.
- Hoffmann Ildikó 2005: *Afáziás, Alzheimer-kóros és ép idős beszélők beszédének temporális sajátosságai*, PhD disszertáció, Pécs.
- Huntington, G. 1872: On Chorea, *Medical and Surgical Reporter of Philadelphia* 26/15, April 13, 317–21.
- Janka Z. – Somogyi A. – Maglóczky E. 1988: Dementia szűrővizsgálat cognitiv gyors-teszt segítségével, *Orvosi Hetilap* 129, 2797.
- Janka Z. – Kálmán J. – Maglóczky E. 1996: Enhanced cued recall memory testing in dementia, *Ideggyógyászati Szemle/Clin Neurosci* 49 (Suppl. 1): 18.
- Kaplan, E. – Goodglass, H. – Weintraub, S. 1983: *Boston naming test*, Philadelphia, Lea&Febiger.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kálmán János – Maglóczky E. – Janka Zoltán 1995: Óra Rajzolósi teszt: gyors és egyszerű dementia szűrő módszer, *Psychiatria Hungarica* 10, 11.
- Kertesz A. – Davidson W. – Fox H. 1997: Frontal Behavioral Inventory: diagnostic criteria for frontal lobe dementia, *Can J Neurol Sci.* 24, 29–36.

- Kertész A. 2004: Frontotemporális demencia, *Psychiatria Hungarica* XIX/6, 460–78.
- Kun M. – Szegedi M. 1983: *Az intelligencia mérése*, Budapest, Akadémia.
- Markesbery, W. R. 1998: *Neuropathology of Dementing Disorders*, London, Arnold Publishers.
- Maurer, K. – Volk, S. – Gerbaldo, H. 1997: Auguste D. and Alzheimer's disease, *Lancet* 349.
- Németh Dezső – Pléh Csaba – Racsmány Mihály – Kónya Anikó 2001: A munkamemória-kapacitás mérőeljárássai és jelentőségük a neuropszichológiai diagnosztikában, in Racsmány Mihály – Pléh Csaba szerk.: *Az elme sérülései. Kognitív neuropszichológiai tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 403–17.
- Parkinson, J. 1817: *An Essay on the Shaking Palsy*, London, Whittingham and Rowland.
- Pilleri, G. – Pietrini, V. – Tagliavini, F. 1981: „Thalamic” dementia in herpes encephalitis: clinicopathological report, *Acta Neuropat suppl.* 7, 156.
- Rajna Péter – Tariska Péter 2000: *Az idős kor neuropszichiátriája*, Budapest, B+V.
- Simkó A. – Fráter R. – Tariska P. szerk. 1994: *A gerontopszichiátria aktuális problémái*, Budapest, Print-X.
- Skeel, R. L. – Crosson, B. – Nadeau, S. E. – Algina, J. – Bauer, R. M. – Fennell, E. B. 2001: Basal ganglia dysfunction, working memory, and sentence comprehension in patients with Parkinson's Disease, *Neuropsychologia* 39, 962–71.
- Szende Tamás 1976: *A beszéd folyamat alaptényezői*, Budapest, Akadémia.
- Szende Tamás 1979: *A szó válsága*, Budapest, Gondolat.
- Szirmai Imre 2002: A kognitív zavarok neurológiai alapjai, in Tariska Péter szerk.: *Kortünet vagy kórtünet. Mentális zavarok az idős korban*, Budapest, Medicina Könyvkiadó Rt., 87–114.
- Stacho László – Dudás Róbert – Ivády Rozália – Kothencz Gabriella – Janka Zoltán 2003: Az Addenbrook's Kognitív Demenciaszűrő eljárás, *Psychiatria Hungarica* 18/4, 226–40.
- Tariska P. – Kiss É. – Mészáros Á. – Knolmayer J. 1990: A módosított Mini Mental State vizsgálat, *Ideggyógyászati Szemle* 43, 443.
- Tariska Péter 2000: *Alzheimer-kór: Okok, tünetek, diagnózis, differenciáldiagnózis, terápiás lehetőségek*, Budapest, Golden Book.
- Tariska Péter szerk. 2002: *Kortünet vagy kórtünet. Mentális zavarok az időskorban*, Budapest, Medicina.

1. függelék: MINI MENTAL TESZT

Pontszám		
Max.	Aktuális	
ORIENTÁCIÓ		
5	.....	Melyik (év, évszak, hónap, nap időpont)-ban vagyunk?
5	.....	Hol vagyunk? (ország, megye, város, épület, emelet) 1-1 pont adandó tételesen a helyes válaszokra. Amennyiben valamely zárójelben szereplő tétel kimaradna, rá kell kérdezni.
MEGJEGYZŐ EMLÉKEZÉS		
3	.....	Kérjük meg a beteget, hogy emlékező képességét vizsgálhassuk. Ezután három, egymással össze nem függő tárgy világos, lassú, kb. 1 másodperc alatt egy szó gyorsasággal történő megnevezése, majd a vizsgálati személy felkérése a szavak elismétlésére. Megfelelő helyes válasz: 1-1 pont (0-3 pont). A pontozáshoz csak az első kísérlet eredménye veendő figyelembe. Amennyiben az első elismétlés sikertelen, a próba folytatása (megnevezés, elismétlés ugyanazon szavakkal) 6 kísérletig. Ha a vizsgálati személy még így sem tudja a három tárgy nevét megtanulni, a felidéző emlékezés (később) nem értékelhető.
Kísérletek száma:.....		
FIGYELEM ÉS SZÁMOLÁS		
5	.....	Visszaszámlálás hetesével 100-tól kezdődően. Fejezzük be öt kivonás elvégzése után (93, 86, 79, 72, 65). Pontozás: 1-1 pont a megfelelő helyes válaszra. (Amennyiben a vizsgálati személy nem tudja, vagy nem akarja a feladatot végrehajtani, felkérjük, hogy a „VILÁG” szót betűzze visszafelé. Pontszám: a helyes betűrendnek megfelelően, pl. GÁLIV=5, GÁILV=3 pont).
FELIDÉZŐ EMLÉKEZÉS		
3	.....	Az előzőekben megtanított három szó felidézése. Pontozás: 0-3 pont.
BESZÉD ÉS EGYÉB		
2	.....	Megnevezés: a betegnek egy karóra felmutatása. Kérjük, hogy nevezze meg azt. Ismétlés ceruzával. Pontozás: 0-2 pont.
1	.....	Mondatismétlés: felkérjük a vizsgálati személyt, hogy ismétlje meg a következő mondatot: „Semmi de, és semmi ha.” Csak egy kísérlet megengedett. (0-1 pont)

- 3 ..... **Háromlépéses utasítás:** adjunk a vizsgálati személynek egy darab tiszta üres papírt, majd szólítsuk fel: „*Fogja ezt a darab papírt a jobb kezébe, hajtsa ketté, és tegye le a földre.*” (Értékelés: 0-3 pont, a feladatrészek végrehajtásának megfelelően.)
- 1 ..... **Olvasás:** tiszta papíron nyomtatott nagybetűvel írott szöveg: „*CSUKJA BE A SZEMÉT*” vizsgálati személlyel történő elolvastatása és végrehajtása. Értékelés: 1 pont, csak abban az esetben, ha végrehajtja a feladatot (becsukja a szemét).
- 1 ..... **Írás:** adjunk a vizsgálati személynek egy darab tiszta papírt, és kérjük meg, hogy írjon rá egy mondatot tetszés szerint, amelynek legyen állítmánya, alanya és értelme. Az írás ne diktálás után történjen, hanem spontán (nyelvtani hibák nem számítanak).
- 1 ..... **Ábramásolás:** tiszta fehér papíron rajzoljunk egymást metsző, kb. 2-3 cm oldalhosszúságú ötszögeket. A vizsgálati személyt kérjük meg annak pontos lemásolására. Értékelés: 1 pont, amennyiben mind a 10 szög és a 2 metszéspont jelen van. Kéztremor jele és ábra rotáció nem számít.

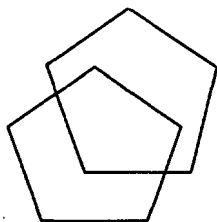
Összpontszám

Maximális   Aktuális

30

.....

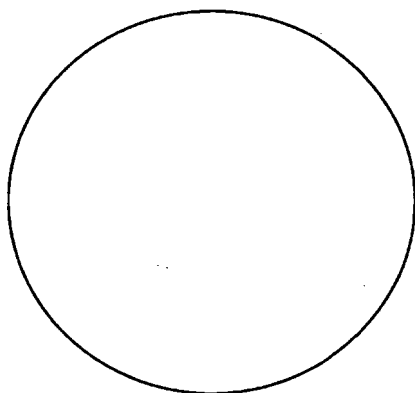
Ábramásolási feladat rajza ide kerül (ötszög):

2. függelék: Órarajzolósi Teszt

Az alábbi kört tekintse egy óra számlapjának, és írja bele az óra számait!

Ha úgy ítéli meg, hogy elkészült, rajzolja be az óra mutatóit (kismutató, nagymutató) úgy, hogy háromnegyed háromat mutasson az óra!

Elért pontszám: .....

3. függelék: A módosított Mini Mental State (MMMS)

Sorszám	Vizsgálat	Pontszám
1	születés ideje, helye (év, hónap, nap, hely, megye)	5
2	három szó megjegyzése	3
3	számolás 5-től egyesével visszafelé (max. 2 pont); VILÁG betűzése visszafelé (max. 5 pont)	7
4	a korábbi megjegyzendő három szónak a felidézése (spontán, segítséggel, kiválasztással; 3-1 pont adható így szavanként)	9
5	időbeni orientáció (dátum, évszak, nap)	15
6	térbeni orientáció	5
7	testrész-megnevezés (homlok, áll, váll, könyök, ököl)	5
8	szógördülékenység (négy lábú állatok nevei, 30 s-ig)	10
9	hasonlóság (kéz-láb, nevetés-sírás, evés-alvás között)	6
10	Mondatismétlések	5
11	írott parancs végrehajtása	3
12	írás diktálás után	5
13	egymást metsző ötszögek lemásolása	10
14	Hármasparancs	3
15	emlékezés a korábbi három szóra	9
Összesen:		100

4. függelék: Addenbrooke's Kognitív Vizsgálat

Álteszt neve	Az álteszt feladatai	Elérhető pontszám
Orientáció	A páciens feladata néhány alapvető orientációs adat elmondása (aktuális időpont [pl. 2004. május 23, vasárnap, 10 óra], helyszín (ország, megye, város, konkrét helyszín)	10 pont
Figyelem/koncentráció	(a) három, egymással össze nem függő tárgy nevének az elisméltése (barna, társalgás, választékos) (b) Számolási feladat vagy egy 5 betűs szó betűinek visszafelé történő elmondása (visszaszámlálás 7-esével 100-tól kezdődően az első öt tagig vagy a VILÁG szó visszafelé)	8 pont
Memória	a) az előző feladatban szereplő három szó visszaidézése b) egy név és egy lakcím hallás utáni visszamondása 3 alkalommal (Katona Péter, Tavaszi utca 42. Gyöngyös, Heves megye) c) késleltetett felidézés (5 perc késleltetés): a nyelvi feladatok után a páciensről ismét visszakérdezzük a nevet és a lakcímet d) Ismert közéleti személyek megnevezése (Ki jelenleg Magyarországon miniszterelnök? /teljes név/; Ki volt előtte a miniszterelnök? /teljes név/; Ki jelenleg az Amerikai Egyesült Államok elnöke? /csak vezetéknév/)	35 pont
Verbális fluencia	1 perc alatt minél több szót mondani a) „m” betűvel kezdődően b) egy adott szemantikus kategóriából (állatnevek)	14 pont
Nyelv	megnevezés a) 12 vonalrajzon ábrázolt tárgy megnevezése (kés, gombostű, karóra, sótartó, kanál, ceruza, kalapács, fésű, könyv, pohár, sál, csavarhúzó) beszédértés b) beszédértés: 3 egylépéses utasítás, egy háromlépéses utasítás (pl. Fogja ezt a papírt a jobb kezébe, hajtsa ketté és tegye le a földre!) c) szavak és mondatok hallás utáni ismétlése (pl. Semmi de, és semmi ha. A zenekar akkor is játszott, amikor nem volt közönség.) hallás utáni ismétlés d) A korábban elhangzott 3 szó visszakérdezése (barna...) e) A kiemelt szerinti és kiemeltől eltérő írásmódú szavak olvasása (malachús, lassulás, ágyjelenet, tánczene, pamut, technika, Kosuth, hagyj békén!, Ferenczi, tekintse meg!) olvasás e) Egy tetszés szerinti mondat leírása.	28 pont
Téri-vizuális készségek	a) ábramásolás (1) két egymást metsző ötszög (2) egy kocka lemásolása b) óraszámoló rajzolása	5 pont
Összesen		100 pont

DEMENTIA AND LANGUAGE

ILDIKÓ HOFFMANN – DEZSŐ NÉMETH

This study examined the connection between several dementia types, language and memory.

We would like to present the cognitive functions in elderly, the relationships between dementia and memory. We demonstrate several types of dementia: Huntington's Disease, Parkinson's Disease, frontotemporal dementia and Alzheimer's Disease.

We make to proposal to research methods of speech and language in elderly: to investigate temporal factors of spontaneous speech, word- and sentence repetition test, verbal fluency test, picture naming, grammatical error test.

NYELVHASZNÁLATI SZOKÁSOK VIZSGÁLATA A MINDSZENTI KETTŐSNYELVŰ KÖZÖSSÉGBEN

MÁTYUS KINGA

Bevezetés

A kettősnyelvűség a mai magyar szakirodalomban elterjedt meghatározás alapján az a nyelvi jelenség, amikor a nyelvhasználó és/vagy a beszélőközösség egyazon nyelv két – nemcsak stílári – változatát, egy nyelvjárást és a köznyelvet használja, beszéli. Aki ennek a nyelvhasználatnak birtokában van, azt nevezzük kettősnyelvűnek (vö. Kiss 1995: 232 és Lanstyák 1998, 5. j.).¹ A kettősnyelvű beszélők mindig a szituációnak, illetve a társas környezetnek megfelelő nyelvváltozatot választják a birtokukban lévő két vagy több változat közül. Ez a fajta nyelvhasználat napjainkban is sok helyen megjelenik, főként a széttartó dialektusú közösségekre jellemző. Szeged környékén számos olyan települést, illetve beszélőközösséget találunk, melynek nyelvhasználatában a kettősnyelvűség egyre jobban terjed – ilyen például Mindszent város is. Munkámban a mindszeri beszélőközösség egy korcsoportjának nyelvhasználatát vizsgáltam meg két kérdőív segítségével, mellyel a következő kérdésekre kerestem a választ: Mi jellemzi a korcsoport nyelvhasználatát, nyelvi szokásait és attitűdjait? Mennyire tudatos nyelvhasználók a kettősnyelvűek? Hogyan függ össze az adatközlők nyelvjárásukhoz, illetve a köznyelvhez fűződő attitűdje nyelvhasználati szokásaikkal? Milyen kapcsolat van a beszélők nyelvi attitűdjei és szociokulturális hátterük között?

Mindszent Hódmezővásárhely és Szentes közt félúton, a Tisza partján fekvő kisváros, körülbelül 8500 lakossal. Választásom azért esett erre a településre, mert vizsgálataimhoz olyan nyelvközösséget kerestem, amelyben mindenki ugyanazt a nyelvjárást beszéli, és a kettősnyelvűség már általános jelenség. A város a Juhász Dezső-féle tízes főosztás szerint a délalföldi nyelvjárási régióba tartozik, s legjellegzetesebb nyelvjárási jegye a független ő-zés. Az ő fonéma főleg egytagú szavakban, bizonyos vegyes hangrendű szavakban és újabb átvételű idegen szavakban jelenik meg (Juhász 2003: 278–81). A kisvárosnak két óvodája és két iskolája van, mindenhol szinte kizárólag mindszeri származású pedagógusok tanítanak. Nagyon erősen él még a nyelvjárás, de a kettősnyelvűség a 30 éves korosztálytól kezdve egyre jobban terjedőben van, és – ahogy a beszélgetések során kiderült – nagyon foglalkoztatja a nyelvközösség tagjait, egyesnyelvűeket és kettősnyelvűeket egyaránt.

---

¹ Kiss Jenő definíciója szerint a kettősnyelvűség „az egyén vagy kisebb-nagyobb csoportok, közösségek egy nyelv két – nem stílári – változatát ismerik és/vagy használják” (Kiss 1995: 232), illetve Lanstyák István szerint „az egyéni kettősnyelvűség a beszélőnek az a képessége, hogy egy nyelven belül két változatot tud a beszédhelyzetnek megfelelően váltogatva használni. Társadalmi kettősnyelvűségen az egy nyelven belüli két jellegzetes változatnak, a standardnak és a nyelvjárásoknak az együttélését mint valamely közösségre jellemző nyelvi helyzetet értjük.” (Lanstyák 1998: 4–5. j.).

Az itt bemutatott két kérdőív egy nagyobb munka része, melynek célja a mindszenti beszélőközösségben két korcsoport, 5–7 éves gyermekek és 25–35 éves felnőttek nyelvhasználatának minél teljesebb bemutatása, és a kettő összevetése.

Módszertan

Az első kérdőívet (1.1. kérdőív a Függelékben) az egyik helyi óvodába járó gyerekek szülei töltötték ki – vagyis körülbelül a 25–35 éves korosztály. E kérdőívvel lehetőségem nyílt arra, hogy meglehetősen sok mindszenti nyelvhasználatáról és nyelvi attitűdjeiről képet kapjak, valamint felvázoljam, irányítják-e a kérdezett szülők gyermekük nyelvhasználatát, s ha igen, az inkább a köznyelvi *e*, vagy a nyelvjárási *ő* felé történik-e. Nagy hangsúlyt fektettem a nyelvi viselkedés okainak vizsgálatára. Ennek a kérdőívnek szükségszerűen rövidnek és érthetőnek kellett lennie. A rövidség miatt pedig olyan kérdésekre volt szükség, amelyek mind a gyermekek nyelvi hátterére, mind pedig a szülők attitűdjeire célzottan, és mindenki számára érthetően rákérdez.

Az anyaggyűjtés véletlen mintavétellel történt, mely mégis meglehetősen jól tükrözi a vizsgált csoport rétegzettségét. Az óvodába mintegy 220 gyerek jár, de minden család csak egy kérdőívet töltött ki, az így 170 kiadott kérdőívből 118 darabot kaptam vissza, vagyis csaknem 70%-ot. Ez nagy segítséget jelentett egy átfogó nyelvi kép megalkotásához.

A másik kérdőív (1. 2. kérdőív a Függelékben) segítségével azt vizsgáltam, milyen attitűdjeik vannak a felnőtt adatközlőknek saját nyelvhasználatuk, illetve településük nyelvváltozatával kapcsolatban. A vonatkozó szakirodalomban nem találtam olyan kérdőívet, amelyet munkámban maradéktalanul fölhasználhattam volna. Legnagyobb segítségemre az Oszkó Beatrix és munkatársai által készített kérdőív volt, melyet egy változásvizsgálat keretein belül használtak föl, a Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópontjain (Oszkó 1992: 144–50). Emellett fölhasználtam Beregszászi Anikó megfélemlített nyelvhasználatot vizsgáló kérdőívét (2004), és Kontra Miklós 1997-es vizsgálatát is (Kontra 1997). E kérdőív fő célja az volt, hogy feltárja, milyen motívumok irányítják a kettősnyelvű adatközlők nyelvhasználatát, nyelvváltozat-választását. A kérdőív három nagy kérdéscsoportot foglal magába. Az első kérdéskör az adatközlő adataira (név, cím, életkor, iskolák, munkahely, házastárs származási helye) kérdez rá. A második vizsgálja azt, hogy a beszélő mennyire tudatos nyelvhasználó, mennyire ismeri fel, milyen sajátosságai vannak nyelvjárásának, valamint, hogy milyen attitűdök fedezhetők fel nála. Ebbe a kérdéskörbe tartozik a nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetés kérdése is. A harmadik kérdéskör a nyelvi változásra vonatkozik, illetve arra, mennyire vannak ennek tudatában az adatközlők.

Ebben az esetben az anyaggyűjtés módja a célzott mintavétel volt, hiszen a vizsgálathoz olyan kettősnyelvű beszélőkre volt szükség, akik a két nyelvváltozatot már jól elkülönülő szituációkban használják – az már csak a kérdőív kitöltése során derült ki, hogy ezek a beszélők, mint csaknem minden kettősnyelvű, akivel találkoztam, egészen tudatos nyelvhasználók. A részletes kérdőívet négy adatközlő töltötte ki.

A kérdőíves fölmérések eredményei

1. Az óvodások szülei által kitöltött kérdőívek elemzése

Mivel a kiosztott kérdőívek csaknem 70%-át visszakaptam, egészen árnyalt képet kaptam a 25–35 éves mindszeintiek nyelvhasználatáról, nyelvi attitűdjeiről. A feldolgozásban a kérdőív szerkezeti felépítését követem. Mivel a Mindszeinten használatos nyelvjárás emblematikus sajátossága az *ő*-zés, így ez a kérdőív ezt helyezte a középpontba. Az első kérdés a szülők használta nyelvváltozatra kérdez rá. Az eredmények skálájának két szélén a következő esetek állnak: a 118 megkérdezett családnak pontosan felénél mindkét szülő csak *ő*-vel beszél.² A szülők csaknem hatoda (13,5%) saját bevallása szerint kizárólag *e*-vel beszél. Az ezek közti esetek nagyon változatos képet mutatnak. Minden előfordulható jelenségre találunk példát, ezek közül csak a fontosabbakat emelem ki. Nyolc olyan család van, ahol mindkét szülő mindkét nyelvváltozatot használja (6,7%), négy olyan család, ahol az egyik szülő mindkét nyelvváltozatot használja, a másik csak *ő*-zik (3,3%), és húsz olyan család, ahol az egyik szülő csak *e*-vel, a másik csak *ő*-vel beszél (17%). Összefoglalásként: véleményem szerint a kapott adatokat két szempontból kell megvizsgálnunk: egyrészt abból, mennyire használják az adatközlők a település nyelvjárását, másrészt abból, mennyire van terjedőben a kettősnyelvűség. A megkérdezett családok több mint háromnegyedénél (84%) legalább az egyik szülő *ő*-zik (függetlenül attól, használ-e más nyelvváltozatot), és ami talán ennél is fontosabb adat: a családok csaknem kétharmadánál (60,2%) mindkét szülő *ő*-zik (ismét függetlenül egy esetleges másik használt nyelvváltozattól). Emellett a családok nyolcadánál (12,7%) legalább az egyik szülő mind *e*-zik, mind pedig *ő*-zik, és a családok mindössze tizenötödénél (6,8%) kettősnyelvű mindkét szülő.

Az a föltevés, hogy a megkérdezett családok nagy többségében mindkét szülő csak *ő*-zik, nem nyert tehát igazolást. Bár nem állnak rendelkezésünkre részletes adatok a nyelvjárás korábbi állapotára vonatkozóan, számos adatközlő ismeretei szerint ez nagy különbség az eggyel idősebb generáció nyelvi helyzetéhez képest, amikor a felnőtt beszélők legnagyobb része csak *ő*-zött. Ezek az adatok jelölhetnek egyfajta nyelvi változást, melyben a nyelvjárás egyre kevesebb nyelvhasználati szintérre szorul vissza.

A másik, adatokra vonatkozó kérdés a szülők iskolázottságát vizsgálta, azért, hogy később majd kitérjünk arra is, van-e kapcsolat az iskolázottság és a nyelvi attitűdök között. A kérdésekre kapott válaszok összesítését az 1. táblázat mutatja be.

² A kérdőívek családokra vonatkoznak, így az N általában a válaszadó család számát mutatja, és ezen belül térek ki a szülők nyelvhasználatára, ami körülbelül 2 N.

1. táblázat
Szülők iskolai végzettségének megoszlása (N=236)

Végzettség	Apa (fő)	Anya (fő)
Általános	28	21
Szaktanulmányképző	56	46
Szakközépiskola	16	23
Gimnázium	2	11
Főiskola	6	11
Egyetem	7	3
Nincs adat	3	3

Ahogy a táblázatból kiderül, a legtöbb megkérdezett, a válaszadók közel fele (43,2%) szaktanulmány végzettségű. Az általános iskolát végzettek aránya valamivel több, mint egyötöd (20,7%), ezt követik a szakközépiskolai végzettségűek, a megkérdezettek közel tizede (16,5%). Főiskolai, illetve egyetemi végzettségűek aránya nagyon kicsi (6,7%, illetve 2,4%). Ennek egyik oka az lehet, hogy a településen kevés a képzésüknek megfelelő munkalehetőség, így a felsőfokú végzettségűek más városokban keresnek állást.

A kérdőív harmadik kérdése így szólt: „Szeretné-e, hogy gyermeke *ő*-vel beszéljen?”. Az adatközlők valamivel több, mint fele válaszolt *igen*-nel (50,8%), több, mint egyharmada *nem*-mel (38%). Csupán öt válaszadónak (4,2%) mindegy, hogy gyermeke *e*-zik, vagy *ő*-zik, egy szülő válaszolt *talán*-nal és hét esetben nem volt adat.

Válaszukat 96-an indokolták (81,4%). Azok a családok, akik szeretnék, hogy gyermekük *ő*-vel beszéljen, szinte kivétel nélkül azokat a magyarázatokat adták, hogy otthon is így beszélnek, illetve ezeknek a hagyományoknak tovább kell élniük. Akik nem szeretnék, hogy gyermekük *ő*-zzön (összesen 41 szülő), már többféle indokot soroltak föl. Legtöbbjük (87,8%) szerint a gyerekek hátrányos helyzetbe kerülhetnek a nyelvjárás használata miatt a továbbtanulásban, illetve ha elkerülnek otthonról. Mindössze öt család (12%) indokolta választását azzal, hogy nem mindszenti származásúak, így nem *ő*-vel beszélnek otthon.

A második, és a harmadik kérdés összevetésére megvizsgáltam, van-e összefüggés a szülők iskolázottsága és a között, hogy mely nyelvváltozatot szeretnék, ha gyermekük elsajátítaná. Úgy találtam, hogy csak az iskolázottságot vizsgálva nem látható semmilyen összefüggés, de ez az egyszerű összevetés nem is a valós eredményeket mutatja. Azok a szülők, akik *ő*-vel (is) beszélnek, érthetően nagy arányban szeretnék (körülbelül háromnegyedük), ha gyermekük megtanulná a nyelvjárást, szemben azokkal, akik *e*-znek. Azok a családok pedig, ahol legalább az egyik szülő felsőfokú végzettségű (21 ilyen család van az adatközlők között),³ és mindkét szülő *ő*-vel beszél (11

³ Azért csak a felsőfokú végzettségűek helyzetét mutatom be, mert egyedül itt tapasztalható mérhető különbség a többi iskolázottsági csoporthoz képest.

család), mindannyian szeretnék, hogy gyermekük *ő*-vel is megtanuljon beszélni. Tiszta-
tában vagyok azzal, hogy a felsőfokú végzettségűeknél tapasztalható 100% nem nagy
különbség az összes többi végzettségűeknél mért 75%-hoz képest, de vegyük figye-
lembe azt is, hogy a felsőfokú végzettségűek aránya az összes adatközlő között egészen
kicsi, ám az a válaszadók való- rétegzettségét mutatja.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a hátrányos megkülönböztetés kérdése mind
az igennel, mind a nemmel válaszolók indoklásaiban nagy arányban szerepel. A szülők
egyharmada (32%) vélekedik úgy, hogy bár szeretné, ha Mindszei nyelvjárása tovább
élne, mégis szükséges, hogy gyermeke *e*-vel is megtanuljon beszélni, hogy ha szülővá-
rosából később elkerül, ne érje hátrányos megkülönböztetés. Az adatok illusztrálására
álljon itt néhány idézet a kapott válaszokból:

Kérdés: „Szeretné-e, hogy gyermeke *ő*-vel beszéljen?”

Válaszok: „Részben igen, mert szerintem az *ő*-vel való beszéd, a tájshozzás nem szé-
gyen. De a nagy városokban később, ha felkerül, lenéznek az *ő*-vel való beszédet.” „Túl vi-
dékies hangzású, egy Pest központú országban ez nem hiszem, hogy túl előnyös dolog.”

A negyedik kérdés azt vizsgálta, ösztönzik-e a szülők gyermeküket valamilyen
módon a választott nyelvváltozat használatára. Erre a kérdésre az adatközlők 88%-a
válaszolt (14 esetben nem volt adat). A válaszadók mindössze negyede (24,6%) húzta
alá az *igen*-t, kétharmada (66,1%) a *nem*-et. Összevetve e kérdés indoklásait (a kérdés
jellegéből adódóan csak az adatközlők harmada válaszolt) az előző kérdéssel („Sze-
retné-e, hogy gyermeke *ő*-vel beszéljen?”) a következő érdekes eredményt kapjuk:
azok közül akik szeretnék ha gyermekük *ő*-vel, vagy *ő*-vel is megtanulna beszélni,
mindössze egy válaszolta azt, hogy kijavítja, ha valamit nem *ő*-vel mond. A többi adat-
közlő úgy nyilatkozott, hogy a gyermek környezetében mindenki *ő*-vel beszél, de nem
ösztönzik. Míg azok közül, akik nem szeretnék, ha gyermekük *ő*-zne, az adatközlők
kétharmada válaszolta azt, hogy javítja gyermeke beszédét, és csak harmada azt, hogy
maga is így beszél hozzá. Ezek az adatok arra mutatnak, hogy az *ő*-zés a természete-
sebb nyelvhasználat a vizsgált családok nagy részében. Erre a szituációra, és a kettős-
nyelvű nyelvhasználat (a kérdőívet kitöltő családban mindkét szülő kettősnyelvű)
nyelvi tudatosságára példa a következő idézet:

Kérdés: „Ösztönzi-e őt erre [a választott nyelvváltozat használatára] valamilyen
módon, s ha igen, hogyan?”

Válasz: „Kis kora óta így beszélünk neki, és talán véletlen, de tudja, hogy hol,
mikor és hogyan kell beszélni. Ezt tőlünk tanulja el, mert attól függ, hogy hogyan be-
szélünk, hogy éppen helyileg hol tartózkodunk!”

Az önstigmatizáció és a nyelvjárásnak tulajdonított rejtett presztízsz egyaránt je-
len van tehát a kettősnyelvű adatközlőknél. Az önstigmatizáción azt a jelenséget értem,
amikor a beszélő saját nyelvjárását⁴ megbélyegzettnek érzi, ezért beszédében igyekszik
annak emblematikus jegyeit kerülni, s a köznyelvhez közeledni. A nyelvjárás rejtett

⁴ Azért nem írom azt, hogy alapnyelvét érzi stigmatizáltnak, mert vizsgálataim során úgy találtam,
ma már szinte egyszerre sajátítják el a gyermekek a nyelvjárást és a köznyelvet. Sajnos a korábbi évekről,
vagyis a jelen adatközlők nyelvelsajátításának módjáról nincsenek részletes adatok.

presztízse leginkább annak összetartó szerepéből adódik. Az önstigmatizáció és a rejtett presztízsz jelenlétének megoszlása határozza meg azt, milyen arányban marad meg, illetve szorul vissza a nyelvjárás egy adott közösségben. Bár a mindszeinti beszélők közösségben az önstigmatizáció meglehetősen erős, a rejtett presztízsz szerepe olyan nagy, hogy akár a kettősnyelvűség többé-kevésbé stabil helyzetét is eredményezheti.

Az utolsó pontban azt kértem az adatközlőktől, írják le, fontosnak tartják-e, hogy továbbéljen Mindszent nyelvjárása. Erre a kérdésre csaknem minden adatközlő válaszolt (88,9%). A 105 válaszadó túlnyomó többsége (78%) igennel válaszolt, mindössze ötödük (19%) nemmel, egy adatközlő nyilatkozott úgy, hogy szeretné is, és nem is (válaszát nem indokolta), és két válaszadó számára mindegy, hogy továbbél-e a város nyelvjárása. Az igennel válaszolók túlnyomó többsége (93%) azzal indokolta válaszát, hogy fontos, hogy a hagyományok tovább éljenek, hisz ezzel gazdagabb lesz mind a beszélő, mind pedig a magyar nyelv. Azok közül, akik nem tartják fontosnak, hogy továbbra is fennmaradjon a nyelvjárás (összesen 20 adatközlő), a válaszadók fele nem indokolta válaszát, ötöde nem mindszeinti származású, tizede túl régiesnek tartja az ő-zést, és szerintük „haladni kell a korral”⁵, tizede szerint az emberek később, a városból elköltözve úgyis áttérnek az *e*-zésre, a fennmaradó tized szerint pedig hátrányos helyzetbe kerül az, aki *ő*-zik, így nem szeretnék, ha továbbélne a nyelvjárás.

A továbbiakban szeretnék kitérni néhány olyan kérdésre, amelyekre a kérdőív nem kérdezett célzottan, mégis nagyon fontos eredményei a felmérésnek. A nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetés a nyelvi attitűdöket egyik legjobban befolyásoló tényező. A sokak által vizsgált kisebbségi nyelvhasználat esetén a magyar nyelvet kisebbségként beszélők állnak szemben az államnyelvet beszélőkkel (vö. Beregszászi 2004). Ehhez hasonló jelenséget tapasztalhatunk egy nyelven belül akkor, amikor a köznyelvet és a nyelvjárást beszélők viszonyát figyeljük meg a mai magyarországi helyzetet vizsgálva. A nyelvjárást beszélő egyént köznyelvi környezetben hátrányos megkülönböztetés érheti nyelvhasználatára miatt. Az ettől való félelem vezetett ahhoz, hogy a nyelvjárást beszélők saját nyelvközösségükön kívül igyekeznek kerülni az általuk leginkább nyelvjárásiasnak ítélt sajátosságokat, ez vezetett a regionális köznyelv, illetve a kettősnyelvűség kialakulásához (Kiss 2003: 234–6). A nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetés nagy veszélye az, hogy a kisebbségi nyelv(változat) visszaszorul, vagy akár teljesen el is tűnik. Arról nincsenek adatok, hogy a kettősnyelvűség mennyire stabil nyelvi helyzet, de mint a nyelvi változás, szigorúan fogalmazva a nyelvjárásvesztés egyik állomását nagyban veszélyezteti, ha ez a nyelvészociológiai attitűd a társadalom felől továbbra is erős. Vagyis szükséges lenne megvizsgálni, ma milyen okai vannak a kettősnyelvűség kialakulásának, mennyire játszik benne szerepet a hátrányos megkülönböztetés, és mennyire számítanak más tényezők.

Fontosnak tartom bemutatni, a kérdőívben megjelenik-e, s ha igen, milyen módon, a hátrányos megkülönböztetés. Erre láthattunk két példát a harmadik kérdés indoklásának tárgyalásakor, nézzük meg most részletesebben: 118 adatközlő közül 16 (13,6%) utalt arra, hogy hátrányos megkülönböztetés érheti azt (vagy érte az adatközlőt

⁵ Idézet az egyik kérdőívbeli.

magát), aki köznyelvi környezetben a nyelvjárást használja. Ez több formában jelenik meg a válaszokban: „Ha kikerül az életbe, leszólhatják emiatt a többiek.” „Később csúfolni fogják érte.” „Sajnos a társadalom azért olyan, hogy előítélettel vannak velük [a nyelvjárást használókkal] szemben.” „Mert ha elkerül Mindszentről továbbtanulni, az iskolában kinézik.”

A fent említett 16 adatközlőn kívül 10-en jegyezték meg azt, hogy „nem szégyen” nyelvjárást beszélni: „Szerintem vigyük tovább [a nyelvjárást], nem szégyen ez, hogy mi övel beszélünk.” Véleményem szerint ez is arra utal, hogy találkoztak már a nyelvi alapú megkülönböztetéssel.

A kérdőívek válaszaiban több helyen említik az adatközlők a kettősnyelvűséget. Tíz adatközlő említette, hogy ő maga, vagy családtagja kettősnyelvű „e-vel és ö-vel is beszélnek a gyerekek a megfelelő környezetben”. Az egyik szülő egészen részletesen leírja, hogyan alakult ki nála ez a nyelvi jelenség: „Szegeden jártam középiskolába. Szegeden e-vel beszéltem, ahogy itthon a buszról leszálltam, már ö-vel beszéltem. Ez annyira automatikus volt, hogy egy ideig magamnak sem tűnt föl.” A tíz említett adatközlő közül négy kitér arra is, hogy ez egyfajta nyelvi változás, ami az ő generációjukban, illetve a náluk fiatalabbaknál tűnik fel: „bár a fiatalok már nem mindig beszélnek így [ö-vel], főleg, ha elkerülnek Mindszentről.”

Végül néhány példán keresztül azt mutatom be, hogyan gondolkodnak az adatközlők saját nyelvváltozatukról, illetve a köznyelvről: „Ezen a vidéken az ö-vel való beszéd a jellemző, ezért ez a tájszólás természetes. Ennek ellenére e-vel kell megtanulni beszélni, hiszen az iskolában és az ország területén így helyes beszélni, írni.” „Szép nyelvjárás ez, még akkor is, ha sokat csúfolják, nem szeretik. Érdekes és különleges. Különlegessé teszi magát a személyt is, főként e-vel beszélők körében.” És néhány ellenpélda: „próbáljuk irányítani a szép beszédre [köznyelvre]”, „elmondom neki, hogyan mondjuk szépen [e-vel].”

A fent bemutatott adatok alapján elmondhatjuk, hogy a Mindszenti városi nyelvben⁶ változások zajlanak, melyben, a vizsgált családokban használt nyelvváltozatokat tekintve, megfigyelhető a nyelvjárás visszaszorulása. Feltételezhető, hogy e változás oka az, hogy a nyelvjárás használata egyre kevesebb szintérre szorul vissza, s ennek több oka is van, melyek közül a fent bemutatott kérdőívben kapott adatok alapján azt mondhatjuk, hogy az egyik fontos ok a következő: maguk a beszélők választják (tudatosan, vagy nem tudatosan) a köznyelvet bizonyos helyzetekben, a hátrányos megkülönböztetéstől való félelem miatt. Ezeket az adatokat ellensúlyozza a megkérdezettek nyelvi attitűdje, amely azt mutatja, hogy túlnyomó többségük szerint fontos a Mindszenti nyelvjárás megőrzése, továbbvitele, s ez visszafoghatja az adatokból következtethető nyelvjárási visszaszorulást.

⁶ A városi nyelv és a városi nyelvjárás különbségére lásd Kiss 2003: 131.

2. A nyelvi attitűdöket vizsgáló kérdőívek elemzése

Az attitűdöket és motívumokat vizsgáló kérdőívet négy felnőtt kettősnyelvű adatközlő töltötte ki. Az adatközlők sorrendje azt is mutatja, milyen gyakran beszélnek *ő*-vel: az első adatközlő a legritkábban, a negyedik pedig a leggyakrabban.

Az alábbiakban nemcsak a kérdőívben kapott adatokat mutatom be, hanem azokat az információkat is, amelyekre az adatközlőkkel folytatott beszélgetések során derült fény. Az első, adatokra vonatkozó kérdéscsoportból kiderül, hogy mind a négy adatközlő családja *ő*-zik, mindannyian Mindszenten jártak általános iskolába, középiskolába hárman Hódmezővásárhelyen, egy adatközlő Szegeden, az egyetemet, illetve főiskolát pedig hárman Szegeden, egy adatközlő Budapesten végezte. A beszélgetések során kiderült, hogy már a középiskolában mindenki *e*-zös környezetbe került, még azok is, akik Hódmezővásárhelyre jártak.

A kérdőív számomra legérdekesebb része a második kérdéskör volt, amely a nyelvi attitűdökre, motívumokra vonatkozott. Ennek első kérdése azt vizsgálja, mennyire vannak tisztában a beszélők nyelvjárásuk különböző sajátosságaival. Az *ő*-zést természetesen minden adatközlő említette, a negyedik adatközlő csak erre utalt. Az első adatközlő az egyetlen, aki megemlíti a nyelvjárás másik nagyon fontos hangtani sajátosságát, a zárt *ē*-zést. A második adatközlő a mindszeinti nyelvváltozat sajátosságainak tekinti azt is, hogy bizonyos szóvégi mássalhangzókat nem ejtenek, sok szóvéget lerövidítenek. A harmadik válaszadó említi, hogy a mindszeinti nyelvjárásban „bizonyos szófordulatok, kifejezések is eltérnek [az *e*-zéstől], pl. jössz helyett gyüssz.” Vagyis megállapíthatjuk, hogy a beszélők nyelvjárásuk több megkülönböztető jegyének is tudatában vannak, és olykor a nyelvjárás elemekhez sorolják a teljesen familiáris szituációkban megjelenő beszélt nyelvi elemeket is. Ennek az lehet az oka, hogy – amint az a beszélgetésekből kiderült, és a későbbi kérdésekből látni is fogjuk – a nyelvjárás használata sok beszélőnek egyfajta familiáris viszonytal jár együtt, a bizalom kifejezésére szolgál.

A második kérdés az előzőhöz szorosan kapcsolódik, azt vizsgálja, mit tartanak megőrzendőnek a mindszeinti nyelvváltozathoz az adatközlők, mit szeretnének továbbadni. A kérdés rejtetten kettős: amellett, hogy rákérdez, mely jegyeket kell föltétlenül megőrizni, arra is vonatkozik, az adatközlő maga fogja-e továbbadni ezt a nyelvváltozatot. Sajnos úgy tűnik, túl jól sikerült a kérdés második értelmét elrejtteni, ugyanis mindkét „rétegre” csak az első adatközlő válaszolt. Ő kiemelte, hogy bár ő maga nem fogja tudni továbbadni a nyelvjárását, mivel *e*-zös környezetben van, és leendő házastársa is *e*-zik, fontosnak tartja, hogy majd gyermekük a nagyszülőktől megismerje az *ő*-zést, és nyelvi tudása ezzel is gazdagodjon. Úgy gondolja, hogy az *ő*-zés, illetve a tájjellegű szavak mindenképpen megőrzendőek. A második adatközlő adja a kérdés első felére a legösszetettebb választ, ő a hangtani sajátosságok, vagy ahogy ő fogalmaz, a „kiejtés” (ami alatt a beszélgetések során az összes hangtani sajátosságot értette) mellett fontosnak tartja a „tájszavak, szólások, hasonlatok” csoportját, vagyis a teljes nyelvjárás továbbadását. A harmadik és a negyedik adatközlő „az *ő*vel való beszédet” jelöli meg, mint legfontosabb sajátosságot, amit tovább kell vinni. Hasonlóan az előző

kérdőív válaszadóihoz, kiemelik, hogy ez a város hagyománya, melyet tovább kell vinni, hisz ez különbözteti meg a mindszeintieket környezetüktől. Véleményem szerint ezek a válaszok bizonyítják, hogy a településen nagyon erősen működik a nyelvvaltozathoz kapcsolódó norma összetartó szerepe, amely fontos tényező lehet abban, hogy milyen gyorsan szorul vissza a város nyelvjárása.

A harmadik kérdés: „Melyik település lakói beszélnek ön szerint a legszebben?” két adatközlő szerint is értelmezhetetlen. Úgy vélték, mindenki számára a maga tájszólása a legszebb. A harmadik adatközlő Mindszeintet húzta alá, a negyedik pedig Erdélyt említette. Próbáltam összevetni az e kérdésre kapott válaszokat Kontra Miklós „Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul?” című cikkével (1997). Ő is említ olyan adatközlőket, akik szerint az effajta kérdés nem értelmezhető.

A harmadik válaszadó, aki Mindszeintet húzza alá, igazolja a válaszával azt, amit a kérdőív többi részéből már megtudtunk, és ami mind a négy adatközlőre vonatkozik: a mindszeinti nyelvhasználók körében magas a helyi beszéd presztízse. A negyedik adatközlő pedig feltehetően személyes élmények hatására választotta Erdélyt – az interjú, illetve a kérdőív kitöltése előtt Erdélyben töltötte vakációját, de választát megfelleltethetnének akár a Kontra Miklós által említett mítosznak is (1997: 226), mely szerint „Erdélyben beszélnek az igazi [...] magyart.”

A negyedik kérdésre („Ha ö-vel beszélőt hall, föliseri-e, hogy a beszélő az Ön városából származik-e?”) egy lehet és három igen válasz született. Csak a második adatközlő nyilatkozik úgy, hogy „nem feltétlenül” ismeri föl a tájszólást, de hozzáteszi, azt biztosan föliseri, ha az illető eredetileg ö-zik, de palástolni próbálja. A másik három válaszadó szerint a jellegzetességekből „Vásárhelyen a semmit is sömminek mondják, mi nem”, „bizonyos helyeken rakjuk ki az ö betűt” könnyen föliserik településük nyelvjárását. Ez a vélemény egyfajta nyelvi tudatosságot, és nyelvi magabiztosságot feltételez, a második kérdésre adott válaszokhoz hasonlóan tükrözi a nyelvi norma összetartó erejét.

Az ötödik kérdés („Ha Mindszeinten van, hivatalos helyen igyekeznek-e máshogy beszélni, mint otthon a családban?”) arra keresi a választ, tapasztalható-e a nyelvjárásban is egyfajta skála, melynek egyik végén a teljesen familiáris, a másik végén a formális szituációk, illetve az ezekben használt nyelvvaltozatok állnak. Azt csaknem biztosra vettem, hogy nyelvjárásai sajátosságokat nem hagynak el, de konkrétan azt akartam vizsgálni, vannak-e olyan beszélt nyelvi sajátosságok, melyek formálisabb nyelvjárásai szituációban elmaradnak. A kérdés ilyen iránya teljesen értelmezhetetlen volt a válaszadók számára. Az első adatközlő a formális szituációban e-zik, függetlenül a környezet nyelvhasználatától, a másik három nyelvhasználó ezeken a helyeken is ö-vel beszél, s válaszukat hasonlóan indokolják: ismerősöket találnak itt, s mindenki ö-vel beszél, így ők is a nyelvjárást választják.

A következő kérdés azt vizsgálja, milyen szituációkban használják az adatközlők a nyelvjárást. Az első adatközlőt legjobban a beszédpartnernek befolyásolják, az ő nyelvvaltozatukat követi. A többi adatközlő mind azt emelte ki, hogy a család, a mindszeinti barátok körében használják elsősorban a nyelvjárást, emellett még olyan társaságban, ahol többségben vannak az ö-vel beszélők. Csak a negyedik válaszadó adja azt

az indoklást is, miszerint bensőséges viszonyt fejez ki a nyelvjárás használata. Mindebből úgy tűnik, a nyelvjárást leginkább a családdal, az azonos településről származókkal való társalgásban alkalmazzák a beszélők, vagyis nagyban függ a beszédpartner nyelvhasználatától. Ennek megvannak az előnyei is és a hátrányai is. Előnye, hogy bizonyos hivatalos szituációkban is alkalmazható a nyelvjárás, amennyiben a beszélgetésben résztvevők nagyobb része a nyelvjárást beszéli. Hátránya viszonyt az, hogy ezzel a familiáris beszédhelyzetekbe (beszélgetés *e*-ző barátokkal) is befurakodhat a köznyelv. De erre a kérdésre differenciáltabb választ kapunk, ha összevetjük a most következő négy kérdéssel.

Arra a kérdésre, amely a nyelvváltozat-választás tudatosságára kérdez rá, három nem és egy igen válasz született. Az első adatközlő számára nem tudatos, mintegy „reflex-szerű” ez a választás, a második és a negyedik szerint „inkább természetes, mint tudatos” és csak a harmadik adatközlő válaszolta azt, hogy számára ez a választás teljes mértékben tudatos. A második adatközlő is hozzáteszi, hogy lehetnek olyan szituációk (például ha édesanyjával telefonál *e*-zős környezetben), amelyben tudatosan igyekszik irányítani nyelvhasználatát. A korábbi beszélgetések során mindegyik adatközlő kihangsúlyozta, hogy bár tudatában van annak, hogy általában milyen szituációban mely nyelvváltozatot használják (például tudja, hogy szüleivel *ő*-zik, főnökével *e*-zik), az adott pillanatban ez a választás leggyakrabban teljesen természetes, automatikusan igazodnak a beszédpartner nyelvváltozatához. Bár először mindannyiuk szerint a beszédpartner nyelvváltozatát tartották mérvadónak választásukban, csaknem mindegyikük felsorolt olyan szituációkat, amelyekben csak *e*-vel beszélnek (ilyen például a hivatalos ügyek intézése, a tárgyalás). Itt már a szituáció is, mint erős befolyásoló jelenik meg – ez a tényező homogén nyelvjárási környezetben nem, vagy csak ritkán (lásd az első adatközlő választát az ötödik kérdésre) jelenik meg.

Két adatközlő említette azt is, hogy akadnak olyan szituációk, amikor tudatosan irányítják, hogy mely nyelvváltozatot használják. Ezt tárgyalja a következő kérdés. Mindketten olyan hétköznapi szituációkat említettek, mint a fent is olvasható telefonálás, illetve a munkához kapcsolódó események. A harmadik adatközlő kiemelte azt is, hogy ismeretlenekkel is igyekszik tudatosan *e*-vel beszélni. Ez utal arra, hogy a harmadik adatközlő számára az *ő*-zés a természetesebb nyelvváltozat, illetve arra, hogy valóban szükséges lehet egy bensőséges viszony ahhoz, hogy a kettősnyelvűek valakivel *ő*-vel beszéljenek. A következő kérdésből („Befolyásolhatja-e beszédpartneréhez fűződő viszonya azt, hogy Ön *e*-vel, vagy *ő*-vel beszél?”) kiderül, hogy ez főleg az egyén beállítottságától függ. Az első adatközlőt egyáltalán nem befolyásolja, a másodikat és a harmadikat igen is és nem is: ismeretlenekkel csak *e*-vel beszélnek, ismerősökkel, barátokkal *ő*-vel, de csak akkor, ha ők (a barátok) is *ő*-znek. Úgy gondolom, ez a két válasz már közelebb áll ahhoz, hogy nem befolyásolja a viszony a nyelvhasználatot, hiszen elsősorban a beszédpartner nyelvváltozata számít, s csak utána a hozzá való viszony. Kivétel lehet olyan eset, amikor a kettősnyelvű beszélő *e*-ző rokonaival is a nyelvjárást használja. Csak egy adatközlő válaszolta azt, hogy „természetesen” befolyásolja választását a beszédpartnerhez fűződő viszony.

Gyerekekhez az első adatközlő *e*-vel beszél, a második és a harmadik igyekszik azt a nyelvváltozatot használni, amely szerintük a gyerekeknek természetes, csak a nyegedik válaszadó nevezte az *ö*-zést természetesnek ebben az esetben.

Ez a kérdőív is kitért – az előbbinél jóval részletesebben – a nyelvi alapú megkülönböztetés kérdésére. Csak egy adatközlő jegyezte meg, hogy emlékszik egy olyan esetre, amikor (Mindszenten kívül) rászóltak, hogy beszéljen *e*-vel: „aki *ö*-vel beszél városban, az nem lehet kulturált ember”. Ennek ellenpólusaként, hárman is emlékeznek olyan esetre, amikor megdicsérték őket szép beszédükért, s szintén hárman említenek olyan alkalmat, amikor megszólták őket Mindszenten, ha *e*-vel beszéltek: „miért mekegsz, mint egy kecske?”

Az előzetes beszélgetéseket igazolta, hogy mindegyik adatközlő tudott mondani olyan szituációt, amelyben kerülnie kellett, hogy *ö*-vel beszéljen. Ez két adatközlőnél a tanulmányaikhoz, két adatközlőnél pedig a munkához kapcsolódik, s így összecseng a nyolcadik kérdésre adott válaszokkal.

A harmadik kérdéscsoport, mely azt vizsgálja, mennyire vannak tudatában a nyelvhasználók a nyelvi változásnak, kettős eredményt hozott. Egyrészt minden adatközlőnél megjelent a válaszokban a kettősnyelvűség jelensége, akár magára az adatközlőre vonatkozó kérdésnél: „*ö*-zni ugyanúgy *ö*-zők, *ők* nem *e*-znek”, akár a város nyelvhasználatára nézve: „egyre többen kerülnek el nagy városokba, s ez természetesen hatással is van a nyelvre”. Amint az első példa mutatja, kiderül az is, hogy az adatközlők úgy érzik, nyelvjárásuk szinte teljesen megegyezik szüleikével, ám vizsgálatom során úgy találtam, ez nem igaz. Bár az adatközlők valóban ugyanúgy *ö*-znek, mint szüleik, a nyelvjárás más, főként alaktani és lexikai jegyei sokkal kisebb mértékben jelennek meg náluk. Ilyen például az, hogy míg szüleik a *jönni* ige és változatai helyett a *gvüszs* alakot használják (*gvüttök*, *gvüvőre*), az adatközlőknél ez nem, vagy csak nagyon ritkán jelenik meg. Érdekes, hogy legtöbbször következetesen a nyelvjárási, vagy következetesen a köznyelvi alakot használják. Nagyon ritka volt az, hogy egy adatközlő ugyanabban a beszédhelyzetben mindkét alakot használta volna.

A fentebbi válaszok alapján megkísérelhetünk felállítani egy skálát arról, mely tényezők milyen mértékben befolyásolják a kérdőívet kitöltő kettősnyelvűek nyelvváltozat-választását. A szakirodalomban gyakran előforduló nézet, miszerint a nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetéstől, a „megbélyegzettségtől” való félelem fontos tényező a kisebbségben lévő nyelvet (esetünkben: nyelvváltozatot) beszélőknél, a kettősnyelvűsége a következő módon alkalmazható: az első két helyen egymás mellett áll a szituáció formalitás-foka, illetve a beszédpartner nyelvhasználata mint a nyelvváltozat-választást befolyásoló tényező, ezek után következhet az – erősen egyénfüggő – beszédpartnerhez fűződő viszony (illetve ennek egyik változataként a hallgatósághoz való viszony), majd utolsóként a hátrányos megkülönböztetéstől való félelem. Érdemes lenne megvizsgálni, hogyan alakul ez a skála a kettősnyelvűség különböző fokozataiban, mivel ezzel meg lehetne rajzolni a nyelvjárás visszaszorulásának „útját”, és talán tenni ellene valamit.

Összefoglalás

Munkámban a 25–35 éves mindszeinti fiatalok nyelvhasználati szokásait vizsgáltam meg két kérdőív segítségével. Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a kérdezt adatközlők válasza az egyesnyelvű beszélőkénél sokkal nagyobb fokú nyelvi tudatosságról vallanak, ezért úgy gondolom, nyelvhasználatuk vizsgálatára jó eredményekkel járhat a kérdőíves módszer. A válaszokból képet kaphattunk arról, mi jellemzi a 25–35 éves mindszeinti beszélők nyelvhasználatát. Elmondhatjuk, hogy a vizsgált korcsoport nagy része ma már két nyelvváltozatot használ, jól elkülöníthető szituációkban, s láthattuk azt is, hogy mivel a kettősnyelvűek nagy nyelvi tudatossággal rendelkeznek, tudatában vannak annak, milyen helyzetben melyik nyelvváltozatot használják, noha ez a választás az adott pillanatban az esetek legtöbbszében nem tudatos. A kettősnyelvű beszélők nyelvváltozat-választását több dolog befolyásolja: a szituáció formalitás-foka, a beszédpartnerhez, illetve hallgatósághoz fűződő viszony, valamint a nyelvi alapú megkülönböztetéstől való félelem. Bár az adatközlők szinte mindannyian úgy gondolják, településük nyelvjárását meg kell őrizni, ezt a hagyományt tovább kell vinni, Mindszenten kívül, illetve nem (ezt a) nyelvjárást beszélő társaságban igyekeznek a köznyelvet beszélni. Az óvodások szüleinek nagy része szeretné, ha gyereke *e*-vel is megtanulna beszélni, hogy ne kerüljön hátrányos helyzetbe a nyelvjárás használata miatt.

A két kérdőív összevetéséből kiderül, hogy bár a köznyelv elsajátításában ma is általánosan motiváló erő a megbélyegzettségtől való félelem, az adatok azt mutatják, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező adatközlők esetében az a tényező egyre hátrább húzódik, s a környezethez való igazodás kerül előtérbe.

A két kérdőívben kapott adatok azt mutatják, hogy a kettősnyelvűségben a funkcionális nyelvjárásvesztés egyik állomásaként a nyelvjárás egyre kevesebb nyelvhasználati szintre szorul vissza, ám a nyelvjáráshoz kapcsolódó rejtett presztízs, annak összetartó ereje nagyon erős. Remélem, ez a beszélők nyelvhasználatára is hatással van, és Mindszent nyelvjárása minél tovább megmarad.

HIVATKOZÁSOK

- Beregszászi Anikó 2004: Megfélemlített anyanyelvhasználat, in Beregszászi Anikó–Csernicskó István: *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*, Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 90–7.
- Juhász Dezső 2003: A magyar nyelvjárások területi egységei, in Kiss Jenő szerk. 2003, 278–81.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő szerk. 2003: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- Kontra Miklós 1997: Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 93, 224–32.

- Lanstyák István 1998: Diglosszia és kettősnyelvűség, in Kontra Miklós – Saly Noémi szerk. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, Budapest, Osiris, 125–43.
- Oszkó Beatrix 1992: Kérdések a nyelvhasználati tudatosság vizsgálatához, *III. Dialektológiai Szimpozion*, Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, 144–50.

FÜGGELÉK

1. kérdőív

Kérem, húzza alá a megfelelő választ!

1. Otthon hogyan beszélnek?

Apa: e-vel/ ő-vel

Anya: e-vel/ ő-vel

2. Szülők iskolai végzettsége:

Apa: általános/szaktanulmányképző/szakközépiskola/gimnázium/főiskola/egyetem

Anya: általános/szaktanulmányképző/szakközépiskola/gimnázium/főiskola/egyetem

3. Szeretné-e, hogy gyermeke ő-vel beszéljen?

Igen/nem

Miért?

4. Ösztönzi-e őt erre valami módon?

Igen/nem

Ha igen, hogyan?

Kérem, írja le a véleményét a következő kérdésről!

5. Fontosnak tartja-e, hogy továbbéljen Mindszent nyelvjárása?

2. kérdőív

I.

1. Név:

2. Cím:

3. Életkor:

4. Milyen iskolá(ka)t végzett?

5. Hol végezte iskoláját/ iskoláit?

6. Foglalkozás(ok):

7. Munkahely:

8. Házastárs származási helye:

II.

1. Ön szerint miben tér el a mindszeri beszéd az e-vel való beszédétől?

2. Mit tart Mindszeri nyelvből megőrzendőnek? Mit szeretne továbbadni a következő generációnak?

3. Melyik település lakói beszélnek Ön szerint a legszebben?

Például: Szeged, Budapest, Hódmezővásárhely, Szegvár, Mindszeri Egyéb:

4. Ha ő-vel beszélőt hall, fölismeri-e, hogy a beszélő az Ön városából származik-e? Miért?

5. Ha Mindszeriben van, hivatalban, postán (vagy más hivatalos helyen) igyekszik más-hogy beszélni, mint otthon a családban? Miért?

6. Mikor, kivel, milyen helyzetekben beszél ő-vel?

7. Ön szerint mennyire tudatos ez a választás?

8. Vannak-e olyan helyzetek, amikor Ön tudatosan igyekszik e-vel illetve ő-vel beszélni?

9. Befolyásolhatja-e a beszédpartneréhez fűződő viszonya azt, hogy Ön e-vel, vagy ő-vel beszél?

10. Ha kisgyermekkel beszélget, Ön *e*-vel, vagy *ő*-vel beszél? Miért?
11. Előfordult-e már, hogy Mindszenten kívül valaki rászólt Önre, hogy beszéljen *e*-vel?
12. Ha igen, hány ilyen estre emlékszik? Meséljen el néhányat közülük!
13. Tud-e olyan esetről, hogy valamelyik ismerőseivel ugyanez?
14. Volt-e olyan esetben, hogy kerülnie kellett, hogy *ő*-vel beszéljen?
15. Megszólják-e Önt Mindszenten, ha *e*-vel beszél?
16. Előfordult-e már, hogy megdicsérték szép beszédéért, mikor *ő*-vel beszélt?

- III.
1. Másként beszél-e Ön, mint a szülei?
  2. Észrevesz-e valamilyen változást Mindszent nyelvhasználatában az utóbbi tíz évben?
  3. Ismer-e olyan szavakat, melyeket az idősek használnak, a fiatalok már csak ritkán, vagy egyáltalán nem?
  4. Ismer-e olyan szavakat, amelyeket ma máshogy mondanak, mint régebben?
  5. Mit gondol a mai mindszeinti gyerekek beszédéről?

THE HABITS OF LANGUAGE USE IN THE BIDIALECTAL COMMUNITY IN MINDSZENT

KINGA MÁTYUS

This paper examines the habits of language use of the young adults in the bidialectal community in Mindszent with the help of two questionnaires, in order to get to know the speakers' attitudes that have a great influence on how long the regional dialect will survive in the community.

Mindszent is a small town about 50 kilometers north of Szeged. The regional dialect spoken in the language community, according to Juhász (2003: 278), belongs to the Southern – Great Plains type of regional dialects, but in the last decades of the 20th century, standard Hungarian began to appear as a second dialect in the speech community, and has been used in more and more communicative situations since then. The use of two dialects has led to a bidialectal situation in the speech community.

The young adults (aged 25-35) are well aware that they are bidialectal, i.e. they use the two dialects according to the communicative situation, so the questionnaire survey method is used as an appropriate tool to study their habits of language use. In the present paper I discuss two surveys: the first one examines the target age group's language attitudes and whether they intentionally influence the language use of their children. These questionnaires were filled out by the parents of the children going to the local nursery school, who are of very varied educational backgrounds, so this questionnaire had to be short and simple.

The second survey aims at studying the attitudes of the bidialectal speakers towards their own language use and the regional dialect used in Mindszent. This questionnaire is more detailed and also examines if the speakers are aware of the change of the language use in their town. These questionnaires were filled out by speakers who can use the two dialects of the contact situation separately.

The result of the questionnaire studies reveals that bidialectal speakers have greater language awareness than monodialectal speakers, and that the bidialectal contact situation has led to the functional suppression of the regional dialect. However, the surveys also show that the covert prestige of the latter dialect is very strong, and, hopefully, will help the regional variety to survive.

ESZMÉLKEDÉS NÉHÁNY TALÁNYOS JELENTÉSŰ RÉGI ERDÉLYI SZÓRÓL

MOKÁNY SÁNDOR

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár szerkesztői több – rendszerint csak egyetlen kijegyzésben előforduló – a szövegkörnyezetből egyértelműen meg nem fogalmazható, azaz bizonytalan vagy talányos jelentésű adalékot is felvettek. Tették ezt abból a – kétségtelenül helyes – megfontolásból, hogy a későbbi kutatás során ezeknek a szavaknak a számukra „értelmezhetetlennek látszó jelentése is megvilágosodhatik” (SzT. Tájékoztató 14.). A Tár köteteinek forgatása közben – régi nyelvi-nyelvjárási adato(ka)t keresve – több ilyen rejtélyes (megkérdőjelezett) szóra, illetőleg jelentésre bukkantam. Ezek közül a ránk testált olykor nagyon is „hallgatag” adalékok közül, úgy vélem, az alábbiak szóra bírhatók, illetőleg értelmezhetők.

1. *barkaszik*

Ennek az igének 'bandukol, ballag' jelentése van megkérdőjelezve az alábbi szövegben:

1766: ihol, a szőlő uttyán *barkaszok* vala – tsak a földet neztem
eszembe sem vettem hogy elől találkozám Bereczki Sigmondal
[Szentháromság MT; Sár.] (SzT. 1: 589).

A szövegkörnyezetből kideríthető: az illető ember – kifejtve – nem csupáncsak bandukolt, ballagot azon az úton, amelyen a szőlőt hordták, hanem azzal a határozott céllal haladt lassan – a földet nézve, vizsgálva – előre, hogy az elhullatott szőlőfürtöket föl- és összeszedje.

Jelzem, hogy a *barkaszik* igének *barkászik* 'apróbb dolgot ügyetlenül végez, piszmog' változatával élnek Izсныéte (Kárpátalja) nyelvjárásában (Mokány Katalin gyűjtése). Ez az adat arra enged következtetni, hogy a fenti szövegben levő *barkaszok*-nak *barkászik* olvasatával is számolhatunk.

Az alábbi nyelvjárási anyag latravetése nyilvánvalóvá tette, hogy a R. *barkaszik* – a bögötei *barkócsál* 'kószál, kóborol' (MTsz.), a hidvégardói *barkóházik* 'sétál' és az izсныétei *barkászik* igékkel együtt – a népi *barkácsol* 'ezermesterként foglalatatoskodik a ház körül, fűr-fárag', N. '<jószág, vad> legelészve, táplálékot keresgélve ide-oda kószál', N. 'a kasból méheket kiverve, a lépesmész kiszedésével foglalkozik' stb. (ÉrtSz., MTsz., ÚMTsz.) többjelentésű és jelentésárnyalatú igének a változata.

Ami a magyar *barkácsol* ige keletkezését illeti, nem lehet kétséges, hogy a szlovák eredetű (Kiss 1973: 257–9) *barkács* 'gyűjtögető, pákász kodó'-féle névszónak a származéka. Magának az igének elsődleges 'rendszerint egymű anyagot, tárgyakat innen-onnan egy helyre hord; azzal van elfoglalva, hogy ezeket összegyűjti' fogalmi

tartalmát közelállóan a következő nyelvjárások őrizték meg: Deregyő (Szlovákia): *barkácsol* 'büdösköves rongyal kiveri a méheket a kasból, s azután kiveszi a lépes mézet' (vö. Deregyő és Tiszaörs: *barkács* 'mézáros, aki faluról falura járva maga veri ki a méheket a kasból, s vékaszámra veszi a lépes mézet': MTsz.); Nagydobrony: *kibárkácsol* 'kiszedi a lépes mézet a kaptárból', Jánosi: *barkácsolnak* 'gyerekek tavasszal keresgélnek valami hasznavehetőt a mezőn', Forgolány: *barkácsol* 'az erdőben száraz lomot (= 'gallyat, rőzét') szed' (Mokány Katalin kárpátaljai gyűjtése). – Megismerve a *barkácsol* legfőbb tartalmi mozzanatát, a címbeli *barkaszik* (vagy esetleg *barkászik*) igét így értelmezem: '<ember> lassan haladva elhullatott szőlőt felszededget'.

Meg kell még említenem, hogy a *barkócsál*, *barkócázik*, *barkaszik* és *barkászik* változatok alakulását minden bizonnyal a népetimológia befolyásolta. Lehetséges induktorokként főképp az alábbiak vehetők számba: a szlovákiai *Barka* és *Barkó* helységnevek, a palócok északi csoportját jelölő *barkó* főnév, a N. *barkóca*-féle homonim szavak (ÚMTsz.), valamint a N. *barkócáz* ige (uo.).

2. *broszka* ??

Csupán egy alkalommal fordul elő:

1825: Azon Királyi Sos Hajok(na)k, s Hajobéli Requisitumoknak ... neme és Száma s azoknak árra ... nagy Kormány ... kis kormány ..., arbutz fa ..., *broszka* ... Evedző lapát [H; JHb Jósika János főispán iratai ad 215] (SZT. I: 1081).

A szócikk végén Szabó T. Attila megjegyzi: „Nyilván a r[omán] *broască* [= 'béka'; – M. S.] átvétele, de ennek hajózásbeli jelentése a szerk[esztő] előtt ismeretlen”.

Bajosán hiszem, hogy e főnév az említett román szóval lenne eredetbeli kapcsolatban. Inkább arról a német *Brasse* nevű 'vitorla(fordító)-kötél'-ről (Halász: MNSz.) lehet vagy van szó, amelyet a Révai nagy lexikona így jellemez: „a vitorlafák-nak a szél irányának megfelelő vízszintes beállítására szolgáló *fékek* (ném. *Brassen*)” (RévLex. *hajókötélzet* a.). Mellesleg mondván az orosz nyelvben ez a régi hajózási szó *брасъ* néven ismert; jelentése: '(kereszt)vitorlarudak irányítására szolgáló kötél(zet)' (Dal² *браснѣмъ* a.; a holland *bras* 'ua.' átvétele: Vasmer *брас* a.). – Az orosz adatból arra következtethetünk, hogy a címbeli *broszka* egy *brosz*-féle változatnak -ka képzős származéka lehet. Román átvétel (vagy közvetítés) esetén fel kell tételeznem egy eredetibb *brască alakot, amelyet a népetimológia kapcsolhatott össze a *broască* 'béka', *broscoiu* 'varangyos béka', *broscuță* 'békácska' (Ghetie: RMSz.) jelentésű főnévvel. Közlebbi adatok hiányában nem tudom megállapítani a magyar hajózási szakszónak közvetlen átdójtát. Abban azonban biztos vagyok, hogy a német *Brasse* is a holland *bras* szóra megy vissza. – A magyar mondat hajózásbeli *broszka* szava tehát megítélésem szerint 'vitorla(fordító)-kötél'-ként értelmezendő.

3. *brünet-topánka* ??

Egyedül ebben a kurta kifejezésben bukkan fel:

1850 k.: bőr és *brünet* uj topánkák [Pk 2] (SzT. I: 1081).

A *topánkák* – gyermek vagy női cip(ell)ők (SzamSz. *topánka* a.) – eredetileg „az egész lábfejet betakaró, mintegy bokáig érő s befűzött kurta szárú lábbeli”-k (CzF. *topány* a.) voltak. Készíthették mind talpból és felbőrből, mind pedig felbőr gyanánt bársony vagy vászonféle felsőrészből. – Ebben a másfél száz éves adalékban a *brünet* jelző minden bizonnyal a román R. *brunel* 'Art Wollstoff zu Zeugschuhen': *ghete de brunel* ['brunnercipő'], *pantofi de brunel* ['brunnerpántofely'] (pántofely = 'könnyű női cipőféle'; – M. S.)] (Tiktin), R. *brunel* 'brunnercipő (magas szárú fűzős cipő textil felsőrésszel), everlasting' (RMSz.) névszónak a változata; vö. még: francia *prunelle* (ejtsd: *prünel*) 'everlastinghoz hasonló szövet, lábbelieknél felbőr gyanánt használják' (PallLex. *Prunelle* a.).

A *brünercipő* Bálint Sándor szerint egykor Szegeden is ismert szó volt, de ő már nem hallotta; idézi Kálmány Lajosnak Népköltészeti Hagyatékából: „Tíz pár aranygyűrűt rakja az ujjára, Szép brünercipőjét húzza a lábára” (népdalrészlet: SzegSz. *brünercipő a.). Népköltési termékekben a *bruner* (*brüner*, *brunár*, *brunnër*, *brunnel*, *brünër*, *brinner*, *bluner*, *blaner*, *blanér* stb.) egyebütt is előfordul a *cipő* jelzőjeként (ÚMTsz. *brünercipő* a.). Megemlítem még, hogy a *branel cipő* (Nyárad), *briner-cipő* (Csákánydoroszló), *brinërcipü* (Rábagyarmat), *brunyer cipő* (Nagykanizsa) az említett nyelvjárásokban olyan lábbelinek volt a neve, amelynek felső része posztóból, esetleg finom szövetből készült (uo.).

A *brünet* alakváltozat felfogható szótévesztésnek, elírásnak; vagy éppen népetimológiának is. Az utóbbi esetben a színnével való egybeszőződést a topánkák anyagának barnás árnyalata kelthette; vö. német *brünett*, francia *brunet*: 'barna szín(ü)', 'barna hajú ember' (Vasmer *брюнет* a.), román *brunet* 'barna, barnás' (Tiktin; Ghetie: RMSz.). Megjegyzem, hogy a másodlagos motivációnak valószínűségét támogatják – közvetve – például a fentebb említett *grüner* (vö. német *grün* 'zöld szín'), ill. a *brünër* (vö. német *brünner* 'brünni' <: *Brünn* 'Brno') változatok is. – A nyelvemlékbeli *brünet-topánka* tehát olyan könnyű cipő(cske) lehetett, amelynek fűzős felsőrése everlastingféle (barna vagy barnás színű) gyapjúkelméből, esetleg finom szövetből készült.

4. *csurmojás kenyér* ??

Egy ízben fordul elő:

1823–1830: az asszony benn a szobájában, nem tudván, hogy én halom, szidni, *csurmojás kenyér*rel élőnek s több affélének (SzT. 6: 375 *kenyér* a.).

A címbeli értelmezett szókapcsolat jelzője 'a búza között növegyomnövény, melynek magja a búzával együtt megőrlve a kenyeret kékesfeketévé teszi' jelentésű N. (Gógánváralja) *csurmoja* (ÚMTsz. *csormolya* a.) főnévnek -s melléknévképzős származéka. Alapszava valószínűleg szláv jövevényszó (EtSz. *csërmëlye* a., SzJlsz., TEsz., EWUng. *csormolya* a.). Maga a jelzős összetétel több ejtőváltozatban is előfor-

dul nyelvjárásainkban. L. például: *csurmojás kenyér* (Maros-Torda vármegye), *csirmolyás kenyér* (Szentes), *csörmölyés* [...] *kényér* (Gomba), *csermillés kenyér* (Bálaton-felvidék), *cserményes kenyér* (Polgárdi) stb.; mindezek jelentése – beleértve a címben szereplő szókapcsolatét is – : 'csormolya magjával vegyes búzalisztből készült fekete kenyér' (ÚMTsz. *csormolyás* a.).

5. *gányafa* ??

Egyetlen alkalommal tűnik fel:

1754: az mező szélj meg gödröztetet egj kis vad alma fa mellet, feljeb
őszve tekerve *gányafa*, varju tövis fával, ... johar fával, kutja fával
[Mezőmadaras MT; Berz. 18] (SzT. 4: 520).

A megoldandó növénynév Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárában két szócikkben is szerepel: „*Gányafa*, (gánya-fa) ősz. fn. Réteken, ligetekben tenyésző (s kerítésben vagy kerítésül is használatni szokott) bokorfa; melynek piros színű bogyógyümölcse kesernyész, s a galagonyához némileg hasonlít. Másképp: *kányafa*”; illetőleg: „*Kányafa*, ősz. fn. A bangiták neméhez tartozó cserjés fa, mely a vizenyős helyeket szereti, piros színű, kesernyész ízű bogyókat terem. Vágmellékén: *gányafa*. (*Viburnum opulus* L.)” (CzF. *gányafa* és *kányafa* a.). További alakváltozatai: *gényefa* (Vas megye; Sorokpolány vidéke), *kálnofa* (Tatrang), *kánafe* (Hosszúmező; Pürkerec) 'ua.' (ÚMTsz. *gálnafa* a.). A nyelvjárási változatok közül a *k* szókezdetűek másodlagosak. A *g* > *k* hangfejlődésbe, de talán helyesebben: a *kánya* név alakulásába minden bizonnyal belejátszottak – népetimológiásan – a *madárcseresznye*, *ebszőlő*, *farkascseresznye*-féle madárnevű bogyók (SzJsz. *gálna* a.; TESz.; EWUng. *gálna* a.). – A címszónak 'kányabangita (*Viburnum opulus*)' jelentést tehát az idéztem nyelvjárási szavak is megerősítik.

6. ? *granosztálybőr* ??

Ebben az rövid maradványban szerepel:

1746: Egy fejér *granosztály* (!) bőr [Daniel O 255] (SzT. 4: 665).

Az alábbi adatok alapján kétséget kizáróan megállapítható, hogy e rövid adalékban hermelinbőrről van szó: vö. orosz *зорностаи, orosz *зорноста́й*, N. (archagelszki) *зорноста́ль*, N. *зорноста́рь*; ukrán *зорноста́й*; szlovén *gránoszaj*, *gránoszaj*; ócseh, szlovák *hranostaj*, cseh *hramostýl*; lengyel *gronostaj*; összsláv **gornostaj(b)*: 'hermelin; Mustela erminea'; – eredeti szó (EtSISJaz. *gornostalb/ *gornostajb? a.). – Megjegyzem, hogy e menyétfélék családjába tartozó hihetetlenül ügyes, télen tiszta fehér gereznájú állatkának a lengyel nyelvben *gronostal* megnevezési változata is adatolt (Vasmer *зорноста́й*, *зорноста́ль* a.). Nyelvünkbe elsősorban a lengyelből kerülhetett. Az egyedüli adalék hangalakja egyaránt feltételezi mind a lengyel *gronostaj* (> m. *granosztály* > *granosztály*), mind a lengyel *gronostal* (> m. *granosztál* > *granosztály* > *granosztály*) változat átvételének lehetőségét.

7. *hürböl* ??

Egyetlen régiségbeli adalékban van:

1642: Én vettem vala gyolcsinget, gyolcselöruhát neki, zöld szoknyát neki — sokszor hajtottam én fel az zöld szoknyának az alját a szemére s a fejére, s hányjad te is immár s *hürböljed* immár [Mv; MvLt 291. 349b—51a átírásában!] (SzT. 5: 400).

Helytálló a szerkesztő apró betűs megjegyzése: „Az egyetlen adalékbeli, ide vonatkozó szövegrész férfi szájából férfihoz intézett, nemi vonatkozású, durva nyilatkozatnak tekinthető”.

A kérdéses marosvásárhelyi szó az ismertebb N. *hurbol* – vö. *hürbója* (Zilah vidéke), *hurbol* (Fogarás), *hürböl* (Torda) ’<ruhát> kíméletlenül használva visel, nyű’ (ÚMTsz.) – igének olyan palatális változata lehet, mint például az *elhurcolkodik* igének a vele azonos jelentésű N. *elhürcölködik* (uo.). L. még R.: *hurbol* 1. (kb.) ’nyúz’; (táj) ’gyámbász’: 1853: A kis Druszám nő, épül, kedves, gyönyörű gyermek alig várom hogy ... megdurutskolja (így!), jó fiu, eltűr mindent örömet, sőt szereti ha *hurbolják* [Kv; Pk 7 Pákei Lajos lev.]; 2. ’nyű’: 1758: Az édes Annyáról maradat Gunyáit .. az régiség ell fogyatta, ugy magais Actor míg itt lakott hurbolta, rongyallatta [Asz; Borb. I]; | *hurbolt* ’elnyűtt/viselt’: XIX. sz. e. f.: a’ foltozó szabók ... holmi *hurbolt* ruhákat olcsón megvesznek [Bakos: MNy LXIV, 448 Déván született és 27 éves koráig Erdélyben élt szerzőtől való szövb.]; | *hurboltatik* ’nyúztatik’: 1852: kítisi Titi beszél ’s jár is, — és miota a’ Dajka elment, s’ nem *hurboltatik* annyit, szemlátomást épül [Kv; Pk 7] (SzT. 5: 367).

A ’<ruhát> kíméletlenül használva visel, nyű’ → ’<férfi> rendszerint törvénytelen nemi viszonyt folytat valakivel’ feltehető jelentésfejlődését igazolja a *koszpitol* szemantikai változása is: „Mindkét magyar hazában ismert szó – írja Czuczor Gergely és Fogarasi János –, s am. valamit, különösen ruhaneműt, viselés, dörzsölés által koptat. ... Tréfás értelemben, nemileg közösül” (CzF.). – A címbeli *hürböl* ’<férfi> rendszerint törvénytelen nemi viszonyt folytat valakivel’ ige tehát minden valószínűség szerint a tréfás eufemizmusok közé tartozik.

8. *karhegedű* ??

Egyszer fordul elő:

1758: Muzsikán is kaptam, de a *karhegedűmet* mikor tanultam volna egy ... ellopá és öszverontá, azután csak flautálni tanultam [RettE 80] (SzT. 6: 187).

Bizonyára tükörszó, mégpedig a német *Armgeige* ’mélyhegedű, brácsa’ [szó szerint: karhegedű] (Halász: NMSz.) fordítása.

9. *krivák* ??

Két ízben is adatolt a következő szövegben:

18. sz. *eleje*: Szöts Péterne Kata ... fassa (est) ... mondam azonban hozd vissza a penzt egy *krivak* hejával, szemedre sem vetem mas nap a penzemet a Pincze torkaban meg talalam egy *krivak* hejával [Kvh; HSzjP]. (SzT. 7: 622).

E pénzem neve minden bizonnyal délszláv, pontosabban: szerbhorvát eredetű. Vö. szbhv. *krivák, kriváka* „nekav novac (vrijedio je 17 starich karjaca). – U Vukovu rječniku: 'ein siebzezhnerschtück' 'numus septemdecim cruciferorum'” [= fémről készült fizetési eszköz (értéke 17 régi krajcárnak felelt meg). – Vuk (Stefan Karadžić 1898-ban megjelent szerb–német–latin) szótárában 'tizenhét krajcáros', 'numus septemdecim cruciferorum'] (RjHrvSrjJez. 5: 565). Származékszó: *-ak* főnévképzővel alakult a *kriv* 'görbe' melléknévből, tehát ugyanúgy, mint a szerbhorvát *pěták* 'öt garas értékű pénz' (vö. m. *peták* '5 krajcár értékű ezüst pénz') [amelyet I. Ferenc király a 18. század végén kezdett veretni; a Napoleon-háborúk óta 7 krajcár volt az értéke] (SzlJsz., TEsz., EWUng.) meg a lengyel *szóstak* 'der Sechser' (vö. m. *susták, seszták* 'ezüst 6 garasos lengyel pénz': SzlJsz. *susták* a.).

A címbeli pénznemnek magyar onomasziológiai megfelelője a régi *horgas*. „Ez a szó kb. kétszáz évvel ezelőtt – véli Csefkó Gyula – egy (állítólag 17 krajcár értékű) erdélyi ezüstpénz neve volt. A magyarból vették át az erdélyi szász nyelvjárások *horgäsch, horgasch* alakban... [...] *Horgas*nak pedig valószínűleg azért nevezték, mert a vékonyabb, 15–17 krajcár értékű ezüstpénzek a sűrű forgalom következtében sok kézen mentek keresztül s így könnyen elgörbültek, meghorgadtak, görbévé, *horgas*-sá váltak. A *horgas* tehát egy kisebb, de nem mindig pontosan 17 kr. értékű ezüstpénznek népi neve volt” (Csefkó 1925: 198–9). – Megjegyzem, hogy a *krivák*-kal és a *horgas*-sal azonos szemléletű még a Felső-Németországban hajdan forgalomban levő *krümppling* fém pénz neve is, amelyet Grimm így értelmez: „eine münze: zwen Venediger krümppling für einen kreuzer (zu rechnen)” (Grimm: DWb. V/2: 2464 *Krümpling* 'krumm gewachsenes holzstück' a.).

10. *kulin* ??

Az alábbi szövegekörnyezetből meg a szó eredetének ismeretéből kitűnik, hogy a rejtélyes szó nem más, mint nyakban viselt ékszerféle, azaz: 'aranyláncon hordott női nyakék':

1812: a midőn a Groffné a' Fiával Kolosvárt megbetegedett, ki telvén a Hat Hét vitt ajándékba a Groffnének a Groff edj *Kulint* vagy nyakba vető arany Lántzot mely a Groffnak eleiről maradt volt [Héderfája KK; IB. Takáts Joseff (45) gr. I. Bethlen Sámuel tisztje vall.] (SzT. 7: 637).

A *kulin* főnév végső soron a francia *coulon, coulant* 'nyakláng, nyakék' szóval függ össze, amelyik azonos jelentéssel bekerült több nyelvbe is; vö. például: cseh *coulant*, lengyel *kulon* 'láncon viselt női nyakék, drágakő' (Brückner: SHet. *kulig* a.), ukrán, orosz, fehérorosz *кулон* 'ua.' (EtSIUkrM. *кулон* a.; Šanskij: EtSIRusJaz. *кулон*

a.). – Ha lengyel közvetítéssel került Erdélybe, akkor $o > i$ változás történt; vö. N. *abrincs, lapis* (ÚMTsz. *abroncs* és *lapos* a.).

11. *mendelyes* '??'

Csak az alábbi szövegkörnyezetben jelentkező adalék:

1627: Egy jakczintos Arani giwrw *mendelies* nyom Ket Aranniat, Egi ortot, aestim: tt. F. 5 [Kv; RDL I. 132] (SzT. 9: 83).

A talányos jelentésű melléknévnek főnévi **mendel(y)* alapszava lengyel jövevényszó lehet; vö. le. *mendel* 'kora tavasszal virágzó, az őszibarackkal rokon gyümölcsfa, illetőleg ennek termése; mandula' (Machek: EtSlČ². *mandel* a.). A *mendelyes* (< *mendeles*) származék rávilágít arra, hogy az említett aranygyűrűnek jácintköve minden bizonnyal *mandula*(mag) alakú volt. Ha a német *Mandel* 'mandula' (TESz. *mandula* a.) főnév a *mendelyes* melléknevünknek az alapszava, akkor $l > ly$ palatalizáció (*mandelyes*), valamint hangrendi kiegyenlítődés (*mendelyes*) történt.

12. *peliszyne* '??'

Egy ízben jön elő az alábbi levéltári anyagban:

1710: No most a Menyetske adjd te is egy kalátsot Lukáts Gazda Uram sűs ludat malatzot Rongyos erszényedet ved elé fartasd (!) meg. *Pelisznyet* (!) pezedből most ajándékoz meg [Hétfalu Br; EM LI, 127 betl. játék] (SzT. 10: 620).

A betlehem-i játék szövegének kiemelt szava 'penésszel lepett; megpenészedett' jelentésű. Annak a szláv eredetű *penész* szónak a régi és nyelvjárási alakváltozata, amelyiknek a *peliznes* melléknévi származéka már 1405 körül feltűnik a SchSzej.-ben. A *pelisznyet* (olv. *pelisznyedt*) tulajdonképpen a *pelisznyedik* denominális igének *t* képzős melléknévi igeneve. Tehát olyan fémpénzről van – humorosan – szó, amelyik a gazda „rongyos” erszényében úgymond a sok állástól „megpenészedett”. Egyébként: az alábbi mondatok hírt adnak olyan fémpénzekről, amelyek nyirkos helyen való tartástól váltak penészesekké: 1705: asztaltól felkelvén kezdének kártyázni valami apró rossz pénzekkel, melye midőn nem ismertem volna, megmondták nekem a dánus tisztek, hogy debrecenben lelték a kűfalban hordókban ... Lengyel pénz lehet ugyan a formájáról, de nem jó semmire, igen el is rágta a *penész* a kűfalban [WIN I, 634] (uo. 623 *penész* a.); | 1582: Margith Zeoch Imrehnē vallia, Egkor Ieowe hozzam fekete lakabnē hoza tiz forintot hog' Dioot vegywnk velle, De Annyera *pinizes* vala Az penz hogy Mas napis mind mostak, De meg az Ember harmadfél frtot nem veót vala el benne oly ige(n) *pinizes* vala [Kv; Tjk IV/1. 101]; | 1720: idősbikTővisi Jstván Ur(am) alkutta, és vette meg az kérdésb(en) forgo Joszágot az Falunktol, mégh penig mind am az *penészes* igen nehéz tallerakat adatt vala es falu(na)k száz harmincz forintokat [Somostelke KK; MbK 133Oána Vasziy (30) jb vall.] (uo. *penészes* a.).

HIVATKOZÁSOK

- Brückner: SlEt. = Brückner, Alexander: *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Przedruk z pierwszego wydania 1927 nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej), Kraków, Wiedza Powszechna. [Új lenyomat 1970].
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest/Budapest, Emich Gusztáv.
- Csefkó Gyula 1925: Horgas, *Magyar Nyelv* 21, 198–199.
- Dal² = Даль Владимир: *Толковый словарь живого белорусского языка I–IV*, (Набрано у напечатано со 2 изд. 1880–1882 гг.). Москва. [Új lenyomat: 1956.]
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.
- EtSlRusJaz. = N. M. Šanskij 1963-tól: *Этимологический словарь русского языка*, Москва, Издательство Московского университета.
- EtSlSlJaz. = O. N. Trubačev szerk. 1974-től: *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд*, Москва, Наука.
- EtSlUkrM. = O. S. Mel'ničuk főszerk. 1982-től: *Етимологічний ічний слобник української мови*, Київ, Наукова думка.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymológiai szótár I–II*, Budapest, MTA.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Ghetie: RMSz. = Gheie János 1896: *Román-magyar szótár*, Budapest, Franklin-Társulat.
- Grimm: DWb. = Jakob und Wilhelm Grimm 1854–1954: *Deutsches Wörterbuch I–VI*, Leipzig, Verlag Von S. Hirzel.
- Machek: EtSlČ². = Václav, Machek 1968: *Etymologický slovník jazyka českého. Druhé, opravené a doplněné vydání*, Praha, Akademie nakladatelství Československé akademie věd.
- Halász: NMSz. = Halász Előd szerk. 1952: *Német-magyar szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Kiss Lajos 1973: Szlavisztika és magyar nyelvtudomány, *Magyar Nyelvőr* 97, 257–65.
- MTsz. = Szinnyi József szerk. 1893–1901: *Magyar tájszótár I–II*, Budapest, Hornyánszky.
- Nyr. = Magyar Nyelvőr, folyóirat, Pest (később) Budapest, I (1872) –.
- PallLex. = Pallas nagy lexikona I–XVI, Budapest, 1893–1896, Budapest, Pallas.
- RévLex. = Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája I–XXI, Budapest, 1911–1935, Révai.
- RjHrvSrJez. = Budmani, P. szerk. 1880–1967: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IX*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- RMSz. = Emil Petrovici főszerk.: *Román-magyar szótár I–II*, Cluj, 1964.

- SzamSz. = Csűry Bálint 1935: *Szamosháti szótár I–II*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SzegSz. = Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.
- SzlJsz. = Kniezsa István 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*, Budapest, Akadémiai.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*, Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila (1–6), szerk. Vámszer Márta (7–11), Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–2002. Kriterion–Akadémiai–Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Tiktin = Tiktin, H. 1903–1911: *Rumänisch-deutsches Wörterbuch I–II*, Bukarest, Staatsdruckerei.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva szerk. 1979-től: *Új magyar társzótár*, Budapest, Akadémiai.
- Vasmer, Maks 1964: *Этимологический словарь русского языка*, Перевод с немецкого и дополнения О. Н. трубачева I–IV, Москва, Прогресс.

NOTES TO SOME OLD TRANSYLVANIAN WORD WITH UNKNOWN MEANING

SÁNDOR MOKÁNY

There are some words in the Erdélyi magyar szótörténeti tár (Historical Dictionary of the Hungarian Language in Transylvania) which the editors could not definite the meaning. Each of these words only occur in one sentence, and the meanings can not be established from the context. According to the editors it is useful to represent these data in the dictionary, because the researchers can work out their meanings later. In this paper I have collected such data and try to interpret the following words: *barkaszik*, *broszka*, *brünet-topánka*, *csurmolyás kenyér*, *gányafa*, *granosztállybőr*, *hürből*, *karhegedű*, *krivák*, *kulin*, *mendelyes*, *pelisznye*.

NYELVTÖRTÉNETI ÉSZREVÉTELEK AZ ANTIHARMONIKUS TÖVEK É HANGOT TARTALMAZÓ ALTÍPUSÁRÓL

NÉMETH MIKLÓS

1. A jelenségkör

Elöljáróban érdemes megjegyezni, hogy a címben foglalt antiharmonikusságot a palato-veláris illeszkedés – a fonológiában használatos terminussal: előlségi harmónia szempontjából kell értenünk, és hogy a vizsgált jelenségkör a magyar nyelvnek nem túl nagy számú szóalakjára korlátozódik. A jelenségkörbe összesen mintegy 60 fő tartozik. Ezeket a szótöveket a hozzájuk kapcsolódó toldalékok illeszkedési sajátosságai miatt antiharmonikus töveknek nevezi Nadasdy–Siptár (1994: 103). Közös sajátosságuk – mondják –, hogy – bár bennük magas magánhangzó, főként *i* és *í*, nagyon ritkán *é* található –, a toldalékok [+hátsó] jeggyel járulnak hozzájuk. Az egyik kézenfekvő fonológiai magyarázat szerint (Nadasdy–Siptár 1994: 120) egy lebegő [+hátsó] jegyet társíthatunk az antiharmonikus tövekhez, amely azonban csak a toldalékokkal képes társítódni, s így azok hátsó magánhangzójaúak lesznek.

Tanulmányomban történeti nyelvészeti módszereket fölhasználva keresem a lebegő [+hátsó] jegy mai megoszlásának kiváltó okait – azaz a jegy mai jelenlétét vagy hiányát a szóalaktörténet tükrében kívánom tárgyalni. Szemléletemben a vizsgált szavak mai paradigmáinak különös tulajdonságai korábbi nyelvéllapok relikturnaiként jelennek meg – tehát a jelenségeket nem sui generis létező entitásoknak, hanem evolúciós folyamatok egy állomásának tekintem. Ez a tárgyalásmód jelentősen eltér a jelenségkörnek jegyekkel és rendezett szabályokkal való leírásától – de talán hozzájárul a paradigmák mai szabálytalan viselkedésének megértéséhez. A fenti, lebegő [+hátsó] jegyet föltételező fonológiai magyarázat viszont talán kiterjeszthető az általam a továbbiakban vizsgálandó, *é*-t tartalmazó antiharmonikus tövekre is.

2. A jelenségkör klasszikus nyelvtörténeti magyarázata

Ha a ma elülső magánhangzót tartalmazó tövek antiharmonikus viselkedésének kiváltó okait kutatjuk, aligha kerülhetjük el a diakrón nyelvvizsgálatot. A magyar nyelvtörténeti munkákban régóta meggyőzően tárgyalják, hogy e szavak eredetileg hátsó magánhangzót, veláris *i*-t kellett, hogy tartalmazzanak a töben, hiszen másképpen nem bukkanhatna fel bennük az ősi toldalékok előtt a relikturnaként megőrződött hátsó tövéghangzó: *nyil* ~ *nyilat*. A veláris tövégi magánhangzó jelenléte ugyanis csak akkor indokolható, ha a szó első szótagjában veláris magánhangzó van. Ezt a gondolatmenetet követi pl. Abaffy (2003: 123). Az *ín*, *nyil* stb. példája (persze vannak eredetileg veláris *i*-t tartalmazó jövevényszavaink is, pl. az ótörök etimonra visszavezethető *kín* ~ *kino*-s) jól mutatja, hogy a szabad tőalakból régen erodálódott veláris tövéghangzók

milyen szívósan tartják magukat a kötött töv változatokban. Ezzel együtt jár az is, hogy amikor a felszíni szerkezetben nem látjuk a hátsó jegyű tövéghangzót, annak [+hátsó] jegye szegmentumhoz nem kapcsolható tulajdonságként, továbbra is meghatározza a tö viselkedését a toldalék-alternánsok közötti választásban, tehát a tö a toldalékok közül ezekben az esetekben is a [+hátsó] jegyűt követeli meg: *nyíl ~ nyíltól ~ nyílnak*. Az *i-t* vagy (a pótlónyúlásoknak köszönhetően) *i-t* tartalmazó antiharmonikus tövek mai viselkedésének gyökerei tehát messzire visszanyúlnak a hangtörténetben, és a tö eredeti veláris *j* magánhangzójára vezethetők vissza, illetőleg arra az ősmagyar korban kezdődött és az ómagyar korra is átnyúló, nagyon következetesen megvalósuló hangváltozási tendenciára, amely az összes veláris *j* palatalizációját eredményezte. Az antiharmonikus tövek nagy részének, az *i-t* és *i-t* tartalmazóknak mai megjósolhatatlan viselkedését tehát jól magyarázhatjuk az ősmagyar kor óta végbement hangváltozásokkal és a tőnek látenszen megőrződött [+hátsó] jegyével. E magyarázatot szem előtt tartva térjünk rá immár az antiharmonikus tövek legproblematisabb csoportjára, az *é-t* tartalmazó tövekre, amelyeknek viselkedésére nem született a fentihez hasonló magyarázó erejű elmélet.

3. A probléma

A mai magyar nyelvben az antiharmonikus tövek között van néhány *é-t* tartalmazó is, amelyek toldalékolásukban szintén úgy viselkednek, mint az egykor veláris *j-t* tartalmazó, [+hátsó] jegyűket ma is őrző tövek. Foglaljuk össze Nadasdy–Siptár (1994: 103) munkája alapján egy táblázatban, hogy az előlségi harmónia szempontjából mely köznyelvi *é-t* tartalmazó szavak jelentenek problémát!

Szótári tö	Magánhangzós tö + toldalék	Szótári tö + toldalék
<i>héj</i>	<i>héja-k, héja-t</i>	<i>héj-ba, héj-ra</i>
<i>cél</i>	<i>célo-k, celo-z</i>	<i>cél-ba, cél-ra</i>
<i>derék</i>	<i>dereka-k, dereka-t</i>	<i>derék-ba, derék-ra</i>

E szavak közös sajátága, hogy a tö nem tartalmaz [+hátsó] jegyű magánhangzót, ugyanakkor a toldalékolásban mindig ilyen elemek társítódnak hozzájuk. Amint a későbbiekben látni fogjuk, nem könnyíti meg a koherens magyarázat kidolgozását az sem, hogy a három vizsgálandó szó különböző kronológiai réteghez tartozik, és közülük az egyik két szótagú. A táblázat adataival kapcsolatosan érdemes megvizsgálnunk, van-e utalás e szavak sajátos toldalékolására a nyelvtörténeti-etimológiai szótárakban. A TESz. (I: 417) a *cél* szó toldalékolásáról a következőt állapítja meg: „A szóhoz általában mélyhangú ragok és toldalékok járulnak, esetleg több változatban is; vö. *céltalan* ~ R. *célatlan*.” A *héj* szó toldalékolásáról a TESz. (II: 85) külön nem ír, viszont későbbi magyarázatunk szempontjából igen fontos, hogy eredeti szóalakváltozatnak a *haj* szót tartja: „A magyarban az eredetibb alakot a R. és N. *haj* örzi.” A *derék* szócikében a TESz. (I: 618) a toldalékolást a következőképpen magyarázza: „A magyarban egy R. *dreku* alakból indulhatunk ki. Ennek következménye lehet az, hogy a magas hangrendű *derék*-hoz mély hangú toldalékok szoktak járulni.” Minden bizonnyal ez a

legfurcsább magyarázata a toldalékolásnak, hiszen azt kellene elhinnünk e magyarázatból, hogy az eredetileg a szó elején mássalhangzó-torlódást tartalmazó *dreku* mély tövéghangzót kapott a magyar szavak alaktani rendszerébe illeszkedésekor, majd amikor föloldották a szóeleji torlódást, akkor már a második magas magánhangzóval bővült a tö, és lett belőle e logika szerint **derek*. Egyébiránt a szócikkben hivatkozott nyelvtörténeti adatok között nem találunk *dreku*-nak olvasandó alakváltozatot, így nem tudni, milyen adatra megy vissza a „régí” előminősítéssel közölt szóalak. Ha pedig hipotétikus szóalakváltozat, akkor meg kellene csillagozni. Érvélem szempontjából fontos itt megjegyezni, hogy sem az Oklsz. (150) sem a NySz. (495) nem tartalmaz *dreku*-nak olvasandó nyelvtörténeti adatot. Az EWUng. egyik szó esetében sem tér ki a toldalékolási kérdésekre.

Foglaljuk össze, mit szűrhetünk le az etimológiai összefoglaló munkákból az *é*-t tartalmazó antiharmonikus tövekkel kapcsolatban! A *cél* szó toldalékolására nincs magyarázat, a *hég* szó esetében ígéretes iránynak tűnik az eredeti *haj* változat bevonása a vizsgálatba, míg a *derék* szót érintő magyarázatot egyáltalán nem tartom elfogadhatónak. A magyar hangtörténeti tendenciák ismeretében nem lehet elfogadható magyarázatként veláris *i*-t feltételezni e szavak tőmagánhangzójaként, hiszen annak nem lehet *é* folytatása több okból sem. Egyfelől mire a veláris *i* palatalizálódott az egész nyelvtérületen, addigra már az *i > ē* nyíltabbá válás is befejeződött nagyjából, másfelől a rövid *i* legfőljebb *ē*-vé és nem *é*-vé nyílhatna. Áthághatatlan akadályt jelent egy ilyen magyarázat ellenében, hogy a vizsgálandó szavak csoportjából kettő olyan jövevényszó, amely az ómagyar kor második felében került a magyarba, tehát nem volt időbeli lehetőség arra, hogy a már ismertetett hangváltozási tendenciák bemenetül szolgáljanak, és azok formálják át alakjukat. Ezenfelül pedig a kikövetkeztetett etimonok egyikében sem tételeznek föl veláris *i*-t. A főnti magyarázatnak tehát semmiképpen nem tudjuk azt az alapvető elemét fölhasználni, hogy a vizsgált szavakban veláris *i* volt.

4. Hipotézis

A *cél*, *hég*, *derék* antiharmonikus tövek viselkedésére célszerű volna egységes magyarázatot adni, olyat, amelyet a nyelvtörténeti adatok is megerősítenek. Kiindulásként fogadjuk el azt, hogy a tövégi magánhangzó csak akkor veláris, ha a szó első szótagja veláris magánhangzó – ez volt a fentebb tárgyalt, *i ~ i*-t tartalmazó tövek esetében is a magyarázat alappillére. A főnti, *i*-t (és *i*-t) tartalmazó szavakkal kapcsolatos megfigyeléseket összegző szabályt próbáljuk meg alkalmazni az e fejezetben vizsgálandó nem *i*-t (és *i*-t) tartalmazó antiharmonikus tövekre! A tövégi magánhangzó veláris jellegéből itt is joggal következtethetünk a szegmentumhoz nem köthető [+hátsó] jegy meglétére a felszíni szerkezetben mássalhangzóra végződő tölváltozatokban is. E következtetés helyességét erősíti az is, hogy Nádasdy – Siptár (103) olyan antiharmonikus töveket is felsorol, amelyek „toldalékolatlan formában *a*-ra végződnek, de ezt az *a*-t elveszíthetik (*tisz*-*a*, *ritk*-*a*, *sim*-*a*, *bén*-*a*, *ném*-*a*),” – e tövek azonban mindig [+hátsó] jegyű toldalékot kapnak. A [+hátsó] jegy megléte tehát valóban nem implikálja azt, hogy a töben mély magánhangzónak kell lennie a toldalékoláskor. Mivel azonban az *é*-t tartalmazó tövekben korábbi veláris *i*-t nem tételezhetünk fel (l. fentebb), ezért történeti

előzményként más [+hátsó] jegyű magánhangzóra kell gondolnunk. Ebből következően el kell fogadnunk azt is, hogy ezekben a szavakban a *tő* eredeti hangrendje ugyanúgy megváltozott, mint az *i-t* és *í-t* tartalmazó szavak esetében, azaz hangrendi átcsapás történt itt is – ami azonban nem járt a [+hátsó] jegy automatikus elvesztésével. Ha ez így történt, akkor a hangrendi átcsapásnak nyomokat kellett hagynia a nyelvelmékekben és a nyelvjárásokban, hiszen a három szóból kettő ómagyar kori átvétel. Azt várjuk tehát, hogy a nyelvi változásnak a szinkroniában egymás mellett élő változatokként kell kirajzolódnia a nyelvelmékekben és a dialektusokban. Lássuk hát, megerősítik-e a nyelvtörténeti adatok az előbbi hipotézist! Nagyon izgalmas kérdés az is, miféle magánhangzó váltakozhatott a *cél*, *háj*, *derék* szó *é*-jével a különféle nyelvváltozatokban.

5. A nyelvtörténeti adatok vallomása

5.1. Bizonyítás szempontjából a *háj* szó tűnik a legegyszerűbbnek. A TESz. (II: 85) a szót bizonytalan eredetűnek tartja, ugyanakkor a nyelvtörténeti és tájnyelvi adatok alapján meggyőzően foglal állást amellett, hogy a *háj* szó eredeti változata a *haj* volt, s hogy a két mai szó egyazon etimonra vezethető vissza. Az EWUng. (I: 543–4) vonatkozó szócikke finnugor örökségnek tekinti a szót, és szintén utal a *haj* ~ *háj* váltakozásra. A *háj* szó mai *é*-jének és a mai *haj* *aj*-szekvenciájának előzménye tehát valószínűleg egy *ai* diftongus, amelynek szokásos módon *aj* vagy *é* folytatása lehet. Eszerint a szó eredeti alakjai *haj* és *hé* voltak, a mai szótári *tő*alak *j*-je pedig járulékos elem, valószínűleg az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakból vonódott át a *tő*be – ahogyan azt az EWUng. (I: 543–4) is föltételezi –, úgy, mint a *fej* szó *j*-je. Az EWUng. a *hiu* szóval való szemantikai és morfológiai keveredésre is utal.

Tekintsük át a először a nyelvjárási adatokat! Az MNyA. 43., 54. és 215. lapjának tanúbizonysága szerint szerint a kukorica termésének külső burkát minden nyelvjárásban *haj*-nak nevezik, nem *háj*-nak. A dialektusok itt tehát megőrizték az eredeti hangrendű változatot.

A TESz. vonatkozó szócikkének első adata rögtön a szó mély hangrendű változatával szolgál 1395-ből: „*cortex; fa hay.*” A későbbi adatok között azután az *é*-t és *í*-t tartalmazó szóalakváltozatok kerülnek többségbe. A SzT. – véleményem szerint legalábbis vitatható megoldást választva – külön szócikkben sorolja föl egyazon szó két különböző alakváltozatának adatait, hiszen azonos jelentéssel fölvesz egy *haj*² és egy *háj*¹ szót, és eszerint sorolja ezek előfordulásait. A *háj*¹ szócikkének (V: 11) elején ezt találjuk: „fn 1. haj, huzat (...). 1576: *Wagon egy kys wankos heya tereok warasal warroth egyk fele, mynd zelel | Egy wankos henak walo kekes he...*” A szó többi adatában a toldalékolt formák mindig mély hangrendű toldalékot vonzanak. A *haj*² szócikkében (IV: 918) így ír: „1. háj, huzat (...). 1588: *Egy Eöreghe derekaly Egy masfel zél derekaly, Harom vankos egy keskeny fewaly, ezeknek mind hayok vagyon.*” A szócikknek legérdekesebb adatai azok, amelyekben egyazon felsorolásban egymás után kapjuk a szó veláris és palatális alakváltozatát: „1662: *Egy io derekaly hajastol...Ket vankosok heiaistol.*” Ugyanezt tapasztaljuk a következő adatban: „1708: *eggy vankosotskat hejastol, s, egy kús fél derekalt haj nélkül valot.*” A SzT. adatai tehát meggyőzően mutatják számunkra a 'huzat' jelentésű szóban mutatkozó *haj* ~ *háj* ingadozást, amely

akár ugyanazon (erdélyi) nyelvhasználó ugyanazon fősorolásában is váltakozást mutathat a 17–18. században. Nem ingadozik viszont a szó toldalékolása, amelyben a mély változatok kizárólagosak az időnként előbukkanó tövéghangzóban ugyanúgy, mint az alternációra képes toldalékokban.

A *héj* szótó antiharmonikus viselkedését tehát minden bizonnyal az okozza, hogy eredeti változata a fonetikai felszíni szerkezetben is érzékelhető módon [+hátsó] jegyű *haj* volt. E ponton utalnék arra is, hogy az EWUng. *héj* szócikkében (I: 543–4) fősorakoztatott rokonnyelvi adatok zöme (pl. a finn *koja*) és a rekonstruált finnugor alapnyelvi **koja* szóalak is a szó eredeti mély hangrendűségére utalnak. A kései ómagyar kortól viszont azt láthatjuk a nyelvemlékekben, hogy ingadozik a *haj* és *hé* > *héj* változat között a nyelvhasználat. Úgy tetszik azonban, hogy, az *é-s* tölváltozatnak is megmaradt [+hátsó] jegye, azaz a tö eme tulajdonsága sikeresen „túlélte” a hangváltozást. Ezt mutatja, hogy ősi toldalékok előtt mindig mély hangrendű véghangzóval áll (ami csak [+hátsó] jegyű tőhöz kapcsolódhat): *héj* ~ *héja-s*. Ugyanez történt a korábbi veláris *i*-re visszavezethető, ma palatális *i*-t vagy *i*-t tartalmazó tövekben is, amelyek ráadásul hosszabb ideje őrzik antiharmonikus jellegüket – ha elfogadjuk a veláris *i* lassú palatalizálódásának kronológiáját. A *haj* ~ [*hé*] > *héj* esete azért más, mint az *i*-s példák, mert a nyelvjárási és történeti adatokban szépen kirajzolódik a hangváltozás előtti és utáni állapot – amire kronológiai korlátoknál fogva nincsen esély az *i*-s tövekben.

5.2. A *derék* szó is antiharmonikus viselkedésű, azonban több tulajdonságában is eltér az előbbi tőtől. Először is talán jövevényszó: a TESz. (I: 618) bizonytalan, talán szláv eredetű szónak tartja, ugyanígy az EWUng. (I: 255) vonatkozó szócikke is. Kniezsa viszont (1955: 151–2) monográfiájában kategorikusan szláv eredetűnek minősíti, amelynek valószínű előzményét a szlovákban véli megtalálni: egy **dreku* alakból indul ki. A TESz. (I: 618) szócikke szerint a szláv eredet ellen szól, hogy jórészt csak a magyarral érintkező szláv nyelvekben és csak a magyarban is kimutatható jelentésekben él a szó. Ha elfogadjuk kiindulásként, hogy mély tövéghangzó (l. *derék* ~ *dereka-s*) csak akkor képzelhető el, ha a tö első szótagja mély magánhangzót tartalmaz, akkor abban az irányban kell vizsgálódnunk, hogy a tö első szótagjának mély hangrendű változatát találjuk meg a nyelvemlékekben. A legelső kérdés tehát az, találunk-e ilyen változatot. A mai *derék* szó első előfordulásai között keresgélvén az SzT.-ban (II: 323–26) találunk effélét (nem sorolván föl az összes *darék* és *darák* szóelőfordulást): 1582: *Hegedws Mihalne Ennekem penig azt igere hogj tiz forintot es darakan walo parta Eovet [...] ad.*; 1602: *s az darakamra keote(m)*; 1720: *falu daraka taján*; határozóként: 1581: *darék orotas*; 'fő, principal' jelentésben: 1707: *ha Darek erő jő ne vesztessem se magamat...* A SzT. *derék*alj szócikkében (II: 328) és *derék*aljhaj ('derékaljhzat') szócikkében is tucatjával találhatni a *derék* előtagnak mély hangrendű változatait, pl. 1662: *Vagjon Darakaly egy, Vankosis egy mezitelenek*; „1664: *Az mi az Darakalyok [...] dolgát illeti.*

Az adatok arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a *derék* szónak létezett egy *darék* és egy *darák* változata is a középmagyar kori erdélyi nyelvváltozatokban, amelyeket meglehetősen gyakorisággal találunk a korabeli forrásokban, mindenekelőtt ingó-ságleltárakban. A TESz (I: 617) vonatkozó szócikkében az első szótag mély magán-

hangzós változatára 1616-ból való az első adat: *Darek*, tehát az első szótag mély magánhangzója nem pusztán az erdélyi nyelvjárások sajátossága. Ha végigtekintünk a középmagyar kor adatain, azt állapíthatjuk meg, hogy az adatok jelentős része – *darék* és *darák* szóalakváltozatokban – mély magánhangzót tartalmaz az első szótagban, az adatoknak általam nem idézett másik részében viszont a hangjelölés a mai *ē ~ e* hangra utal a vizsgált pozícióban. A középmagyar kor nyelvéllapotára tehát nagyon erős alaki ingadozás jellemző, amely azt mutatja, hogy az első szótagban a magánhangzó hol mély, hol magas – ám a jelek szerint a kommunikációban ez nem okoz semmiféle problémát, mert nem jönnek létre homonim formák.

Az újabb magyar korszak nyelvéllapota viszont inkább ingadozásmentesnek bizonyul, leszámítva Wichmann hétfalusi csángó szótárának *darak* adatát (1936: 20), amely egyedüli változatként hozza a testrésznév *e* formáját, illetőleg a RMNyA. (IX) 2550. térképlapjának adatát, amely a *derék* szónak az első szótagban mély magánhangzót tartalmazó változatát adatolja Szabófalváról: *dar'ék*. A csángók a 14. század folyamán kerültek mai nyelvföldrajzi környezetükbe, akkor, amikor Erdélyből és a Mezőségéből Moldvába költöztek. Mai nyelvhasználatuk sok esetben tartalmaz olyan jelenségeket, amelyek a fönti migrációs folyamatok előtt jellemezték nyelvüket, és amelyek azután a csángó nyelvhasználó közösség sziget-helyzete miatt őriztek meg eredeti formában. A csángó nyelvhasználat *darak* és *dar'ék* szóalakja arra figyelmeztet bennünket, hogy nemcsak *e* nyelvjárásban, hanem talán más nyelvjáróterületeken sem lenne indokolt neologizmusként kezelni a *darák ~ darak ~ darék* szóalakváltozatokat, sokkal inkább úgy kell tekintenünk rájuk, mint megőrzött archaizmusokra. A szó főtebb idézett alakváltozatai tehát meggyőzően mutatják számunkra azt, hogy az első szótag magánhangzója néhány évszázaddal ezelőtt még veláris (is) volt, ennek következtében a tövéghangzó, amelyet analógiásan kapott, mély hangrendű lehetett: *darék ~ darekas ~ darekát > derék ~ derekas ~ derekát*. A nyelvtörténeti változás annyiban tér el a *héj ~ haj* esetétől, hogy itt nem történt szóhasadás, hanem egyik alak kiszorította a másikat.

Ezek után érdemes modellt alkotnunk a *derék* szóalakváltozatainak körében végbement nyelvtörténeti változási folyamatokról és ezzel párhuzamosan a különböző fonetikai változatok megjelenésének kikövethetethető relatív kronológiájáról. Ez egy-szersmind azt is jelenti, hogy a TESz. (I: 618) vonatkozó szócikkének a szó alaki fejlődésére vonatkozó megállapításaival vitába kell szállnom – anélkül, hogy a szóeredet kérdésében állást foglalnék vagy azzal kapcsolatban új tényre hívnám föl a figyelmet.

A szó első alakváltozataként kiindulhatunk egy bizonytalan eredetű **drajk* szóalakból. A szó artikulációjában nehézségeket okozó szó eleji mássalhangzótorlódást föloldották: **darajk*. Ezzel előállt az első szótag mély magánhangzója, a mai antiharmonikus viselkedés kiváltója. Ez a lépés kulcsfontosságú magyarázatunk szempontjából, de csak akkor érdemes elfogadnunk, ha a későbbi változatok magyarázatában nem jelent nehézséget. Hangtörténeti ismereteink szerint az *aj* kettőshangzóból keletkezhetett *aj* szekvencia (ez a gyakoribb eset), de keletkezhetett belőle *é* is, mély hangrendű szavak második szótagjában – ezt mutatják Abaffy (2003) szerint „a *taraj*, *karaj*, *ganaj* szavak korai *é*-ző formái: BécsiK. 78: *ganeual*; LányiK. 394: *kareara* (= karéjára); BécsiK. 32: *parebol*” (339). Később viszont ezek az *aj* diftongusból monofon-

gizálódott é-k sok helyütt á-vá alakultak a hangrend és illeszkedés következtében. Tehát nem zárhatjuk ki egy *darék* szóalak elsődleges keletkezését sem, ha a **daraik*-ból indulunk ki). A **daraik* szó folytatása tehát háromféle lehet: *darajk*, *darák* és *darék*. Ezután a *darák* mellett létező *darék* szó a használati esetek egy részében elkezdett két irányban kiegyenlítődni: *derék* és *darák* lett belőle.

Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a mássalhangzó-torlódás föloldása már a kezdeti lépésben ingadozást eredményezett: a **daraik*-ból *deraik* is keletkezhetett, – bár ez nagyon valószínűtlen hangváltozás volna, és így a **daraik* mellett talán, kis valószínűséggel élhetett egy *deraik* is. Ez utóbbiból azután lehetett *derák* és *derék* egyaránt, egyidőben is. Mindazonáltal a szó mai morfológiai viselkedése és eddigi hangtörténeti ismereteink alapján azt a lehetőséget kell elsődlegesnek tartanunk, hogy az első szótag magánhangzója kezdetben dominánsan mély volt, legvalószínűbben *a*. Ezt a csángó nyelvföldrajzi adatok is támogatják. A fenti hangváltozásokat elágazó diakrón változási sorokban foglalom össze:

A domináns hangváltozási irány a következő lehetett:

*draik > **daraik* > *darajk* ~ *darák* ~ *darak*

*draik > **daraik* > *darék* > *derék*

A periferiális változás pedig így történhetett:

*draik > **deraik* > *derák* > *derék*

*draik > **deraik* > *derék*.

Az összefoglaló ábrából látható, hogy a fenti modellt elfogadva a változások kimenetein minden olyan alapvető szóalakváltozat megjelenik, amelyekkel a nyelvemlékekben és nyelvjárásokban találkozhatunk. A változási sorok közül a második valószínűleg periférikus szerepű, erre éppen a szó mai toldalékolásának következetessége utal. Hiszen magyarázatunk szempontjából kulcsfontosságú, hogy az első szótagban ki tudjuk mutatni a [+hátsó] jegy kiváltóját, egy valamikor a fonetikai formában is megjelenő hátulsó magánhangzót, amely meghatározta a toldalékos alakokban analógiásan kapott tövéghangzó hangszínét is. Ha a második változási sor elágazó modellje lenne a domináns, aligha lehetne ennyire ingadozásmentesen antiharmonikus a szó mai és korábbi korszakokra jellemző toldalékolása. Az eddigieket összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a *derék* szó esetében is jól használható az a magyarázat, amely az első szótagi magánhangzó [+hátsó] jegyére vezeti vissza a később a fonetikai szerkezetben már szegmentumhoz nem kapcsolható jegyként megjelenő, a toldalékolást meghatározó tulajdonságot.

5.3. Célkitűzésünk, az é-t tartalmazó antiharmonikus tövek viselkedésének egy-egy magyarázata szempontjából a *cél* szó viselkedése rendkívüli problémákat hordoz magában, és látnunk kell majd, hogy a szó antiharmonikus viselkedése mögött más tényezők húzódnak meg, mint a fentebbi két esetben. A szilárd, számunkra is kétségek nélkül elfogadható etimológia szerint – TESz. (I: 417), EWUng. (I: 161) – a szó a német *ziel* átvétele, tehát a magyarba kerüléskor az átvett szóalakban semmi okunk és

jogunk hátsó magánhangzót keresni, akár középnémet, akár felnémet nyelvjárás a magyar szóalak forrása, hiszen a szó magánhangzója *i* volt. Az itt tárgyalt szavak közül minden bizonnyal ez a legkésőbbi eleme a magyar szókincsnek: első előfordulása 1456 körülre tehető (TESz. I: 417), de például a SzT. első adata 1776-ból való (I: 1149). Ez nem is meglepő, ha a szó szótári jelentéseit is figyelembe vesszük, és az első jelentésből indulunk ki, amely a lovagi versenyekkel kapcsolatos. Így a szótörténeti adatokat mérlegelve talán van alapunk feltételezni, hogy a szó csak a XV. században került a magyarba, azaz az ómagyar kor végén. A német származtatás egyszersmind azt is jelenti, hogy egy *cil* szóból érdemes kiindulnunk.

A történeti adatok számbavétele arról győzött meg, hogy a német eredetű *ziel* magyar átvétele, a *cil* ~ *cél* szó toldalékolása meglehetősen egyszínű képet mutat: a szó a legtöbb esetben [+hátsó] jegyű toldalékokat kap, és a ragozott alakokban jelentkező tövéghangzó is ilyen: *cilba* ~ *célba* és *céloz*. A kivételt egy 1571-es *czélyre* adat jelenti (TESz. I: 417), és Pázmány Prédikációi, ahol pl. a *lővő-czélyűl* és *czéltűl* alakokkal találkozhatunk. Korántsem találunk tehát olyan erős ingadozást a szó nyelvelmélekkébeli toldalékolásában, mint az ugyanebben az időben átvett, szintén német eredetű *céh* és *cégér* szavak esetében, amelyek nagyon gyakran használatosak a mai alakjuktól eltérő [+hátsó] jegyű toldalékokkal (TESz. I: 415–6), és amelyekben a német szó diftongusának a magyar percepciós bázison való kétféle lehetséges azonosítása – *ai* vagy *ei* diftongus – lehet a szó harmóniában való kettős viselkedésének meghatározója. (A „kortárs” *céh* és *cégér* szavak és társaik toldalékolásának története külön tanulmányra érdemes téma – a percepciós folyamatok ingadozásainak köszönhetően létrejövő változatok és az adatok érdekes nyelvföldrajzi megoszlása miatt is.)

A *cél* szó etimonja esetében azonban a *cil* szóalakból kiindulva nem találjuk szemben magunkat ezzel a kétféle azonosítási lehetőséggel. Ha a korábbi hipotézisünk felől tekintünk a mai *cél* szó antiharmonikus viselkedésére, akkor az eddigi etimológiai és szótörténeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy ez nem egy korábbi [+hátsó] jegyű többeli magánhangzónak és egy a hangváltozás után is ott maradt jegynek köszönhető, tehát az a magyarázattípus, amely a *héj* és *derék* esetében helytálló, itt nem alkalmazható. De akkor hogyan tudunk elszámolni a *cél* szó következetesen antiharmonikus (ha az egyik első adattól és Pázmány tudatos kiegyenlítésétől eltekintünk) toldalékolásával?

A *cél* esetében a magyarázatnak mindenképpen arra kell épülnie, hogy az átvétel idején a töben *i* magánhangzó volt. Így a szónak nyelvünkbe kerülésekor a *cil* szóalak morfofonológiai viselkedését döntő módon befolyásolhatta azon egytagú magyar főszavak erőtere, amelyeknek egy részében bizonyíthatóan a korábbi veláris *j*-re visszavezethető, a pótlónyúlások miatt hosszú hanggá vált palatális *i* volt, és amelyek más szavakkal kiegészülve a következetesen antiharmonikus toldalékolású magyar szavak egy típusát képviselték – ilyenek a *nyíl*, *hid*, *díj*, *kin*, *új*, *szív*, *zsír*, *sír* (a számos hasonló tulajdonságú igetövet most nem is említve). Ezzel a csoporttal szemben állt pl. a *szív* és a *víz* főnevek által reprezentálódó másik csoport. A *cil* toldalékolása tehát egy már meglévő alrendszer analógiájára tolodott el a mély hangrendűség irányába, anélkül, hogy a szó magyar alakja vagy a német etimon bármikor [+hátsó] jegyű többeli magán-

hangzót tartalmazott volna – más szóhasználat: a jegyet anélkül kapta a szó, hogy annak bármilyen formai előzménye lett volna. A mássalhangzós kezdetű toldalékokban azután a felszíni szerkezetben is megjelenik a [+hátsó] jegyű tövéghangzó, az *o*: *cíl* ~ *cilo-k*. A *cíl* szó azután a legtöbb nyelvjárásban bekövetkező ismert *i* > *é* magánhangzóváltás miatt gyakrabban fordult elő középső nyelvállású töbeli magánhangzóval, ám ez a hangváltás már nem érintette a hozzá kapcsolt [+hátsó] jegyet és ennek toldalékolásbeli következményeit. Viszont új elemmel gazdagította az *é*-t tartalmazó antiharmonikus tövek csoportját

A *cél* szó antiharmonikus viselkedése tehát nem a szó olyan elsődleges alakváltozatának köszönhető, amely töbeli [+hátsó] jegyű magánhangzót tartalmazott, hanem a magyar fonomorfológiai rendszerbe való illeszkedésnek, amely itt a statisztikai valószínűség és talán a jelentős fonetikai hasonlóságok alapján (*vö. nyíl* ~ *cíl*) – a rendszer más elemei mintájára – társította a lebegő [+hátsó] jegyet a szóhoz. Ugyanabba az antiharmonikus, *é*-t tartalmazó töcsoportba jutott el a szó, mint a *hég* és *derék* a hosszú nyelvi változások során, de egészen más úton. Itt jegyezném meg, hogy a *cél* szó viselkedését meghatározó analógiás hatások még jóval később, a tudatos nyelvtervezés időszakában is hatnak: Kazinczy levelezésében a *rím* szó igei származéka *rímolt* alakban bukkan elő (TESz. III: 417).

Összefoglalván a három tárgyalt antiharmonikus *tő* vizsgálatának tanulságait megállapíthatjuk, hogy az *é*-t tartalmazó antiharmonikus főnévi töveket kialakulásuk módjára tekintettel legalább két csoportra érdemes bontanunk: a *hég* és *derék* képviselné az elsőt, amely a „saját joga” antiharmonikus szavakat foglalná magába, míg a *cél* a másodikat, amelynek esetében a szóalak történet nem, csak az analógiás hatások teszik lehetővé a [+hátsó] jegy társítását a *tő*höz. Ezek a történeti különbségek természetesen a legkevésbé sem befolyásolják a szavak mai toldalékolását. Bízom abban, hogy tanulmányomban sikerült hasznos nyelvtörténeti adalékokkal szolgálni e kétségekívül kivételszerűen viselkedő szavak morfofonológiai sajátosságait érintően.

HIVATKOZÁSOK

- Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 106–28.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–95: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Kniezsa István 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, Budapest, Akadémiai.
- MNyA. = Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*, Budapest, Akadémiai.
- Nádasdy Ádám–Siptár Péter 1994: A magánhangzók, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*, Budapest, Akadémiai, 42–181.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- OkISz. = Szamota István–Zolnai Gyula szerk. 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- RMNyA. = Juhász Dezső szerk. 2004: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–IX*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*, Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila (1–6), szerk. Vámszer Márta (7–11) és Kósa Ferenc (12), Bukarest – Budapest–Kolozsvár, 1975–2002. Kritérion–Akadémiai–Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.

HISTORICAL LINGUISTIC NOTES ABOUT ANTIHARMONIC STEMS CONTAINING AN É VOWEL

MIKLÓS NÉMETH

In Hungary vowel harmony, stems containing front vowels take front-vowel suffixes and stems containing back vowels take back-vowel suffixes. Phonologically their behavior might be attributed to a floating [+back] feature which may only be associated with underspecified suffix vowels (Nádasdy – Siptár 1994: 120).

This paper discusses antiharmonic stems containing *é*, a front vowel, but taking back-vowel suffixes from a historical perspective. According to their origins, these stems may be classified into two groups. Stems belonging to the first group like *héj* 'peel' or *derék* 'waist' are reconstructed with a velar predecessor of Modern Hungarian *é*, legating the [+back] feature. Stems of the second group, like *cél* 'goal', do not have such predecessors. Consequently they obtain the floating [+back] feature by analogy.

MONDATTÍPUSOK KEVEREDÉSE A KÖZÉPMAGYAR KORBAN

NICOARA ANITA

Dolgozatom kiindulási alapját Haader Lea Részrendszerváltozás az összetett mondatokban című tanulmánya adta. Írásában a szerző bizonyította, „hogy az oksági mondatok részrendszerét (s a rendszerkapcsolatok következtében az összetett mondatok egész rendszerét) késői korban, még a XVI. században is éri változás” (Haader 1999: 59). Haader kifejti, hogy „Az okságot kifejező tagmondategyüttesek grammatikai formáinak alá- és mellérendelőre való elkülönülése a következtető mondatokkal indult meg” (uo. 64), az okhatározói alárendelés mellett a magyarázó mondatok megjelenését pedig a szimmetriára való törekvés, a rendszerkényszer hívta életre. Így az ok-okozati és az okozat-oki viszonyban is kialakult a kétfajta mondatípus – egy alárendelő és egy mellérendelő. Ugyanez az elkülönülés megtörtént a fonák okságot kifejező mondatcsoportban is, csak éppen itt a mellérendelő mondat mellé keletkezett az alárendelő változat (uo.).

Jóllehet a rendszerben megtörtént a mondatípusok kettéválása, de a nyelvhasználatban nem különülnek el tisztán az egyes típusok – erre mai nyelvünkben is számos példát idézhetnénk. Haader megfogalmazza még, hogy ha a mondatípusok keveredése¹ gyakori lenne a középmagyar és az újmagyar korban, az azt mutatná, „hogy a nyelvi rendszer ómagyar kori csuszamlása a nyelvhasználók számára nehezebben követhető distinkciókat hozott létre, mint amilyeneket a kommunikáció jóváhagy, s hogy a nyelvhasználat – ha csak részlegesen is – mintegy reorganizációval válaszol rá” (uo. 65.).

Dolgozatom célja éppen ennek a reorganizációnak a bemutatása középmagyar kori szövegeken keresztül. Megvizsgálom továbbá az egyes kötőszavak előfordulását, illetve ezek kombinációit is.

Kutatásom tárgyává olyan középmagyar kori szövegeket tettem, melyek közel állnak a szóbeliséghez. Ezek a következők: *Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek* (Budapest, Akadémiai, 1955, a továbbiakban *Kísértetek*), *Ötkötetes prédikációskönyv – részletek*, *Egykötetes prédikációskönyv – részletek*, (in: Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 653–975 és 1137–1239, a továbbiakban *Ötk.*, ill. *Egyk.*), *Heltai Gáspár: Háló* (in: Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből, Magyar tolló, Budapest, Magvető, 1979, 91–291) és *Pázmány Péter prédikációiból részletek* (Tarnóc Márton szerk.: *Pázmány Péter művei*, in: Magyar remekírók, Budapest, Szépirodalmi, 1983, 589–1059).

Először a megengedő mellérendelés és a megszorító ellentétes mondat keveredését tárgyalom, a második pontban rátérek a *mert* *ugyanis* kötőszavak együttes előfordulá-

---

¹ Itt csak a fentebb tárgyalt oksági viszonyt tartalmazó mondatokat értem, jóllehet oksági viszony a következményes mondatokban is felfedezhető, és a feltételes mondatokban is gyakran előfordul, de vizsgálódásunk szempontjából ezek figyelmen kívül hagyhatók.

sára, a harmadik pontban pedig az okhatározó/magyarázó és a következtető mondatok kötőszavainak egy mondatba kerüléséről szólok. Mindezeket példákkal szemléltetem.

1. A megengedő alárendelés és a megszorító ellentétes mondat

A megengedő mellékmondat négy forrásból eredeztethető: az okhatározói, a feltételes, illetve időhatározói alárendelésből és az ellentétes mondatok felől (Rác 1995: 712). Korábban a megengedő mondatokat a mellérendelő és az alárendelő mondatok közé is besorolták, de a kutatási eredmények rávilágítottak arra, hogy ez a megkülönböztetés szükségtelen, hiszen a megengedő kötőszók legtöbbször felcserélhetők egymással anélkül, hogy megváltozna a mondat jelentése, vagyis a megengedő mondatokat alárendelőnek tekinthetjük (B. Lőrinczy Éva 1955: 270). Megemlíthetjük még, hogy Hadrovics az ellentétes mondatok csoportjai közé egy ma már nem tárgyalt csoportot is felvesz, s ezt megengedő ellentétnek nevezi (Hadrovics 1969: 181 kk.), Bánréti pedig a megengedő kötőszókat alárendelő és mellérendelő kötőszókra különíti el aszerint, hogy a mondatban mozognak-e vagy sem (Bánréti 1983: 22, 101).

Az alcímben megnevezett kétféle mondat típus összefonódásáról akkor beszélhetünk, amikor az egyik tagmondat tartalmaz valamilyen ellentétes kötőszót, a másik tagmondatban pedig megengedő kötőszót találunk. Az ilyen mondat típus a Magyar grammatika szerint a megengedő és a megszorító utótagú ellentétes mondatok érintkező sávján helyezkedik el (Haader 2000: 521). A mellékmondat – főmondat sorrendű alárendelést és a mellérendelő kapcsolásformát egymással rokonnak tekinthetjük a tekintetben, hogy a második tagmondat nem azt tartalmazza, amit az első tagmondatból várnánk (vö. Balogh 2000: 537; Haader 2000: 517), vagyis mindkettőben ellentétes viszony fejeződik ki. A két mondat típus összekeveredése esetén azt látjuk, hogy a megengedő kötőszó kifejezi ugyan az ellentétet, de az ellentétes viszony nyomatékosítása, erősítése végett a következő tagmondatban egy ellentétes kötőszót is találunk.

Ha megvizsgáljuk korpuszunk idetartozó mondatait, a három csoport közül a legtöbb példát erre a típusra találjuk (89%).

Szövegeinkben a megengedő kötőszóknak gazdag skálájára bukkanunk.² Bornemisznánál és Pázmánynál találunk *akár*-előtagú általános névmásokat, illetve nagy számban a *noha* kötőszót, és lényegesen kevesebb előfordulással a *jóllehet* kötőszót. (Heltai a *noha* kötőszót alig, a *jóllehet* kötőszót pedig egyáltalán nem használja.) Csak Bornemisznánál találkozunk az *akár-akár* és a *vagy-vagy* páros kötőszóval, valamint a *bátor*, illetve az *ámbár* kötőszóval, a *bár* viszont rajta kívül Pázmánynál is fellelhető. Bornemisznánál a leggyakoribb a *ha...is* kötőszókapcsolat, ellenben a *ha* csak Pázmánynál fordul elő. Néhány mondatban az *ugyan* kötőszót egyaránt megtaláljuk mindhárom szerzőnél. Mindez azt mutatja, hogy talán érdemes lenne tüzetesebben megvizsgálni, hogy az egyes kötőszavak használata mely földrajzi területekre jellemző.

Ugyanilyen széles a palettánk, ha a megszorító ellentétes mondatok kötőszavait vizsgáljuk. Nem véletlen, hogy a *de* kötőszóval találkozunk a leggyakrabban, hiszen ez

² Csak azokat a megengedő és megszorító ellentétes kötőszavakat tárgyalom, melyeket olyan összetett mondatokban találunk, amelyekben a kétféle kötőszó együtt fordul elő.

az ellentétes mondat „szinte minden fajtájának a legkorábbi eredetű kifejezőeszköze” (Papp 1995: 735), s „főleg a megszorítást kifejező mondatok között volt használatos” már legkorábbi nyelvemlékeinkben is (Papp 1991: 759). Gyakran nem önmagában áll, hanem a rokon értelmű *azért*, *mégis*, illetve *mindazáltal* kötőszavakkal alkot kapcsolatot, így nyomatékosítva az ellentétet (vö. Farkas 1970: 428; Terestyéni 1989: 216). A kötőszóhalmaz tehát nemcsak a kódexszövegekre jellemző, hanem vizsgált szerzőink is – leginkább Bornemisza – élnek ezzel a stilisztikai eszközzel mondanivalójuk nyomatékosítása, hatásosabbá tétele érdekében (vö. Papp 1995: 736–7). A *mindazáltal*, a *mégis* és az *azért* szócskákat önmagukban állva is megtaláljuk, ami már mutatja valódi kötőszóvá válásukat a középmagyar korra (vö. Papp 1995: 738). Jegyezzük még meg, hogy megszorító ellentétes kötőszó mellett több helyütt még az *ugyan* nyomatékosító szócskát is fellelhetjük szövegeinkben.

Az alábbiakban következnek néhány példamondat:

Így az hívek is, *noha* az Úr kereszte alatt állnak, *de* sokképpen vigasztaltatnak ... (Ötk. 756);

ki [az ördög – N. A.] *noha* egy halottat sem támaszthat fel, *de mindazáltal* ő magát is halottaknak képébe eltüntetné ... (Ötk. 828);

Így az papi fejedelmek is *noha* gonosz végre ölék meg a Krisztust, *de azért* Isten nagy dicsőségre szabá. (Ötk. 810);

Kiknec minemű soc fele kisirteti legyenec, *noha* mind meg nem mondhattuk, *Megis* egy nihany külömb külömb felekről ier értekezzünc. (Kisértetek 51);

ámbar uralkodjék itt *de* megtorolja az másvilágon (Ötk. 836);

Tovább azért is tilalmas a dobzódás, mert *bár* ugyan sok szép jószágok légyenek is emberben, *de* mihent a torkosság közikbe akad, mint Ézsaut, kiforgatná minden áldásiból, úgy az ember lelkéből kirekeszt minden tekéletes erkölcsöt. (Pázmány 777);

Bátor soc ezer keppen állyon elleneis [a kísértésnek – N. A.] *de* végre annyira el lankad es el épéd bele, hogy csak tatog mint az meg halo ember ... (Kisértetek 17);

Es *ha* aitosan nem könyöröghettemis, *de megis* vntalan Istenhöz fohazkottam. (Kisértetek 148);

Inté azért tanítványit, hogy imádkozzanak, mert *ha* kész is a lélek az isteni dolgokra, *de* gyarló a test és könnyen meggyözetik, ha imádságokkal nem vastagodik. (Pázmány 792);

akár fogóval szaggassanak, *akár* dög miatt halj meg, *de* semmi nyomorúság miatt Isten el nem idegeneszik azoktól, kik őhozzá kiáltnak az ő szent fia halálának érdeme által. (Ötk. 961);

Salamon írja, hogy *akárki* mely nagy méltóságban légyen, *de* ha gonosz életet visel, semminek tartatik. (Pázmány 877);

Jöllehet ezt Pilátus az zsidók bosszúságára és kisebbségükre és maga mentségére írja, *mindazáltal* Isten erővel is a Krisztus tisztességére vonssza az ő írását. (Ötk. 754);

Ez felekis *iollehet* érzic az bűnnec mérget magokban, es vadoltatuan aztul, gyótródnec miatta, *azert* ollykor űkis keresnec tisztulast magok-nac, de pogan es bolond módra ... (Kisértetek 19)

Említsünk még meg egy érdekes példát, melyben azt látjuk, hogy a megszorító ellentétes tagmondatban elmarad a kötőszó, csupán az *ugyan* nyomatékösítő szócskát találjuk, s erre értjük rá a hiányzó kötőszó jelentéstartalmát:

ha százszor bizonyítaná *is* meg magát Krisztusnak lenni, *ugyan* nem hinnének sem hihetnének űk. (Ötk. 719)

Bornemiszánál néhány olyan mondatra is lelünk, melyekben a *de* megszorító kötőszó mellett az *azonban* vagy a *viszont* szembeállító kötőszókra bukkanunk:

Noha erőssen es kemenyen meg hankottattya űket, vgy annyira, hogy mint az melly Tyuc fiat az kanya, auagy az melly nyulat az agar, auagy az farkas az barant meg ragadna, es immár falni akarna, *de azonba* neki rohannac es ellene sikoltnak ... (Kisértetek 18);

Jollehet nagy czac ez egy kesirtetis, *de viszont* el amelkodando az wr ortalma ezbeis (Kisértetek 62)

Táblázatban összefoglalva a következő képet kapjuk:

*1. A megengedő és a megszorító ellentétes mondat kötőszavainak
együttes előfordulása*

KÖTŐSZAVAK	Bornemisza	Pázmány	Heltai
akár ... akár – de	+		
akárki – de		+	
akármely ... is – de	+		
akármint – de	+		
ámbár – de	+		
bár (ugyan) – de		+	
bár ... is – de	+		
bátor – de	+		
ha – de		+	
ha ... is – azért			+
ha ... is – de	+	+	
ha ... is – de azért	+		
ha ... is – de mégis	+		
ha ... is – mégis (ugyan)	+		
ha ... is – mindazáltal	+		
jóllehet – azért	+		
jóllehet – de	+	+	
jóllehet – de mindazáltal	+		
jóllehet – de viszont	+		
jóllehet – mindazáltal	+		
jóllehet (ugyan) – de azért	+		
noha – azért			+
noha – de (ugyan)	+	+	+
noha – de azért	+	+	
noha – de azért ... mégis	+		
noha – de azért (ugyan)	+		
noha – de azonban	+		
noha – de csak azért		+	
noha – de mégis	+	+	
noha – de mindazáltal	+		
noha – mégis	+	+	
noha – mindazáltal	+	+	
ugyan – azért (ugyan)			+
ugyan – azért	+		
ugyan – de	+	+	+
ugyan – de mindazáltal	+		
vagy ... vagy – de	+		

Táblázatunkból a kötőszavak sokféle kombinációja rajzolódik tehát ki, a legváltozatosabb képet Bornemisznánál találjuk: nála a legkülönfélébb kötőszóhalmozásokra lelünk. A *ha* kivételével mindegyik megengedő kötőszó előfordul nála, s ő él a legtöbb ellentétes kötőszóval is. Heltainál az ellentétes mellérendelő kötőszavak közül csak a *de* és az *azért* kötőszavakat leljük fel, melyeket azonban egymás mellett nem használ; a megengedő kötőszók közül háromra bukkanunk: *ha ... is, noha, ugyan*. Pázmány a *de* kötőszóval él a leggyakrabban, ám megfigyelhetjük, hogy ezt nem használja a *mindazáltal* kötőszó előtt, illetve az *azért* kötőszó pedig csak a *de*-vel együtt fordul elő. A *de* kötőszó helyett más ellentétes kötőszót csak a *noha* mellett használ. Az íróinknál fellelhető különbségek valószínűleg nevelkedési, illetve tartózkodási helyük, valamint tanulmányútjuk, műveltségük különbözőségének függvénye.

2. A *mert ugyanis* kötőszókapcsolat

Ebben a csoportban azokat az összetett mondatokat tárgyalom, melyeknek valamelyik tagmondatát *mert ugyanis* kötőszókapcsolat vezeti be (ez a vizsgált mondatok 1,4%-a). Nyelvészeink többsége azon a véleményen van, hogy a *mert* okhatározói alárendelő és az *ugyanis* okadó magyarázó kötőszót találjuk egymás mellett, s az ilyen mondatok az okhatározói alárendelés és a magyarázó mellérendelés közti átmenetnek tekinthetők (pl. Farkas 1959: 87; Farkas 1970: 432; Rácz 1988: 397; Keszler 1995: 146; Haader 2000: 512). Az Új magyar nyelvtan ezt a típust okhatározói-magyarázó alárendelt mondatoknak nevezi (É. Kiss 1999: 129). De feltehetjük azt a kérdést, hogy mennyire lehetünk biztosak abban, hogy ezekben a mondatokban egy alárendelő és egy mellérendelő kötőszó kerül egymás mellé.

Haader (1981: 55–6) felsorolja a fontosabb vonatkozó irodalmat a *mert* kötőszó alárendelő, illetve mellérendelő voltaival kapcsolatban, így ettől itt eltekintek. Úgy tudjuk, hogy a *mert* kötőszó az okhatározói alárendelés tipikus kötőszava volt, ám a magyarázó mellérendelés kialakulásával e kötőszó ebbe a mondattípusba is átvándorolt. Nyelvészek megállapították, hogy a tárgyalt kötőszó főként főmondat – mellékmondat sorrendben szerepelt és szerepel ma is (Hadrovics 1969: 344; Rácz 1988: 395–7; Haader 2000: 511–2). Rácz például azért tekinti alárendelő kötőszónak, mert a tagmondatok sorrendje felcserélhető. Ez igaz is ilyen mondatokban: *Sár van, mert esik az eső* (Rácz 1988: 397). Farkas az *olcsóbb lett a gabona, tudniillik sok eső esett* mondatot – helyesen – magyarázóként tárgyalja, de ugyanezt a példamondatot *mert* kötőszóval már okhatározói alárendelésnek veszi, holott a két mondat között tartalmi különbség nincsen (Farkas 1970: 432). Ez a megkülönböztetés teljesen szubjektív, s szerencsésebb az a felfogás, miszerint akkor beszélhetünk egyértelmű alárendelésről, ha a főmondat – mellékmondat sorrend esetén a főmondatban utalószó szerepel. Ha utalószót nem találunk, akkor magyarázó mellérendeléssel van dolgunk (vö. Juhász 1991: 482; Haader 1995: 647, 2000: 511–2), s ezekben a mondatokban magyarázó *mert* szerepel. A *mert ugyanis* kötőszó-együttes ugyan csak egy esetben fordul elő nem mondatkezdő helyzetben, de ekkor nincs előtte utalószó (lásd a példamondatok között). Ha nincs utalószó, az egyben jelzi azt is, hogy a főmondat kevésbé kívánja a közlés folytatását, s

a mellékmondat csak lazán kapcsolódik hozzá, s ekkor funkciója a magyarázat, s nem az okadás lesz (vö. Hadrovics 1969: 346).

Horváth László azt vizsgálja egy tanulmányában, hogy az oksági viszonyt kifejező kötőszóval kezdődő mondat mikor tekinthető önálló mondatnak, s így magyarázatnak, vagy mikor beszélhetünk csupán önállósuló tagmondatról, vagyis két mondat között fennálló okhatározói alárendelő viszonyról. Véleménye szerint a kötőszóval kezdődő mondatokat a beszédhelyzet, a különböző érzelmi és lélektani motívumok hozzák létre (Horváth 1979: 48). Nézzünk meg két esetet, melyekben ezek a mondatok önállóknak, tehát magyarázatnak tekinthetők: a) a kötőszóval kezdődő mondatban az író mintegy utólag mondja el, vagy magyarázza valaminek az okát, de a magyarázat nem a közvetlenül előtte álló mondathoz kapcsolódik, hanem előbbi mondat(ok)hoz; b) az ilyen mondatkezdéssel az író az előző mondat értelmét magyarázza, vagy saját véleményét fűzi hozzá, esetleg a főmondatban kifejezett állítást részletesebben fejti ki (Horváth 1979: 48, 52). Horváth megjegyzi még, hogy a magyarázat előtérbe kerülése nyilvánvalóbb, ha a mondat *mert hiszen, mert ugyanis, mert hisz* kötőszókapcsolattal kezdődik (uo. 53). Farkas az *ugyanis* kötőszó tárgyalása kapcsán szintén utal arra, hogy a magyarázat – főleg értekező prózában – különálló mondatba kerülhet (Farkas 1970: 437). Rácz a *mert hiszen* kötőszókapcsolattal bevezetett tagmondat *mert* kötőszavát szintén magyarázónak tartja, s ezt éppen azzal látja igazoltnak, hogy egy igazi magyarázó kötőszó társult hozzá (Rácz 1996: 280).

Farkas is részletesen tárgyalja tanulmányában az alárendelés, illetve a mellérendelés kérdését. Szerinte lélektani okai vannak annak, hogy adott esetben okhatározói alárendelés vagy mellérendelés jön-e létre. Állítása szerint a mellérendelő forma különösen akkor kézenfekvő, amikor az előtag nem egyszerű, hanem összetett mondat, s ilyenkor lazább oksági kapcsolattal van dolgunk (Farkas 1970: 437). Három csoport különíthető így el: a) az előtag mellérendelő összetett mondat, b) az előtag alárendelő összetett mondat: az okhatározói alárendelés főleg akkor volna nehézkes, ha az előtagban mint összetett mondatban már eleve okhatározói alárendelés szerepel; c) az előtag többszörösen összetett mondat (Farkas 1959: 88–9).

Mindezek azt mutatják, hogy e kötőszó-együttes vizsgálatakor nem elegendő csupán azt a kiragadott mondatot vizsgálnunk, melyben a tárgyalt kötőszókat találjuk, hanem a kontextust is figyelembe kell vennünk.

Haader a Müncheneri Kódex vizsgálata során azt állapítja meg, hogy ebben a korban a *mert* kötőszó gyakorisága miatt a magyarázó viszonyok kifejezésére az oksági kapcsolat ezen kötőszavát használták fel, s „a későbbi *mert hiszen, mert ugyanis* kötőszókeveredéseknek talán épp ez irányban is van bizonyító ereje” (Haader 1981: 56). Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a fenti kötőszó-együttes épp azt bizonyítaná, hogy bennük a *mert* inkább magyarázó kötőszó. A Történeti nyelvtan is megemlíti, hogy az ómagyar korban a *mert* mellérendelő magyarázó mondatokban is sűrűn előfordul (Juhász 1992: 801).

A Nyelvművelő kézikönyvben is olvashatunk arról, hogy a „a rokon szerepű kötőszók együttesen nagyobb nyomatékkal fejezhetik ki az összekapcsolt tagok viszonyát” (NyKk. I: 1259). Erre példaként hozza a *mert ugyanis* mellett a *de mégis, és az-*

tán, vagy akár, azért tehát stb. kötőszókapcsolatokat. Rokon értelmű kötőszók összekapcsolódására az előző pontban tárgyalt mondattípusnál is találunk példákat (lásd a példamondatok között), ami mutatja, hogy nyelvünknek ez gyakori és nem feltétlenül elítélendő jelensége. Akkor kerülendő a kötőszóhalmozás, ha stílusunkat körülményeskedővé, nehézkesé teszi, mint például az alábbi kötőszókapcsolatok: *de azért mégis, de azonban, de ellenben, de viszont* (NyKk. I: 1259–60, II: 1227).

Érdekes még szót ejtenünk a *mert* eredetéről. Régi teljes alakja a *miért* (*miért* > *mért* > *mert*) szócska volt (Simonyi 1881–1883: 229–30, Klemm 1942: 532). Az egyik felfogás szerint a *mi* vonatkozó névmás és az *-ért* rag kapcsolatáról van szó, de mivel az *amiért* a mutató eleme jóval későbbi fejlemény, ezért „nem döntő a relatívumi eredet mellett” (Simonyi 1881–1883: 231). A másik felfogás szerint a *mert* a *miért* kérdőszóból eredeztethető, vagyis a *mert* kötőszós okhatározó mellékmondatok eredetileg kérdő főmondatok voltak. A *miért* kérdőszós mondat idővel elvesztette kérdő jellegét, s okhatározó mellékmondatná lett, a *miért* kérdőszó pedig *mert* kötőszóvá (Klemm 1942: 532–3). A népnyelvben gyakran előfordult, hogy az okhatározás elé odatették a *miért* kérdőszót, amiből később szintén kötőszó lett (Klemm 1942: 533, vö. még Simonyi 1881–1883: 231–2). Pl.: Becsukom az ablakot, *mer azé hogy* nagyon gyüm be a meleg; A szegény csak dugozik, *mér mer* bolond (Klemm 1942: 533).³

Ha elfogadjuk a *mert* kérdőszói eredetét, akkor egyáltalán nem meglepő magyarázó mellérendelésben való előfordulása, különösen, ha újra figyelembe vesszük, hogy a *mert* kötőszós mondatok alárendelésbe vagy mellérendelésbe történő besorolása gyakran szubjektív lehet (lásd fent).

Említsük még meg, hogy Klemm szerint a *mert hiszen, mert ugyanis, mert tudniillik, tudnia mert* kötőszókapcsolatot tartalmazó mondatokat némelyek mellérendelőnek veszik (Klemm 1942: 534, vö. még Simonyi 1881–1883: 235–6).

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vizsgált szövegekben a *mert ugyanis* kötőszó-együttes magyarázatot vezet be, ahol két rokon értelmű kötőszót találunk egymás mellett, melyek a mondanivaló nyomatékosítására szolgálhatnak.

³ Ezekhez hasonlóak az olyan *miért hogy* kötőszót tartalmazó mondatok, melyekben az író a két szócskát még nem írja egybe, s érezhető a *miért* kérdő jellege. Pl.: *Mindazáltal az több tanúságoknak is sommáját mégis vegyétek eszetekbe. Miért hogy meghallottuk: az elkárhozott gazdag mely gonoszul tartotta magát az ő gazdagságába, és Lázár mely szépen viselte magát az ő szegénységébe...* (Ötk. 834); *tanuljatok értülem, miért hogy engedelmes vagyok és alázatos szívű* (Ötk. 909). A *miért* mintha rákérdzene az előző mondat igéjére. Így egészíthetjük ki: *Miért vegyétek eszetekbe? Hogy [= mert] meghallottuk...; Miért tanuljatok értülem? Hogy [= mert] engedelmes vagyok és...* Az ilyen és ehhez hasonló mondatok különböznek azoktól, melyekben a *miért hogy* kötőszót névmás vagy kötőszó előzi meg, illetve ha közbeékelődéses mondatrendben találjuk. Ha az író még nem is írja egybe a két szócskát, mégis jobban érezhető együvé tartozásuk: *Negyedszer, midőn ohajtván kívánja az jövendő örök országnak lakását. Kibe miért hogy még nincs, megalázza magát* (Ötk. 913); *Ez ifjú azért mindent kezeköziben koporítván, egynihány hasonló társokkal elindul vándorlani. Ki miért hogy gazdag vala, örömet szállást adnak neki* (Egyk. 1196). Azokban a mondatokban, melyekben a mondattípusok keverednek, csak az utóbb említett típusra találunk példát: *Ha istenes ember volt volna, és az Úristent félté volna, az ő fenyegetését és ígértit hitte volna, az ő igéjét szerette és fogadta volna, tehát az ő nyomorodott híveit is segítötte volna. De miért hogy nem hitt Isten szavának, hanem csak ez világban vetötte volt minden édességét, azért az Isten is immár megmutatja neki, hogy ő igazmondó volt* (Ötk. 826).

Temesi megjegyzi, hogy két rokon értelmű kötőszót nyomósítással a mindennapi élőbeszédben vagy az ehhez közel álló irodalmi stílusban használhatunk együtt, s erre példaként a *mert hiszen* kötőszókapcsolatot hozza (Temesi 1961: 288), de ugyanúgy a *mert ugyanis* kötőszó-együttesre is van példa a mai köznyelvben (vö. Haader 2000: 512).

Az *ugyanis* a XVII. században már önállóan is megtalálható, de még Pázmánynál is a *mert* kötőszó adatható a legnagyobb számban.

Lássuk most már a példamondatokat:

Nagy szorgalmatossággal műveli kedig ezeket [ti. a keresztények jószágainak elkobzását – N. A.] a poroszló Dékány, mert az marháinak elszámolásában igen cigány szemmel néznek reá. És ha jól nem vigyáz, hol imitt, hol amott lopnak el benne; mert tudják, hogy a Kobzóba való a szegény jámbor keresztyén fogolynak marhája: azért zsákmányoznak a gonosz emberek rajta. *Mert ugyanis* mind a Dékány, mind mindnyájan a szolgák hitván latrok, ledérek, orvok, Papoknak, Barátoknak körítői, zsibok etc. (Háló: 149);

Talán azt mondod, hogy sok jó is vagyon benned. Úgymint: tagjaid erőssége, húsod szépsége, ifjúságod ékessége, érzékenységed gyönyörűsége, gazdagságod bővsége, bölcsességed, böcsületes állapotod, tisztéd, birodalmad. *Mert ugyanis* ezek csalják és földhöz foglalják az emberek kedvét. (Pázmány: 628);

Gyakran esztenezze magát a Tóbiás szavaival, hogy noha most nyomorult életet visel, de sok javai lesznek, ha Istent féli, ha a bűnt eltávoztatja, ha jót cselekszik. *Mert ugyanis* bolondság és boldogtalanság volna, ha a világi nyomorúsággal másvilági kárhozatot kincsezne magának a szegény ember. (Pázmány 708–9);

És mikor Szent János az ő győzedelmét megírja, nem mondja, hogy fogával és körmével szaggatta, hanem hogy farkával vont a égből a csillagokat: azaz incselkedésével, *mert ugyanis* azért neveztetik incselkedőnek [ti. az ördög – N. A.]. (Pázmány 765)

A példák alapján elmondható, hogy egyik mondatban sem az okozat megokolását találjuk. Az első két esetben két összetett mondat van dolgunk a *mert ugyanis* kötőszókapcsolatos mondatkezdés előtt, s ez az új mondat az író saját véleményét tartalmazza csakúgy, mint a harmadik példában, azzal a különbséggel, hogy itt egyetlen összetett mondat áll a magyarázat előtt. Az utolsó példában egyetlen összetett mondat van, melyben az utolsó tagmondat az előzőek értelmét magyarázza, vagyis nem találkozzunk mondatrészkifejtéssel, s a tagmondatok sorrendje sem cserélhető fel.

Elmondhatjuk tehát, hogy ezekben a mondatokban a *mert* önmagában is magyarázó mellérendelést vezet be, csak éppen megtámogatja egy másik magyarázó kötőszó a fentebb tárgyalt okok miatt. Tehát magam – a példák alapján – a *mert ugyanis* kötőszó-együttest tartalmazó mondatokat a magyarázó mondatípusok között tárgyalnám,

hiszen egy inkább magyarázónak tűnő *mert* és a magyarázó *ugyanis* kötőszó áll egymás mellett. Ha pedig így van, akkor a *mert ugyanis* kötőszó-együttes előfordulásakor nem beszélhetünk mondattípusok keveredéséről.

Az eddig tárgyalt két mondat típusról összegezve elmondhatjuk, hogy bennük a mondanivaló nyomatékositása történik egy újabb kötőszó használatával. Hasonló jelenség ez ahhoz, amikor például a tárgyragot kettőztetjük a személyes névmás után: *őtet*. A *mert ugyanis*, vagy más rokon értelmű kötőszónak egymás mellett való előfordulása emlékeztet némiképp a kettős kifejezésekre is. Ezeket a kifejezéseket olyan szavak alkotják, melyek egymás szinonimái, így egymással felcserélhetők. Főleg kódexek szövegeiben leljük fel ezeket, mivel a fordító/másoló úgy kívánta pontosítani, érthetőbbé és egyértelműbbé tenni mondanivalóját, hogy egy idegen vagy kevésbé ismert szót annak szinonim párjával magyarázott. A mondat típusok keveredésénél sem más ugyanis a cél, mint a mondanivaló egyértelműbbé tétele, nyomatékositása (Nicoara 2003: 151 kk.).

3. Okhatározói alárendelés/magyarázó mellérendelés és következtetés

Ebben a csoportban (9,6%) olyan mondatokat vizsgállok, melyek valamelyik tagmondatát okhatározói alárendelő vagy magyarázó mellérendelő kötőszó vezeti be, az utána álló tagmondatban pedig következtető mellérendelő kötőszó áll. Az elől álló tagmondatban a következő kötőszókat találjuk: Bornemisznál a *hogy* (csupán egy esetben), a *mert* és a *miérthogy* kötőszavakat, Pázmánynál a *mert* és a *mivel* kötőszavakat, Heltainál pedig csak a *miérthogy* kötőszót. A következtető mellérendelő tagmondatot az *ezért*, *azért*, a *tehát* vagy az *annak okáért* kötőszó vezeti be. Az utóbbi négy közül leggyakrabban az *azért* fordul elő, amely már az ómagyar korban utalószóként és kötőszóként is egyaránt használatos volt (Papp 1995: 743 kk.; Rácz 1961: 438). „Az előző tagmondat tartalmára visszamutató, az ok-okozat viszonyát kifejező okhatározószó hangsúlyát veszítve vált kötőszóvá”, de mondat eleji helyét megőrizte (Papp 1995: 743). A két szerep elkülönítésében az lehet a fogódzónk, hogy az *azért* az állítmány mellett, vagy pedig tőle távolabb helyezkedik-e el. Papp szerint amennyiben az állítmánytól messzebb találjuk, úgy az *azért* már hangsúlyát veszítette, s kötőszónak tekinthető (Papp 1995: 744). Kötőszói szerepét biztosnak vehetjük, ha „az *azért*-hoz külön tagmondat rendelhető, melynek tartalma egy »*azért* [= *ezért*] *van az*, [*hogy*] ...«-féle kifejezéssel írható le”, továbbá az *azért* előtti *és* is segíti a mellérendelés kifejeződését (Juhász 1991: 482). Pl.: *Mert à kőbe nints semmi érzekenség, es azért semmi bűnre nem indul ...* (Kisértetek 112).

Az ómagyar korban, de a vizsgált korpusz alapján a középmagyar korban is ritkán fordul elő kötőszóként az *ezért* (a vizsgált szövegek közül csak Heltainál találjuk), hiszen visszautalásban is többnyire a veláris hangrendű *azért*-et használták (Papp 1995: 744). Az *annak okáért* az ómagyar korban még gyakori (uo. 745), azonban a tanulmányozott középmagyar kori szövegek alapján elmondható, hogy ekkorra már háttérbe szorult: csak Pázmánynál fordul elő néhányszor. Bornemisznál és Pázmánynál gyakran találkozunk a *tehát* kötőszóval is (bár többnyire nem mondatkeveredésben, hanem

következtető mellérendelésben), ez a XVII. században már általánosan használatos a következtető mondatokban (Rácz 1964: 310). Megfigyelhetjük, hogy a *tehát* csak a *mert* kötőszóval áll korrelációban.

Az elől álló tagmondat *miérthogy*, *mivel* és *hogy* kötőszaváról egyértelműen elmondhatjuk, hogy alárendelő kötőszó, míg a *mert* – az előző pontban tárgyaltakhoz hasonlóan – alárendelő és mellérendelő kötőszó is lehet. Lőrinczy Éva szerint az előbbieket legtöbbször a főmondat előtt álló mellékmondatot vezetik be, míg a *mert* kötőszós tagmondatok gyakrabban állnak a főmondat után (Lőrinczy 1970: 365–392; vö. Haader 2000: 512). Vizsgált szövegeinkben ugyanakkor azt látjuk, hogy a *mert* nagy számban áll mondatkezdő helyzetben. Az esetek többségében ez a *mert*-es tagmondat nem az előzőekben foglaltak okát adja meg, hanem magyarázza, bővebben kifejti, más oldalról közelíti meg a már elmondottakat (vö. az előző pontban tárgyaltakkal).

Lássunk néhány példát:

Ezekkel hitünket is erősítjük, hogy valamit kérünk, bizonnyal megleszen. Istent is felindítjuk, hogy az mi kérésinket megadja minékünk. *Mert* előszer emlékeztetjük arra, hogy ő királyunk minekünk, mi az ő polgári vagyunk, *azért* mint országára viseljen gondot reánk. (Egyk. 1193);

Előszer, hogy ő is alázatos legyen az ő nyavalyájában és kevéssel elégedjék meg. *Mert* ha az telhetetlen kívánság benne leszen, az is hasonlatos leszen amaz istentelen kazdaghoz, *azért* csak kár leszen azt mondani: no, nem félek az kárhozattul, mert én nem vagyok kazdag. (Ötk. 859);

De *miért hogy* nem hitt Isten szavának, hanem csak ez világban vetötte volna minden édességét, *azért* az Isten is immár megmutatja neki, hogy ő igazmondó volt. (Ötk. 826);

Mivel azért bizonyos, hogy a test egészsége és vastag erőssége hasznos a mennyei boldogság keresetinek munkájára ...: *annak okáért* tartozunk mi is azzal, amit Szent Dávid cselekedett, ki azt mondja, hogy Istenre és az ő szolgálatjára nézve megoltalmazza egészségét ... (Pázmány: 943);

Hogy [= mivel] az ördög mentül előszer gondolatinkat es eszünket ostromolya, *azert* ő ellene fő vigyazások az lenne, hogy ... (Kísértetek 114)

És *miérthogy* az Atya mindörökké így gondolkodik, *ezért* mindörökké születetik ez fiú. (Háló: 116);

Ezeket nem kétségbeeséssel kiáltja, *mert* az Istent ő Istenének mondja, *tehát* bízott benne az halál közt is ... (Ötk. 761)

Ha megvizsgáljuk közelebbről a két *mert* kötőszóval bevezetett mondatunkat, azt látjuk, hogy az első esetben a kötőszóval kezdődő mondat két összetett mondat után következik, ami erősen mutatja az így kezdődő mondat önállóságát. A második példában alárendelő összetett mondat áll a *mert*-es mondat előtt, s ez a mellérendelést erősíti. Továbbá a mellérendelés mellett szól az is, hogy mondatainkban a tagmondatokat nem cserélhetjük fel egymással. Ezekben a *mert* az *ugyanis* és a *hiszen* jelentésével egyezik meg (vö. Klemm 1942: 534). Ilyenfajta mondatok esetében elmondhatjuk, hogy *mert*–*azért* mellérendelő kötőszói korrelációval van dolgunk (vö. Rácz 1961: 437; Juhász 1992: 774).

Ezekben a mondatokban a mondanivaló kellő indoklásához elegendő lenne az ok kifejtése, de a szerző a még nagyobb nyomaték kedvéért egy következtetést is hozzáfűz, ami a korábbi mondatban/tagmondatban foglaltaknak más oldalról való megközelítése, vagy más szavakkal való kifejtése.

Következzen most egy olyan példa, melyben az *azért* az utalószó szerepét tölti be:

De *miért* *hogyan* annak értelme és követése felötte sokra szükséges,
azért kezdünk újabb prédikációnkba róla tanulni (Ötk. 903).

Ebben a mondatban az *azért* közvetlenül az állítmány előtt áll, vagyis hangsúlyos helyzetben van, így itt még nem egyértelműen kötőszó, inkább határozószónak tekinthető. Egy másik példánkban viszont szintén az állítmány előtt találjuk az *azért*-et, mégis inkább kötőszónak tekinthetjük. Hangsúlyos helyzetben ugyanis az állítmány igekötőjét az *ige* után váránk:

Kik *miérthogy* alázatossága miatt megutálnák idvösségöknek okát,
azért meglátnák időre kárhoztatásának hatalmát (Ötk. 719-20).

Nézzük meg, hogyan kombinálódna íróinknál a csoportba tartozó kötőszavak.

2. Okadó/magyarázó és következtető kötőszavak együttes előfordulása

KÖTŐSZAVAK	Bornemisza	Pázmány	Heltai
hogyan – azért	+		
mert – azért	+	+	
mert – és azért	+		
mert – tehát	+	+	
miérthogy – azért	+		
miérthogy – ezért			+
mivel – azért		+	
mivel – annak okáért		+	

4. Összegzés

A középmagyar kori szövegek vizsgálatából láthatjuk, hogy az oksági viszonyt tartalmazó mondatok keveredése e korban is gyakori. Ez azt mutatja, hogy a köznyelv, s a beszélt nyelvhez közel álló szövegek nem követik mereven a kialakulóban levő

nyelvi rendszert. A nyelvhasználat ennél rugalmasabb, s talán fogalmazhatunk úgy, hogy nem a szabályokat nehéz követnie, hanem a nyelvhasználó a minél pontosabb megértés érdekében halmoz kötésszavakat, vagy kever szerkezeteket, amit a szakirodalom mondattípusok keveredésének nevez.

Jóllehet a *mert ugyanis* kötőszó-együttest tartalmazó mondatokban is – mint láttuk – mondattípusok keveredését látja a szakirodalom, ám magam a vizsgált szövegek alapján itt inkább két mellérendelő kötőszó együttes előfordulását látom. Nem elegendő ugyanis csupán a kiragadott mondatot vizsgálni, hanem a szöveggörnyezetet is figyelembe kell vennünk.

Nézzük meg egy táblázatban a mondat-előfordulások arányát:

3. A mondattípusok előfordulásának aránya

	Bornemisza	Pázmány	Heltai
megengedő alárendelés és megszorító ellentét	60 %	38 %	2 %
mert ugyanis kötőszókapcsolat	14,5 %	71 %	14,5 %
okhatározás/magyarázás és következtetés	65 %	30 %	5 %

A legtöbb példát a megengedő alárendelés és a megszorító ellentétes mondat összefonódására találjuk, szerzőink közül Bornemisznál a legtöbbet. A másik két csoportra jóval kevesebb példamondat adatolható, a legkevesebbet a *mert ugyanis* kötőszókapcsolatból találjuk. E kötőszókapcsolat Pázmánynál a leggyakoribb, az okadás/magyarázat és a következtetés együttes előfordulására pedig Bornemisznál találjuk a legtöbb példát.

HIVATKOZÁSOK

- Balogh Judit 2000: A mellérendelő összetett mondatok, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 531–541.
- Bánréti Zoltán 1983: *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról* = *Nyelvtudományi Értekezések* 117, Budapest, Akadémiai.
- Bornemisza Péter: Ötkötetes prédikációskönyv (Részletek), in Nemeskürty István szerk.: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 653–975.

- Bornemisza Péter: Egykötetes prédikációskönyv (Részletek), in: Nemeskürty István szerk.: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 1137–1239.
- Farkas Vilmos 1959: Magyarázó (és következtető) mellérendelés, okhatározói alárendelés, *Magyar Nyelvőr* 83, 87–91.
- Farkas Vilmos 1970: A mellérendelő összetett mondat, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai, 408–40.
- Juhász Dezső 1991: A kötőszók, in Benkő Loránd–E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 476–500.
- Juhász Dezső 1992: A kötőszók, in Benkő Loránd–E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 772–814.
- Haader Lea 1981: A Müncheneri Kódex szövegtagolásának kapcsán, in Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*, Budapest, ELTE BTK, 55–9.
- Haader Lea 1995: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok: Az okhatározói mellékmondat, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 647–55.
- Haader Lea 1999: Részrendszerváltozás az összetett mondatokban, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I*, Szeged, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 59–66.
- Haader Lea 2000: Az alárendelő összetett mondatok, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 472–530.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai.
- Heltai Gáspár: Háló, in *Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből* (Magyar tallózó), Budapest, Magvető, 1979, 91–291.
- Horváth László 1979: *Az oksági viszony kifejezése a magyar okhatározói mellékmondatokban = Nyelvtudományi Dolgozatok* 29, Budapest, ELTE.
- Keszler Borbála 1995: A két kötőszó problémája a többszörösen összetett mondatokban, in Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina szerk.: *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*, Tankönyvkiadó, 145–7.
- É. Kiss Katalin: Az alárendelő összetett mondat, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 127–55.
- Klemm Antal 1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, MTA.
- B. Lőrinczy Éva 1955: Megengedő szerkezeteink helye a határozók és a határozói mellékmondatok rendszerében, *Nyelvtudományi Közlemények* 57, 269–81.
- B. Lőrinczy Éva 1970: A határozói mellékmondat, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 365–92.
- Nicoara 2003: Kettős kifejezések a Példák Könyvében, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III*, Szeged, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 151–64.

- NyKk. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk. 1980–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Papp Zsuzsanna 1991: Legkorábbi emlékeink szöveggrammatikája, in Benkő Loránd–E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 755–81.
- Papp Zsuzsanna 1995: A mellérendelő mondatok, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 719–58.
- Rácz Endre 1961: Az azért kötőszó használata kódexeink következtető mondataiban, *Magyar Nyelv* 57, 435–42.
- Rácz Endre 1964: A tehát (tahát) kötőszóvá fejlődésének kezdetei, *Nyelvtudományi Értekezések* 40, Budapest, Akadémiai, 307–10.
- Rácz Endre 1988: Mondattan: Az okhatározói mellékmondat, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 395–8.
- Rácz Endre 1995: Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 694–718.
- Rácz Endre 1996: Az összetett mondat, in Rácz Endre–Szemere Gyula: *Mondattani elemzések*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 179–283.
- Simonyi Zsigmond 1881–1883: *A magyar kötőszók 1–3*, Budapest.
- Tarnóc Márton szerk. 1983: *Pázmány Péter művei* (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 589–1059.
- Temesi Mihály 1961: A kötőszó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Akadémiai, 287–90.
- Terestyéni Ferenc 1989: Az alaktani kategóriák stilisztikai értékei, in Terestyéni Ferenc szerk.: *A magyar stilisztika vázlata*, Tankönyvkiadó, 174–231.

MIXTURE OF SENTENCE STRUCTURES IN MIDDLE HUNGARIAN

ANITA NICOARA

The paper aims to show that the sentences expressing causal relation often belonged to different types not only in the Old Hungarian period but in the Middle Hungarian period as well. Despite of the fact that in the Old Hungarian period the sentences expressing causal relation could be both subordinate and compound sentences, spoken language related data do not follow strictly the existing language structure. This phenomenon is featured by the accumulation of connectives and the mixture of sentence structures. The speakers are assumed to use these linguistic means to achieve better understanding.

I examined texts from the Middle Hungarian period that are very close to the spoken language. The focus of my research was on the mixture of concessive clauses and restrictive contrastive clauses, the concomitance of the connectives *mert ugyanis*, and the mixture of causal/circumstantial sentence with consecutive sentences. I examined the various connectives and their combination. In the case of the connectives *mert* and *ugyanis* my opinion is – contrary to the literature dealing with this question – that two circumstantial connectives appear together, which emphasizes the speaker's message. Therefore this is not a case of the mixture of sentence types.

A MAGYAR NYELV CIGÁNY EREDETŰ JÖVEVÉNYSZAVAI*

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

A magyar nyelvben viszonylag kevés cigány eredetű jövevényszó van, szemben más jövevényszórétegekkel. Ezek a jövevényszavak azonban annál több problémát vetnek fel. A többi jövevényszórétegtől eltérően ugyanis letről felfelé terjednek a cigány átvételek, s minden nyelvi kontaktus a szóbeliségben történt, illetve történik, az átvétel pontos idejét és az átdadó nyelvváltozatot ezért nem lehet pontosan meghatározni. A legnagyobb vita azonban a cigány jövevényszavak számát illetően van. A TESz. 16 szót tart vitathatatlanul cigány eredetűnek, míg Kakuk Mátyás *Cigány közvetítésű jövevényszavak a magyar nyelvben* (1997) című könyvében több mint 300 szóról állítja a cigány eredetet. Dolgozatomban a nyelvészeti szakirodalom egésze által cigánynak tartott jövevényszavak használati körét, gyakoriságát és stílusértékét mutatom be, valamint Kakuk szószármaztatásaira szeretnék reagálni, megmutatva, hogy sok általa felállított etimológia hangtani és szemantikai alapon sem állja meg a helyét.

2. A cigány–magyar nyelvi kontaktus

Az Indiából kivándorolt cigányok Iránban, Örményországban és Kisázsiában, illetve a Balkánon telepedtek le. Magyarországra a XIV. század második felében értek el, a csoportos betelepülésük pedig a XV. századra tehető. Cigány megkülönböztető személynevek már az 1400-as évekből adathozhatók hazánkból, a „*Benedictus dictus Chygan*” személynév például 1402-ből való (Pais 1936: 236; Fehértői 1987: 6). Mivel a cigányok nem rendelkeztek írásbeliséggel, így saját írott forrásaik sincsenek, történetükre csak a környezetük feljegyzéseiből lehet következtetni. A rájuk vonatkozó forrásadatok Magyarországon az 1400-as évektől főként királyi menlevelek formájában rögzültek. Zsigmond király 1423-ban kelt menlevelében „*Ladislaus Vajvode Ciganorum*” nevet használ, míg II. Ulászló 1496-ban a „*Vajvoda Farahonnum*” nevet rögzíti (Karsai 1994: 10). Ezek a források a cigányok vándorló életmódját bizonyítják, illetve azt, hogy a cigány vezérek neve hazánkban a *vajda* volt.

A középkori feudális rendi társadalomba a cigányság nem tudott teljes mértékben betagozódni, a cigányok külön tömböt alkottak. Az európai kultúrához képest ugyanis a cigányok más gazdasági–társadalmi állapotot képviseltek. Jellemző tevékenységeik közé a kovácmesterség, a fémművesség, a lókereskedés, a marhahajcsárság, a medvetáncoltatás, a posztóverés, a favontatás, a téglágetés és a kereskedelem

---

* A dolgozat megírásához nyújtott önzetlen segítségéért ezúton szeretnék köszönetet mondani Németh Miklósnak, aki hasznos tanácsaival és kritikai megjegyzéseivel nagymértékben hozzájárult a dolgozat végső verziójának megszületéséhez. Nem rajta múlt, ha a szövegben tévedések, hibák maradtak, ezekért a felelősség kizárólag engem terhel.

tartozott. Az általuk üzött foglalkozások elnevezéséből létrejött tulajdonnevek vezetéknevként gyakoriak voltak a cigányok körében. Például: *Kanalas, Orsós, Kolompár, Rosta Csinalo, Lakatos*.

A cigányok Magyarországra való betelepülése a török hódítások miatt a XVI. századtól vált tömeges méretűvé. A társadalomba még ekkor sem tudtak beilleszkedni, ezt mutatják a XVII–XVIII. századból való, az életmódjuk gyökeres megváltoztatására irányuló rendeletek, melyek – többnyire sikertelenül – a vándorló cigányok letelepítését tűzték ki célul. Újabb nagyobb betelepülési hullám a XIX. század második felében és a XX. század elején következett be, ekkor jöttek ugyanis hazánkba Moldvából a romani cigányok. Magyarországon a cigányok 1984 óta etnikai csoport státusszal rendelkeznek.

3. Cigány eredetű jövevényszavak a magyarban

A cigány eredetű jövevényszavak a magyar nyelv jövevényszórétegei között különleges helyet foglalnak el. A többi réteggel ellentétben itt ugyanis más a szavak társadalmi terjedési iránya, mint amit megszokhattunk; alulról fölfelé terjednek a cigány jövevényszavak, s a felsőbb regiszterekbe nem nagyon jutnak el. Nem műveltség-szavak ezek, hanem luxusjövevényszavak. A cigány jövevényszavak esetében minden nyelvkontaktus a szóbeliségben (a mindennapi életben, az íratlan nyelvben és kultúrában) történt s történik, s nehéz meghatározni az átadó nyelvváltozatot és az átvétel pontos idejét. Az 1940 után átvett jövevényszavak főként a lovári cigányból származnak, míg az ennél korábbiak a romungróktól valók (vö. Kakuk 1993: 196; Vekerci 2000). A cigány jövevényszavak nagy része a tolvajnyelvben található meg, és ott él tovább, míg kisebb részük a köznyelvbe is átkerült.

A többi jövevényszórétegtől eltérően a cigány jövevényszavak esetében nem tudunk hangtani és művelődéstörténeti kritériumokra hivatkozni a bekerülés pontos idejére vonatkozóan, így csak a magyar nyelvű nyelvmlékekben való első előfordulásra hagyatkozhatunk a szó átvételének a meghatározásánál. Annak ellenére, hogy a cigányok és a magyarok már a XV. századtól folyamatosan egymás mellett éltek, az átvett jövevényszavak nagy része mégis sokkal későbbi átvétel, és többségük az argón keresztül terjedt el, zömében a XIX. és XX. században.

Az átvett szavak száma körül nagy a vita: húsz alatti számtól egészen több százig terjed a cigány eredetű szavak mennyisége a különböző szakirodalmi munkákban. A TESz. 16 szót tart vitathatatlanul cigány eredetűnek, s további néhány szóról tartja lehetségesnek a cigány eredetet. A TESz. által cigány eredetűnek tartott szavak a következők:¹ *ácsi* (1777) '<cigányzenészhez> állj, hagyd abba'; *bibas* (1784) 'gyámoltalan'; *csaj* (1900) 'leány'; *csór* (1890) 'lop, szerez'; *csóré* (1778) 'meztelen', (1842) 'cigány'; *dádé* (1768) 'cigány'; *devla* (1812) 'Isten'; *dilinós* (1894) 'féleszü, bolondos'; *duma* (1897) 'zálogcédulával való csalás', (1913) 'beszéd'; *góré* (1920) 'üzletvezető, főnök'; *kajál* (1862) 'eszik'; *lóvé* (1900) 'pénz'; *manusz* (1900) 1. 'valamely bűncselekmény áldozata', 2. 'illető, ipse, pali'; *more* (1647) 'román fiú', (1787) 'cigány férfi'; *nyikhaj* (1908/1947) 'felelőtlen, megbízhatatlan férfi'; *piál* (1862) '<szeszese italt>

¹ A szó után zárójelben a TESz. által adatolt első nem személynévi szóelőfordulás idejét adom meg.

szik'. A cigány eredet is felmerül továbbá az alábbi szavaknál a TESz.-ben, ám ezeknél a bizonytalan vagy a vitatott besorolás szerepel: *bili* (magyar fejlemény is lehet), *cavira* (talán hangutánzó, hangfestő eredetű), *csánk* (bizonytalan), *purdé* (a cigány nyelv hasonló hangzású szavaiból nem fejthető meg). Kakuk a könyvében (1997: 35–128) 300 szócikkben több mint 300 szót tart cigány eredetűnek, s a kötet záró tanulmányában (1997: 149–72) is közel ugyanennyit sorol föl a szerző – szinte ugyanazokat, mint a szótárban, csak egy lakodalomról szóló szöveg kontextusán belül –, amelyeket cigány eredetűnek vél a magyar nyelvben. Szófejtései, magyarázatai azonban sokszor cáfolhatók, mert csupán ad hoc fejtegetésekre, szóbeli közlésekre épülnek, s nem mindig felelnek meg az etimológia alapelveinek. Gyakran ötletszerűen, főleg az összecsengés alapján hozza kapcsolatba egymással a szavakat, figyelmen kívül hagyva a hangtani és a jelentéstani levezetéseket, valamint az átadó és az átvevő nyelv sajátosságait. Szerinte „e témakörben nem mindig lehet a klasszikus jelentéstani, de főként hangtani levezetéseket alkalmazni” (Kakuk 1997: 37). Dolgozatom negyedik fejezetében a Kakuk által tévesen cigánynak etimologizált szavakat mutatom be.

Kakuk szóeredeztetései közt azonban hangtanilag és szemantikailag helytálló levezetések is találhatók szép számmal, így munkája mindenképpen nagy előrelépésnek tekinthető a magyar nyelv cigány jövevényszavainak a kutatásában. A TESz.-ben szereplő, cigánynak tartott szavakon kívül a szójegyzék alábbi levezetéseinél állja meg a helyét minden kétséget kizáróan a cigány eredet.²

Munkával, foglalkozással, fizetéssel kapcsolatos szavak: *bazsavel* ~ *bazsavál* ~ *bazsavázik* 'hangszeren játszik' < cigány *bašavel* 'hegedül, hangszeren játszik'; *bulcsi* ~ *bulcsa* 'munka' < cigány *būti* ~ *būtji* 'munka, dolog'; *buznyák* 'fillér, aprópénz' < cigány *buznjäre* 'fillér'; *lukesztő* 'katona' < cigány *lukesto* ~ *likesto* 'katona'; *rupó* ~ *ruppó* 'pénz, forint' < cigány *rup* 'ezüst, forint'; *vakëräl* 'zenél' < cigány *vakerele* 'beszél'; *verda* 'szekér, kocsi' < cigány *vurdon* ~ *verda* 'szekér'.

Önelnevezés, cigány személyek megnevezései: *roma* 'cigány' < cigány *rom* 'ember'; *csávó* 'srác, gyerek' < cigány *čhavo* 'fiú'; *lubnya* ~ *ludnya* ~ *lugnya* 'lány, ringyó' < cigány *lubnji* 'ringyó'; *romnyi* ~ *rumnya* ~ *rumnyik* 'lány' < cigány *romni* ~ *romnji* '(cigány)asszony, feleség'.

Indulatszavak, szitokszavak, illetve testiséggel kapcsolatos kifejezések: *alē* < cigány *ale* 'hej!'; *bëng* ~ *bëngëk* szitokszó < cigány *beng* 'ördög'; *bula* 'női nemi szerv, fenék, segg' < cigány *bul* 'fenék, far'; *csucsi* ~ *csucsika* 'női mell' < cigány *čūči* 'emlő'; *kár* ~ *káro* 'hímvesző' < cigány *kār* 'hímvesző'; *kula* 'ürülék, szar' < cigány *khul* 'ürülék'; *kür* ~ *kürël* 'közösül' < cigány *kürel* 'közösül'; *mindzso* 'női szeméremtest' < cigány *mindž* 'női szeméremtest'; *mutrël* : *bëmutrël* : *mutrózik* 'bevizel, vizel, hugyozik' < cigány *mutrel* 'vizel'.

Egyéb testrésznevek: *tunya* ~ *hunya* 'orr' < cigány *hunya* 'orrlyuk'.

Értékelő melléknevek: *baró* ~ *barós* 'jó, nagyon jó, szép' < *bāro* ~ *baro* 'nagy'; *csármakló* 'együgyű' < cigány *čharmakhlo* 'sintér, huncut, rafinált ember'; *gádzsó* < cigány *gadžo* 'nem cigány, paraszt'; *kandisz* 'büdös' < cigány *khandel* 'szaga van,

² E szavak többsége Kakuk korábbi cikkének szótár részében (1993: 197–201) is megtalálható.

büdös'; *kusló* 'kopasz, bohó' < cigány *kušlo* 'kopasz, sovány, nyúzott'; *limáló* 'élhetetlen' < cigány *limālo* 'taknyos'; *sukár* 'jó' < cigány *šukār* 'szép'.

Veréssel, verekedéssel és halállal kapcsolatos kifejezések: *csalavél* 'megver, megüt' < cigány *čalavel* 'megüt'; *csundi* 'ostor, korbács' < cigány *cugnji ~ cunji ~ cupnji* 'ostor'; *malavel ~ malavál* : *mëgmalavel* 'üt, megüt' < cigány *malavel* 'üt'; *márél ~ megmárél* : *lëmárel neki* 'megüt' < cigány *mārel* 'üt'; *mërél* 'meghal, elpusztul' < cigány *merel* 'meghal'.

Évéssel, ivással, kapcsolatos szavak: *szlina* 'szalonna' < cigány *slēna* 'szalonna'; *targyi* 'pálinka' < cigány *thardi* 'pálinka'.

Állatok megnevezései: *dzsukhel ~ zsukhel* 'kutya' < cigány *džukhel ~ žukel* 'kutya'; *gërmó ~ kërmó* 'gilisza' < cigány *kermo, kirmo* 'bogár, féreg'.

Használati tárgyak, szórakozással kapcsolatos eszközök: *kéró* 'ház' < cigány *khēr* 'ház'; *lila* 'kártya' < cigány *lil* 'levél, kártya'; *lula* 'pipa, cucli' < cigány *ljuljāva* 'pipa'.

Egyéb szavak: *avél ~ avizik* 'sietve megy' < cigány *avel* 'jön'; *cirdél ~ elcirdél* 'elhúzz, elmegy' < cigány *cirdel ~ cidel* 'húzz'; *daral ~ dārel* 'fél' < cigány *dāral ~ daral* 'fél'; *delázik ~ ledelázik* '(rendszerint pénzt) lead, átad, letejel' < cigány *del* 'ad'; *dikhenc ~ dikhic* 'néz, figyel' < cigány *dikhel* 'néz, lát'; *dzsál* 'megy' < cigány *džal ~ žal* 'megy'; *dzsanel ~ dzsanal* 'ért, tud, ismer' < cigány *džanel ~ žanel* 'tud, ismer'; *kërél* 'szarik, beszarik, megjed' < cigány *kerel* 'csinál'; *náne* 'nincs' < cigány *nāne* 'nincs'; *pizdel* 'ért, lök' < cigány *pizdel* 'dug, nyom, lök'; *rovázik* 'sír' < cigány *rovel* 'sír'; *(be)rusél* 'megjedsz, beszarik' < cigány *rušel* 'megharagszik'; *szokërész* < cigány *so keres* 'mit csinálsz, hogy vagy'; *uzsgyél* : *eluzsgyél* : *uzsgyi* 'szalad, elfut; rajta, futás' < cigány *uštjel* 'felkel, feláll'; imper.: *uštji*.

Az átvett szavak tematikus csoportjai is alátámasztják azt a megállapítást, hogy a cigány nyelvet főként az informális közösségen belüli kommunikációra használták. E luxusjövevényszavak nagy része az argóból és a tolvajnyelvből indult útjára, s használatuk elsődleges célja a csoportképző szerep volt. A cigány jövevényszavak többnyire valamilyen nyelvi tabut kifejező szavak, illetve pejoratív nyelvhasználatú kifejezések. A fentebb bemutatott cigány jövevényszavaknál mind a jelentéstani, mind a hangtani levezetés egyértelműen a cigány eredet mellett szól, s a nyelvünkben használt alakok gond nélkül megfeleltethetők a cigány átdó nyelvi formáknak.

A cigányból kölcsönzött jövevényszavak vagy változatlan formában kerülnek át a magyarba, vagyis teljes egészében átkerül a hangalak és a jelentés, ahogy azt a fenti szavak nagy része is mutatja, vagy pedig magyar honosító képzők (-l, -z, -g) kerülnek az idegennek érzett szavakhoz (például: *rovázik*). Gyakori továbbá a szóvég lekopása is (például: magyar *bibas* < cigány *bibastalo*). Nem mindig alapalakjukban kerülnek át azonban a cigány átdó nyelvi alakok, hanem sokszor többesszám nominativusi alakjukban, gyűjtőnévi értelemben (vö. Bárczi 1932: 20). Például: *lówé* 'pénz' (*lovo* többesszáma *love*); *lila* 'kártya' (*lil* többesszáma *lila*).

Az eddig bemutatott szavak a Kakuk könyvében szereplő szócikkeknek csupán a hatodát teszik ki. A többi, általa cigánynak tartott szó azonban különféle problémákat vet fel.

4. Tévesen cigány eredetűnek etimologizált szavak

Kakuk könyvének ajánlásában (1997: 6) Szabó Ágnes megjegyzi, hogy a szerző „szóeredeztetései visszhang nélkül maradtak a magyar nyelvészek részéről”. Az ajánlás záró bekezdését szó szerint idézem: „Meglehet, hogy ez a munka tartalmaz tévedéseket, s ez nem is baj. A szerző vállalja az úttörő szerepet, s igen szívesen venné a hozzászólásokat, hiszen a vita, az eszmecsere mindig csak segítségére lehet a tudósoknak” (Kakuk 1997: 7).

Az alábbiakban Kakuk téves szószármaztatásaira szeretnék reagálni, megmutatva, hogy sok általa felállított etimológia hangtani és szemantikai alapon sem állja meg a helyét. Kakuk is érezhette később a munkájában rejlő pontatlanságokat, ugyanis egy általa dedikált könyvpéldány³ első lapján a szerző kézírásával már a következő bejegyzés olvasható: „Az itt található szószármaztatások csak az első lépcsőt jelentik; jobb megfelelések találhatók a szkíta–alán–szarmata–oszét nyelvben. Kunszentmárton 2002. VI.22.”

A szójegyzék problémás szavait eredetük és jellegzetességük alapján a következő csoportokba soroltam: hangutánzó, hangfestő szavak; bizonyítottan más eredetű szavak; tájszavak; vándorszavak; gyereknyelvi szavak; ismeretlen eredetű szavak; belső keletkezésű szavak; egyéb szavak; tulajdonnevek. Nem célom a szójegyzék összes szavának helyes vagy feltételezetten helyes etimológiáját megadni, csupán az egyes szócsoportokban rejlő tipushibákra szeretném felhívni a figyelmet, általában két vagy több szó hibás levezetésének a bemutatásával.

Kakuk etimológiáinál megfigyelhető, hogy a teljesen egyértelmű, valóban cigány eredetű szavak magyarázatát egy átadó nyelvi alak és jelentés, illetve a magyar nyelvi alak és jelentés megadásával elintézi, viszonylag rövid szócikket szentelve a problémamentes szavaknak, míg a véleményem szerint nem helytálló levezetésekhez sokszor több oldalnyi magyarázatot fűz, egy szócikken belül teljes szócsoportokat magyarázva, és ezeknél a levezetéseknel több teret kap a néprajzi és a kultúrtörténeti bizonyítás, mint a nyelvészeti. A gondom ezekkel az etimológiákkal az, hogy ha sem hangtani, sem alaktani, sem jelentéstani megfelelések nem támasztják alá a feltételezett eredetet, akkor a néprajzi, történeti adalékok, valamint a szubjektív magyarázatok sem segítenek a bizonyítás igazzá tételéhez.

A szójegyzék szavainak túlnyomó többségét hangutánzó és hangfestő szavak alkotják: *abajgat* 'nyugtalanít, kiabál, üt', *bákó* 'fajankó, együgyű', *bámul* 'elrémul, csodálkozik, önfeledten nézelődik', *bárgyú* 'együgyű, szelíd', *csá* 'igásállatok terelésére használt szó', *csatangol* 'kószál, csavarog, barangol', *csikland* 'csiklandoz, viszik', *csimpaszkodik* 'görcsösen vkibe kapaszkodik, ráakaszkodik vkire', *csuklik* 'rekeszizma hirtelen összezárulásával sajátos hangot ad', *gajdol* 'kornyikál', *habzsol* 'mohón, sietve eszik', *hacacaré* 'korhelykedés', *happaré* 'állj fel, hoppá', *hebehurgya* 'szeles, meggondolatlan', *hutyorodik* 'felfelé kapaszkodik', *kap* 'hirtelen mozdulattal megragad', *kászálódik* 'készülődik, szedelődzködik', *lohol* 'nászpángol, püföl, lihegve siet', *majszol* 'szájában az ételt szétmállasztva lassan eszeget', *motoz* 'átvizsgál, keres-

³ A dedikált könyv a Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában található, A154680-as jelzettel.

gél, simogat', *motyog* 'tesz-vesz, pizsmog, halkan, érthetetlenül beszél', *pancsol* 'kotyvaszt, bort, tejet felvizez', *patyókál* 'betakar, dédelget', *pilács* 'könnyezik, pislog, rosszul világító mécs', *piszkál* 'bökdösve valahová juttat, hozzá-hozzáérve ingerel', *sanda* 'kancsal, alattomos', *sérikál* 'kóborol, fel-alá járkál', *sertepertél* 'sűrög-forog', *sündürög* 'hízkelvede forgolódik, jár-kel', *zakatol* 'zörget, dörömböl, lármázik, zajt csap'. E szócsoporthoz a szavak jellegéből adódóan nehéz érvényes etimológiát felállítani. Kakuk e szavak szófejtéseinél a hangutánzó, hangfestő eredet ellenére tarthatatlan etimológiákat közöl. Például: a *bámul* szót, annak ellenére, hogy a TESz.-t idézve megállapítja annak hangutánzó-hangfestő voltát, mégis a cigány *bāre* 'nagyon' és a romanugróban szerb eredetű *mislinel* 'gondol' szavakból eredezteteti, mondván, hogy „mert a 'nagyon elgondolkodik' kifejezésből következhetnek a megadott jelentések”. Nem világos számomra, hogy két különböző eredetű szó hogyan alkothat összetételként egy harmadik nyelvben egy egyszerű szót. A *bámul* magyarázatánál megtaláljuk azokat a problémákat, amelyek általánosak Kakuk szófejtéseinél. Gyakran egy egyszerű szót összetételként magyaráz, úgy, hogy az etimológiának szemantikai alapja van ugyan, de a hangtani levezetés nem állja meg a helyét. Jelen esetben a *bāre* + *mislinel* szavakból semmilyen hangtani változással és szóösszevonással sem lesz *bámul*. A TESz. szerint a *bámul* hangalakja eredetileg a szájtátás, csodálkozás hang-és mozgásképzetét érzékeltethette. Közeli rokonságban van egyrészt a *bá* indulatszóval, másrészt az *ámul*, *ámít*, *álmélkodik* családjával. A hibásan etimologizált hangutánzó és hangfestő szavak csoportjából a *piszkál* szót emelem még ki. A szó a TESz. szerint hangfestő eredetű, és közeli rokonságban van a *pizsmog* és *pizskol* szavakkal. Kakuk a cigány *pesxal* szerkezetre vezeti vissza a szót, aminek az első tagja (*pe* ~ *pes*) visszaható névmás, második tagja pedig a *xal* 'eszik' jelentésű ige. Ezekből a feltételezett alkotóelemekből azonban nem vezethető le a *piszkál* szóban rejlő jelentés.

Kakuk cigánynak vélt szavai közt vannak olyanok is, amelyek bizonyítottan más eredetűek: *ármányos* 'paraszt, istentelen, csintalan, cselszövő' (német < kfn., úfn. *armmann*, *arman* 'paraszt, jobbágy'); *bitang* 'zsákmány, csavargó, gazdátlan' (német, cseh közvetítéssel < kfn. *biutunge* 'préda, prédaszerzés', cseh *bitung* 'préda, prédaosztás'); *bizarr* 'különös' (nemzetközi szó; ang. *bizarre*; ném. *bizarr*, fr. *bizarre*, ol. *bizarro*, rom. *bizár*, cseh *bizarní* 'különös, furcsa'); *budi* (német < kfn. *buode*, úfn. *Bude* 'bódé'); *csakliz* 'fonderlattal megszerez, ad-vesz, csal' (német < *schachern*, *sachern*, *sacheren* 'kereskedik, csereberél, ad-vesz'); *doszt* 'untig, rogyásig' (szláv), *eszkába* 'fémlemez, vaskapocs' (szláv < blg. *ckóba*, szlk. *skoba*, or. *ckađa* 'vaskapocs'), *lingár* 'hízkelkedő, semmirekellő személy' (román < *lingău* 'nagyevő, élősdí'), *lipitor* 'földhözragadt, nincstelen jobbágy, másokon élő ember' (román), *sintér* 'kutyapecér, gyepmester, bakó, hóhér' (bajor-osztrák < *schinder*, *schint̃er*, *schinter*), *sitt* 'börtön' (német < *schütten* 'bekerít, bezár, akadályoz', *verschütt* 'fogság'), *zsába* 'idegfájdalom, bőrkeményedés, béka' (szláv < blg. *жаба* 'béka, szivgörcs', szlk. *žaba* 'béka, inydanat'), *zsebrák* 'szegény, szűkölködő ember, harácsoló zsoldos katona' (szláv < cseh *žebrač*, szlk. *žobrač* 'koldus'). Ezeknél a szavaknál Kakuk nem veszi figyelembe a már meglévő és helytálló etimológiákat, s helyettük főként a szavak pusztá összezsengésére alapozza eredeztetéseit, s a meglévő etimológiáknál jóval

gyengébb bizonyító erejű magyarázatokat ad. A szójegyzék ezen szavai közt vannak olyanok, amelyek etimológiáját a TESz. óta pontosította a jövevényszó kutatás,⁴ de egyik kérdéses szónál sem merült fel új átadó nyelvként a cigány nyelv. A bizonyítottan más eredetű szavak csoportjából kettőt emelek ki, megmutatva velük a Kakuk-féle etimológiák általános hibáját. A *bizarr* szónál például a következőt olvashatjuk: „...Nem gondolom, hogy a magyarban cigány eredetű, de az olasz etimológia alapja is lehet a cigány *bi*-fosztóképző + a *zarvalo* ~ *zardjālo* 'szőrös', mert a csupasz arc, kopasz fej eléggé *bizarr*.” A szó azonban nemzetközi szó, az olaszból terjedt szét, s közvetlen forrása a német vagy a francia lehetett, s egyik nyelvben sem merült fel a cigány közvetítés ötlete. A *doszt* 'elég, untig, rogyásig' szóról pedig Kakuk a TESz. alapján azt jegyzi meg, hogy szláv eredetű, majd hozzáteszi, hogy „a Kunszentmártonban halott *doszta lóvé* cigány közvetítésre utal. Cigány *dosta* 'elég'.” A cigány megfelelő azonban nem az átadó nyelvi alak. Még Vekkerdi (2000: 57) is szláv megfelelőre vezeti vissza a szót. A TESz. szerint is szláv eredetű a szó, vö. bolgár *dócmā*, szerb-horvát *dósta*, szlovén *dósti*, orosz *доcыма*. Az alakok részben az összláv **dosyti* ('a jóllakottságig'), részben az összláv **dosyta* ('addig, amíg jóllakott nem lesz') folytatásai. A magyarba tehát a szó valamelyik szláv nyelvből került át.

A következő szócsoporthoz a tájszavak alkotják: *acsurál* 'ver, ütleget', *alafáré* 'közönséges, faragatlan, ordináré', *balamuta* 'baj, kellemetlenség, zavar', *batramáskodik* 'lábatlankodik, sötétben jár, botorkál', *biboldó* 'zsido', *bukuli* 'laposra sült, keletlen kenyér', *cserkabala* 'forgóhinta', *csurok* 'esernyő', *lakhandi* 'földbe ásott, gazzal, náddal fedett kunyhó', *limáló* 'élhetetlen', *lulugya* 'rosszakaratú és buta személy', *majlácsó* 'semmire sem jó, mindenre alkalmatlan'. A tájszavak hibás etimológiájának a bemutatására is két példát emelek ki a szójegyzékből. A *batramáskodik* szó visszavezetése a cigány *bi*-fosztóképzőre és a cigány *troma* 'merészség, bátorság' szóra sem hangtanilag, sem jelentésánál nem túl meggyőző. Hasonlóan a *csurok* szó sem valószínű, hogy a cigány *čuro* 'rosta' szóból lenne magyar *-k* végződéssel, ugyanis a *-k* nem tipikus honosító képző a magyarban. A rosta jelentésű átadó nyelvi alakot szubjektív felvetéssel próbálja Kakuk magyarázni, szerinte „amikor az egyszerű ember az első esernyőt meglátta, így kiálthatott: Dik mán anyám, rostát tett a fejire!” (1993: 68). Ez az elképzelés azonban nem erősíti meg a szó nyelvileg problémás levezetését.

Három vándorszó is akadt a szójegyzékben: *hajde* 'nosza, rajta, gyerünk', *pallos* 'széles pengéjű kard', *pandur* 'katona, martalóc, zsandár'. A vándorszavak jellemzője, hogy nyelvföldrajzi értelemben utazást tesznek, s a nyelvek areális érintkezése folytán kerülnek egyik nyelvhasználó közösségből a másikba (Kiss 1966: 181). Lehet, hogy a három vándorszó, amelyet Kakuk cigány eredetűnek vesz, a cigány nyelvből került át a magyarba, de nem a cigány volt e szavak eredeti forrásnyelve, így csupán cigány közvetítésűek, de nem cigány eredetűek. A *hajde* szó kapcsán Kakuk közli a TESz. álláspontját, miszerint vándorszó, és közvetítő nyelvként lehetséges a szerbhorvát, a román, az oszmán török és a szlovák. Majd hozzáteszi, hogy ő főként cigány osztálytársaitól

⁴ Az *ármányos* szóról a TESz. még csak a német eredetet jegyezte fel, az EWÜng. azonban már pontosított német vonatkozású etimológiát ad (Gerstner 1998: 63), felnémet eredetűnek tartván a szót.

hallotta. Ez a szubjektív megfigyelés azonban egyéb nyelvi, szóföldrajzi, jelentésbeli bizonyítékok hiányában nem támasztja alá a szó cigány eredetét. A *pallos* 'széles pengéjű kard' szót Kakuk a cigány *pale* 'vissza' + *šinel* 'vág', azaz 'visszafelé vág' szerkezettel hozza kapcsolatba, ami jelentéstanilag megállná a helyét, azonban a levezetés jellegével és hangtani, alaktani sajátosságaival gond van. Nem jellemző ugyanis a magyarba bekerült jövevényszavakra, hogy az átadó nyelv két szava az átvevő nyelvben egy szóvá olvadna össze, úgy, hogy a második szóból csak egy hang őrződik meg. Ezzel az erővel bármilyen, *s*-sel kezdődő cigány szó lehetne az etimológia alapja. Hasonló a gond a *pandur* szónál is, ezt Kakuk a cigány *phandel* 'köt' és a *dūr* 'messze', illetve *dural* 'messziről' összetételből vezeti le.

A szótárban három gyereknyelvi szó is helyet kapott: a *ciróka-maróka* 'kedveskedő cirógatás közben használt szó', a *dudu* 'mumus' és a *hajcsi* 'bölcso'. A gyereknyelvi szavakat a nyelvek hasonlításánál, így a jövevényszó-kutatásnál is ki szokták zárni a nyelvészek a vizsgálati anyagból, így ezek levezetései sem bizonyító erejűek. Az idézett magyar szavaknak és a cigány megfelelőiknek a kapcsolata csupán a típusuk hasonlóságán alapul.

A következő csoportba az ismeretlen eredetű szavak tartoznak: *bandza* 'kancsal, bamba', *bárzsing* 'gyomor', *becsül* 'tisztel, értékel', *cudar* 'alávaló, hitvány', *cula* 'ringy-rongy, batyu', *csalamádé* 'zöldtakarmánynak való kukorica; vegyes savanyúság', *csikasz* 'csenevész, farkas', *csúf* 'csúnya', *dévaj* 'vidám, lármázva mulatozó', *faramuci* 'laktanyai játék, laktanyai személy, ülep, bonyodalom', *gányó* 'nem cigány', *garázda* 'békétlenkedő, erőszakos', *golyós* 'félbolond', *gyentel* 'dögönyöz', *handabanda* 'szájhősködés', *hóhányó* 'hazudós, szélhámos', *horpasz* 'beesett, ágyék', *kampec* 'vége van', *kofa* 'öregasszony, piaci árus', *kajtol* 'büzölögve ég', *korlát* 'körülkerített hely, mellvéd', *kupcihér* 'fökolompos, dologkerülő', *kuszál* 'kuszává tesz, borzol', *lak* 'bűn', *lázad* 'felkerekedik; zendül', *lombár* 'nagyon nagy', *makrancos* 'makacs, nyakas, önféjű', *mente* 'prémezett felsőkabát', *náspápol* 'elpáhol, alaposan elver', *paráhol* 'permetez, locsol', *pási* 'idősebb rokon', *pereputty* 'család, a rokonok összessége', *pimasz* 'szemtelen', *pótol* 'kiegészít', *sajnál* 'báncódik vmin', *sanyargat* 'kínoz, gyötör', *sóvárog* 'erősen vágyakozik vmire', *takony* 'váladék, orrváladék', *tákol* 'foltoz, összeeszkábál', *tulok* '(fiatal) ökör, esetleg tehén', *zivatar* 'csattanás, szélvész, égiháború', *zsarol* 'valakit erőszakkal kényszerít valamire'. A szójegyzék legnépesebb csoportját e szavak alkotják. A TESz. az előbb felsorolt szavak mindegyikét ismeretlen eredetűnek jelöli meg, így elvileg van esély arra is, hogy cigány eredetűek, de ugyanúgy arra is ugyanennyi az esély, hogy más jövevényszórétegbe tartoznak. Kakuk érvei a cigány eredet mellett itt sem állják meg a helyüket. Például a *cudar* szónak Kakuk az 'elkóborló, tilosban kószáló ló' jelentését emeli ki, s ezt a *cu*- 'hoz/-hez/-höz' + *dandārel* 'fog, harap' szavakból vezeti le, amely etimológiánál sem az alaktani összerántódás, sem a jelentéstani levezetés nem világos. A *cudar* szó ugyanis nem cigány, hanem német átvétel, Hadrovics (1965) a szót a *zuwider* népies ejtésű *zvider* 'ellenszenves, kellemetlen, nyűgös' alakjából származtatja, s kétszeres átvételnek tekinti, mivel *cvider* 'nyűgös' formában is bekerült nyelvünkbe.

A Kakuk által cigánynak titulált szavak között akadnak belső keletkezésűek is: *alamuszi* 'semmirekellő, alattomos', *balfasz* 'ügyefogyott személy', *bezzeg* 'sarkantyú, bökkenő', *csibész* 'utcagyerek, csirkefogó', *félnótás* 'félbolond', *gáborján* 'szarka, gébics', *herdál* 'pazarol', *kertel* 'az igazat kerülgetve beszél, szökik'. Kakuk ezeket is cigány eredetűeknek titulálja, holott bizonyíthatóan magyar fejlemény mindegyik. Például: a *herdál* a TESz. szerint a *hord* igéből jöhetett létre az *-ál* gyakorító képzővel. Jelentése azon alapulhat, hogy aki elhordogatja, elhurcolja a pénzét, az voltaképpen eltékozolja, vagyis elherdálja. Kakuk viszont a cigány *xoxavel*, szinto cigány *xoxrel* 'hazudik, megcsal, becsap' múlt idejű alakjából származtatja az első szótag lekopásával: *xoxeral mur dzipen* = 'megrontottad az életem'. A levezetés problémája, hogy az olyan nyelvekre, mint a magyar – ahol a hangsúly kötött és az első szótagra esik – a szóvégi redukálódás, a véghangzók lekopása jellemző, nem pedig a szó elejének a csorbulása. Félreisiklott a *bezzeg* szó etimologizálása is Kakuknál, ő ugyanis a cigány *buzex* 'sarkantyú' és *bezex* 'bűn' szóból származtatja, ám sem a hangtani levezetést, sem az alaktani kontaminációt, sem pedig a jelentések egyeztetetőségét nem indokolja. Továbbá a jövevényszó-kutatás nem ismer szókapcsolatból származó cigány jövevényszavakat sem, ám Kakuk szófejtéseinél mégis gyakran történik szókapcsolattal való magyarázat. Például a TESz. által magyar fejleménynek tartott *alamuszi* szót a cigány *alav* ~ *ala* ~ *lāp* 'szó' és a cigány *musārel* 'elront' szókapcsolatából vezeti le, a 'szóval rontó' jelentés felhasználásával.

Az egyéb kategóriába olyan szavakat soroltam, amelyek etimológiai Kakuk bevallása szerint is teljesen szubjektívek, illetve, amelyek helyes voltában még ő maga sem hisz igazán: *basztuha* 'buta, féleszű, otromba', *gyészora* 'gyatra, hitvány', *kórász* 'fűrész, vizgál, kóborol, böngész', *laci* 'szegényes, olcsó vendéglő; vásárokon, piacon felállított sátor vagy rögtönzött bódé, amelyben frissen sült húst, halat árulnak', *majlácsó* 'semmire sem jó, mindenre alkalmatlan (ló)', *morcosos* 'piszkos'. E szavak többségét Kakuk a rokonaitól (apjától, nagyanyjától, nagyapjától, anyósától), illetve Kunszentmártonban élő ismerőseitől hallotta, s ez alapján tartja őket cigány eredetűeknek, ami természetesen még nem elég bizonyító erő e szavak származásánál.

A köznyelvi szavakon túl az alábbi tulajdonnevek is bekerültek Kakuk szószeredébe: Bali, Bari, Becsali csárda, Bizsu, Bódi, Kaló, Karvas, Klampár, Kóró, Kucori, Kucsorgó, Kulipintyó, Kutri, Kutyakaparó, Lala, Lavotta, Lebuki, Loló, Pekó, Pingyó, Putri, Rumi, Suké, Vinyó, Vinnyó. Azonban a nevek eredetének megállapításához névtani, családtörténeti kutatások is szükségesek, nem elég, ha egy nevet azért, mert az egy cigány ember neve, cigány eredetűnek is titulálunk. Egy korábbi munkájában Kakuk megállapítja, hogy Kunszentmártonban az anyakönyvek alapján gyűjtött „mintegy százötven cigányokat jelölő névnek körülbelül a 10%-áról tehető fel, hogy cigány alapszóból keletkezett” (Kakuk 1993: 161). Vagyis a cigány névadásnál túlnyomó többségben vannak a nem cigány eredetű elnevezések. Ezek közül is a foglalkozásból lett vezetéksnevek a leggyakoribbak. Például: Lakatos, Kolompár, Rostás, Teknős, Orsós.

A cigány eredet a felsorolt tulajdonnevek közül a következőknél állja meg a helyét minden kétséget kizáróan: *Bari* (*bari* 'nagy'), *Kaló* (*kālo* 'fekete'), *Kóró* (*korro*

~ *körö* 'vak'); *Lavotta* (*lavuta* 'hegedű'), *Loló* (*lolo* 'vörös, barna'), *Suké* (*šuko* 'száraz, sovány'); míg a kötetbeli többi név etimológiája ad hoc jellegű.

5. A cigány jövevényszavak használata

A nyelvészeti szakirodalom egésze (TESz., Kakuk) által egységesen cigánynak tartott jövevényszavak mindegyike szerepel értelmező szótárainkban (ÉKsz., ÉKsz.²). Azonban egyik szó sem semleges használatú, mind valamilyen stílusminősítéssel van ellátva. Bizalmas minősítésű a *csaj*, a *csór*, a *duma*, bizalmas és tréfás a *devla*, míg bizalmas és pejoratív a *nyikhaj* szó. Népiesnek besorolt az *ácsi*, népies és tréfás a *bibas*, népies és gúnyos a *dádé*, népies és kivesző a *more* szó. A *kajál* és a *dilinós* szavak tréfás besorolást kaptak, a *csóré* szó tájszónak, illetve pejoratív szónak lett minősítve, a *piál* pedig kissé vulgáris használati értékkel bír. S bár a cigány jövevényszavak nagy része az argón keresztül terjedt el, az ÉKsz.² mégis csupán három cigány jövevényszót illetett argó minősítéssel: a *góre*, a *lóvé* és a *manusz* szavakat. Ennek oka, hogy a korábban valóban csak a tolvajnyelvben használatos szavak fokozatosan átkeverültek a köznyelvbe, s a csoportnyelvi jelleg helyett a bizalmas nyelvhasználat elemeivé váltak, ahogy azt a szavak használati köre és gyakorisági adatai is mutatják. A köznyelvbe is bekerült cigány jövevényszavak stílusminősítének a változását az ÉKsz.² és a korábbi ÉKsz. minősítéseinek az összehasonlítása is alátámasztja. Az ÉKsz. ugyanis a *góre*, *lóvé* és *manusz* szavakon kívül szintén argó besorolással illette még a *csaj*, a *csóré*, a *duma*, a *nyikhaj* és a *piál* szavakat, amelyek mára már más nyelvhasználati regiszterbe sorolhatók.

A TESz.-ben még nem található, de cigánynak tekinthető jövevényszavak közül csak kevés jutott el a köznyelvig, bár fokozatosan nő a köznyelvbe bekerülő szavak száma. Ezt mutatja az a tény is, hogy az 1972-es ÉKsz. ezek közül a szavak közül még csak a *bula*, a *dikhenc*, a *gádzsó* és a *roma* szavakat tartalmazza, míg a 2003-as ÉKsz.²-ba már e szavak mellé bekerült a *bazsevál*, a *buznyák*, a *csávó*, a *kúr*, a *vakerál* és a *verda* szó is. A leggyakrabban használt (vö. ÉKsz.² 2003: XIV–XV. A gyakorisági mutatók) és hivatalos stílusminősítéssel ellátott szó a *roma*, míg a legritkébb alakok az argó minősítéssel besorolt *bula*, *csávó*, *gádzsó* és *vakerál* szavak. Bizalmas, illetve tréfás minősítést kapott a *buznyák*, bizalmasat a *verda*, tréfásat, illetve gúnyosat a *bazsevál*, durvát a *kúr* és táji megjelölést a *dikhenc*.

A cigány jövevényszavak tényleges használati körének a feltérképezéséhez internetes szövegtárakban (Magyar Nemzeti Szövegtár⁵) végeztem keresést, illetve különféle kereső programok (Google⁶) és elektronikusan böngészhető újságok (Magyar Hírlap 1994–1998, HVG 1993–1998) segítségével egy-egy szerkezet gyakoriságát vizsgáltam. A különböző korpuszok választását az az előfeltevés indokolta, hogy a cigány jövevényszavak gyakorisága és használati köre eltérő mértékű lehet a hagyományos írott médiumokban (sajtó) és az írott beszélt nyelviség egyes szövegtípusainál (fórumhozzászólások, csevegések).

⁵ http://corpus.nyttud.hu/mnsz/secret/szovegtar_hun.html#

⁶ <http://www.google.co.hu/>

A keresés során beigazolódott az előzetes elvárás, miszerint a papír alapú írott sajtóban kevés és korlátozott a cigány jövevényszavak megjelenése. Mind a HVG-ben, mind a Magyar Hírlapban a legtöbbet a *roma* szó fordult elő, 113, illetve 1230 találati aránnyal. A többi cigány átvétel azonban csak nagyon kis számban szerepelt. A HVG-ben a *verda* (31), a *csóró* (7), a *csaj* (5), a *dili* (3), a *baró* (2), a *kajál* (1), a *manus* (1) és a *piál* (1) szavak jelentek meg, a szó után zárójelben megadott találati aránnyal, míg a Magyar Hírlap a *csaj* (84), a *csóré* (25), a *gádzsó* (17), a *kajál* (10), a *piál* (7), a *verda* (9), a *nyikhaj* (6), az *ács* (9), a *dilinyós* (3), a *baró* (1), a *csór* (1), a *manus* (1) és az *uzsgyi* (1) szavakat tartalmazta. A többi cigány jövevényszó nem került elő a nyomtatott sajtónak ezekben a vizsgált anyagaiban. A cigány jövevényszavaknak a hagyományos írott sajtóbeli csekély előfordulásának az oka abban keresendő, hogy bár a cigány jövevényszavak az argó regiszteréből átkerültek a bizalmas és a népies kategóriákba, ám megőrizték a környezetfelidéző hatásukat, s így jobbra csak a beszélt nyelvben, annak is a személyes változatában fordulnak elő.

A cigány jövevényszavak gyakoriságát a Magyar Nemzeti Szövegtár segítségével is vizsgáltam, amely az írott médiumok sorában közbülső helyet foglal el, ugyanis 5 különféle alkorpuszt (sajtó, szépirodalom, tudományos, hivatalos, személyes) tartalmaz. Az MNSZ-ben való keresés során az összes nyelvváltozat (magyarországi, szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi, vajdasági) összes (181 328 691 szóból álló) alkorpuszában 500 elemű véletlen mintán elvégezve a keresést a TESz. által cigánynak tartott szavakra az alábbi találati arányok adódtak: *ács* – 12, *bibas* – 0, *csaj* – 881, *csór* – 10, *csóré/csóró* – 25/212, *dádé* – 9, *devla* – 16, *dilinós* – 20, *duma* – 1342 (nem releváns az adat az alaki egybeesés miatt), *gór* – 70, *kajál* – 14, *lówé* – 132, *manus/manusz* – 149/27, *more* – 801, *nyikhaj* – 38, *piál* – 26. A többi cigány átvétel pedig a következő találati aránnyal szerepelt a mintában: *roma* – 6561, *csávó* – 274, *uzsgyi* – 65, *baró* – 61, *verda* – 38, *bula* – 22, *kéró* – 19, *gádzsó* – 17, *kúr* – 14, *buznyák* – 5, *dzsál* – 5, *daral* – 2, *mindzso* – 2, *náne* – 2. A *csucsi*, a *dzsanál*, a *kandisz*, a *lubnya*, a *merel*, a *rovázik*, a *sukár*, a *szokeresz* és a *vakerál* szavak marginális használatúaknak tekinthetők, ugyanis csupán egyetlen találati adattal szerepeltek a mintában. A kapott nyelvi adatok nagyjából egyformán oszlottak el a különböző alkorpuszok közt, vagyis a cigány jövevényszavak a sajtó és a szépirodalom nyelvében is éppúgy megtalálhatók, mint a tudományos, a hivatalos vagy a személyes alkorpuszokban. A keresés eredményei tehát azt bizonyítják, hogy a korábban csak a szlengben és az argóban használt jövevényszavak mostanra már kezdenek a köznyelv részévé válni.

Az írott források közt a legnagyobb arányban az internet különböző szövegei tartalmazták a cigány jövevényszavakat.⁷ Az internet egyes szövegtípusai (fórumhozzászólások, csevegések) ugyanis a beszélt nyelv felé közelítenek, így a megformálást tekintve kevésbé kontrolláltak, vagyis nagyobb az esélye a bizalmas, a vulgáris, a pejoratív vagy az argó színezetű cigány jövevényszavak használatának. Az internetes péld-

⁷ Az internetes kereséseknél a cigány – magyar szójegyzékekből, szlengszótárakból, cigány nyelvű szövegekből származó példákat nem vettem figyelembe, csak a magyar nyelvű szöveggörnyezetben megjelenő cigány jövevényszavakat tartottam releváns adatnak.

dák esetén azonban másfelől a nyelvi hitelesség torzulásával kell számolni, ugyanis amellet, hogy ezek az adatok közelebb állnak a beszélt nyelvhez, jobban tetten érhető bennük a sztenderd nyelvhasználati formáktól való szándékos eltérés igénye.

Az interneten használt cigány jövevényszavakat a stílusértékük, a szlengszerűségük és a környezetfelidéző hatásuk miatt használják a fórumozók. A példák egy része magyar nyelvű cigánynótákból származott, illetve olyan hozzászólásokból, amelyekkel a fórumozók a cigánydalok vagy a cigány megnyilatkozások nyelvi világát próbálták imitálni: *Három deci köménymag, jaj de lácsó legény vagy;*⁸ *Szól a zene jaj de nagyon lácsó / Fásy Ádám jaj de lácsó csávó jaj / Ismerik őt mindenfele / Mindig másik csaj van vele jaj.*⁹ Néhány egyéb jellegzetes példát is idézek: *elmentünk megnézni a Nyócker't, dzsukhel volt;*¹⁰ *Szerintem valahol itt lehet AZ a dzsukhel eltemetve.;*¹¹ *szerintem kula a janika es en vagyok a király;*¹² *a fénye még kula, majd lesz jobb ha benne lesznek a cuccok;*¹³ *Ha plő papucsban dzsanel idehaza egész nap;*¹⁴ *Dikk mán, Gazsi, dróton dzsal a petró;*¹⁵ *Az idióta lubnya mindennap fa klumpában csattog a járólapon.*¹⁶ Az interneten talált példákat még hosszan lehetne sorolni, ami azt bizonyítja, hogy az írott beszélt nyelviség szövegeinél a cigány jövevényszavak gyakoriak, ugyanis használatuk a beszélt nyelv imitációját kelti.

A cigány jövevényszavak többsége pejoratív tartalmú. Eredeti csoportnyelvi szerepük gátolja a terjedésüket, míg a médiában immár két éve főmüsoridőben látható Győzike Show¹⁷ révén mégis bizonyos presztízsre és nagyobb gyakoriságra tettek szert. A valóságshow kapcsán ugyanis egyre gyakoribb a *sukár*, a *csávó*, a *dzsukhel* szavak használata, amelyeket a műsorról való hozzászólásokban is előszeretettel használnak a fórumozók. Például: *Há nagyon dzsukhel vót, én csumiztam a csávót, de igazán.*¹⁸

6. Összefoglalás

Dolgozatomban a magyar nyelv cigány eredetűnek tartott szavai közül a Kakuk Mátyás szójegyzékében lévő szavakat vizsgáltam, s több, Kakuk által cigánynak tartott szó etimológiáját cáfoltam, megmutatva, hogy szóeredeztetései sokszor hangtani és szemantikai alapon sem állják meg a helyüket.

Kakuk a szójegyzék végén (1997: 128) a következőket írja: „Voltak már, és még többen lesznek, akik megrökönyödésükben a szakértelem hiányával, tudományos kon-

⁸ <http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg.phtml?szk=18635>

⁹ <http://mtoma73.fw.hu/mulato20020907/mulato.htm>

¹⁰ http://bomba.freeblog.hu/archives/2005_Jan_bomba.html

¹¹ http://www.denon.hu/read.php?f=2&i=33235&t=33094&off=20&sort=&hossa_num=1

¹² <http://www.rally.hu/forum.php?id=0&page=53>

¹³ <http://forum.hw guru.hu/index.php?showtopic=10&st=20>

¹⁴ http://www.parom.hu/main.php?page=forum_topic&topic_id=44&start=180&limit=20&allpage=

¹⁵ <http://www.krank.hu/blog/index.php?blogid=4&archive=2004-09>

¹⁶ <http://www.delmagyar.hu/forumkifejt.php?mode=fa&forumid=1516&hszid=27788>

¹⁷ <http://www.online.rtlklub.hu/gyozike/>

¹⁸ <http://forum.nice.hu/viewtopic.php?p=17207&sid=3d82076f734a2b658ec271dfe8faaff0>

tárgkodással, elfogultsággal vádolnak majd, mások – írásommal nem tudván mit kezdeni – nem vesznek róla tudomást. Ha azonban feltevéseim felében-harmadában kiállják az idő próbáját, nem volt hiábavaló: olyan szempontra hívtam fel a figyelmet, amelyre nyelvészeink és néprajzosaink az utóbbi száz évben alig-alig gondoltak.” Kakuk Mátyás jóslata beigazolódott, szófejtései egy részének a révén tovább gyarapodott a magyar nyelv bizonyíthatóan cigány eredetű szavainak a száma, míg más szóeredeztetései cáfolhatók. Dolgozatomban a problémás szavak eredetére nem adtam választ, csupán pár, Kakuk által felvetett etimológiát utasítottam el.

A cigány eredetű kölcsönszavak írásbeliségben való elterjedését is vizsgáltam különböző korpuszok segítségével. A vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a cigány jövevényszavak az írott köznyelv szerves részévé kezdenek válni, az írott korpuszok fajtájától függően más és más arányban, illetve más és más nyelvhasználati okból.

HIVATKOZÁSOK

- Balassa József 1924: A magyar tolvajnyelv legrégibb emléke, *Magyar Nyelvőr* 53, 5–8.
- Balázsi József Attila 2001: A cigány szó és származékai pejoratív kifejezésekben, *Magyar Nyelv* 97, 313–24.
- Bárczi Géza 1932: *A „pesti nyelv”*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Benkő Loránd–K. Sal Éva szerk. 1976: *Az etimológia elmélete és módszere* = *Nyelvtudományi Értekezések* 89, Budapest, Akadémiai.
- ÉKsz. = Juhász József–Szöke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.
- Fehértói Katalin 1987: A középkori cigány helynevek és személynevek, *Névtani Értesítő* 12, 5–17.
- Gerstner Károly 1998: *A német vonatkoztatású elemek újabb etimológiai szótárainkban* = *Nyelvtudományi Értekezések* 145, Budapest, Akadémiai.
- György Eszter 2004: *Nem kell a vaker. Cigány eredetű szlengszavak tizenéves roma és nem roma tanulók körében*
[<http://www.amarodrom.hu/archivum/2004/06/7.php3> – 2006. november 15-én]
- Hadrovics László 1965: *Jövevényszó vizsgálatok* = *Nyelvtudományi Értekezések* 50, Budapest, Akadémiai.
- Hajdú Mihály 1968: A százéves békéscsabai zsargonszótár, *Békési Élet* 1968/1, 101–4.
- Horger Antal 2001: *Magyar szavak története, Közérdekű magyar szófejtéseink gyűjteménye*, Budapest, Tinta Könyvkiadó [az 1942-es kötet hasonmás kiadása].
- Kakuk Mátyás 1993: Cigány szavakból keletkezett személynevek, *Névtani Értesítő* 15, 161–3.
- Kakuk Mátyás 1993: A magyar nyelv cigány jövevényszavaiból, *Magyar Nyelv* 89, 196–204.

- Kakuk Mátyás 1997: *Cigány közvetítésű jövevényszavak a magyar nyelvben* (Jászkunság füzetek 10), Szolnok.
- Karsai Ervin 1994: *A cigány nyelv és kultúra*, Budapest, Anda Romana Kultura Alapítvány.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Lajos 1966: Műveltségszók, vándorszók, nemzetközi szók, *Magyar Nyelv* 62, 179–88.
- B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979: *Új magyar tájszótár I*, Budapest, Akadémiai.
- Markovics Sándor 1886: Czigány szók a magyarban, *Magyar Nyelvőr* 15, 497–502.
- Pais Dezső 1936: Cigány, Zigány, *Magyar Nyelv* 32, 233–6.
- Réger Zita 1990: *Utak a nyelvhez, Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*, Budapest, Akadémiai.
- Rostás-Farkas György–Karsai Ervin 1991: *Cigány–magyar, magyar–cigány szótár*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Rostás-Farkas György–Karsai Ervin 1992: *A cigányok hiedelemvilága (Le romenge tradiciji)*, 2. kiadás, Budapest.
- Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, Budapest, Osiris.
- Vekerdí József 2000: *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára*, második, javított kiadás, Budapest, Terebess.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.

GYPSY LOAN-WORDS IN HUNGARIAN LANGUAGE

ANITA SCHIRM

This paper investigates the gipsy loan-words in Hungarian. Hungarian language has relatively few gipsy loan-word. The TESz. considers only 16 words undoubtedly to be of gipsy origin while Kakuk (1997) mentions more than 300 words. Several etimologies established by Kakuk are found to be unsound.

Using a number of corpus, I examined how wide spread the gipsy loan-words are in written language. Results show that these loan-words are getting to be elemental part of the written language in a measure depending on the type of the corpus.

AZ IGEKÖTŐK JELENTÉSMÓDOSÍTÓ SZEREPE ÉS A NYELVI NORMA

SINKOVICS BALÁZS

Bevezetés

A nyelvművelő irodalom egyik vissza-visszatérő témája az igekötő-használat változásait érinti. Főként az úgynevezett „fölösleges igekötő”-re és a *meg, el* helyett használt *be, le* és a *ki* igekötőkre összpontosítottak. Az, hogy egyes igekötők – különösen a *be, le, ki* – újabb és újabb igéken jelennek meg, nem egészen új jelenség. Kovalovszky Miklós már jó ötven évvel ezelőtt részletebben is foglalkozott a kérdéssel, bár elsősorban nyelvművelő szemszögből vizsgálta a jelenséget (Kovalovszky 1953: 173–7; 1980: 986–7; leg részletebben Kovalovszky 1977: 169–82).

Hogy a nyelvművelés hozzáállását megfigyelhessük, kigyűjtöttem és rendszereztem az elmúlt több mint száz év fontosabb nyelvművelő kézikönyveiben szóvá tett új igekötős alakokat. Dolgozatomban arra kívánok rámutatni, hogy bár a felsorolt igekötős igék jelentős része valóban új, keletkezésük nem mondható szokatlanoknak, az igekötők nem feleslegesek, és e változások jól leírható tendenciákba rendezhetők. E tendenciák korántsem újak, nem az elmúlt években-évtizedekben kezdődtek, hanem sokkal korábbra, részben talán egészen az igekötők kialakulásáig vezethetők vissza.¹ Az újként tárgyalt igekötős alakulatok jelentős része jól magyarázható az érintett igekötőknek a 19. században kialakult – vagy legalábbis megerősödött – funkciójával.

Előzmények

Mint ahogy számos más nyelvi változást, az igekötők szokatlan használatát is a 19. század második felében többen szóvá teszik. Imre Sándor az egyik első szerző, aki megemlíti, hogy olyan igék elé tettek – sokszor német hatásra – *be, ki, meg* igekötőt, amelyek elé nem szükséges: *bead* < *felad*; *beárul* < *elárul*, *betanul* < *megtanul*, *kiolvas* < *elolvas* stb. (Imre 1873: 122–3, 151–3).² Az idegen – akkortájt német – nyelvi hatást a nyelvművelők abban az időben is elutasították, és sok kedvezőtlennek ítélt változást német hatásnak tulajdonítottak. Simonyi is azt írja, hogy az igekötőket – különösen a *be, föl* és *ki* igekötőt – sokan németesen használják: *beszüntet* : *einstellen* (*megszüntet*), *kimarad* : *ausbleiben* (*elmarad*), *fölmond* (*leckét*) : *aufsagen* (*elmond*) (Simonyi 1903: 32–3).

¹ Az elmúlt néhány évben megszorodtak az igekötők használatával foglalkozó írások. Az e témáról író szerzők egyetértének abban, hogy az igekötők újszerű, szokatlan alkalmazása az utóbbi években, évtizedekben folyorsult, egyes igekötőknek pedig szinte divatja van. E kérdés legjobb összefoglalása, és a *be* igekötő jelentéseit hatalmas példaanyagon bemutató tanulmány Ladányi Máriától származik (2004).

² Imre jó néhány olyan igét említ elsőként, amelyek a későbbi munkákban is előkerülnek, először mint helytelenek, később mint elfogadhatók (l. Függelék).

A 20. század első felében is – és azóta folyamatosan – a nyelvművelő irodalomban gyakran hívják fel a figyelmet arra, hogy egyes igekötőket szokatlanul használnak. Balassa József 1922-ben azt írja: „Egyike a legcsunyalább s a magyar stílust legjobban romboló divatháborúnak a *le* igekötő szertelen használata” (21). Ugyanebben a munkájában később pedig ezt olvashatjuk: „Újabban gyakran visszaélnék az igekötők használatával s különösen a *le*, *meg* igekötőket akkor is használják, mikor nincs rájuk semmi szükség” (85). Például: *leközl, lenyomoz, megmarasztal*.³ Dengl János (1937: 254; 10. jegyz.) hasonló megállapítást tesz: „A *be*- igekötő mindjobban terjed a *meg*- igekötő rovására.” Pl. *betanul, behódol, bejósol* stb. Azt is írja még, hogy nagyon elterjedtek az igekötővel fölöslegesen nyomósított igék: *kikézbessít, beszoroz, behelyettesít, leutánoz, lefogad* stb. Helytelenít továbbá egy sor *le* igekötős igét, amelyekben korábban másik igekötő szerepelt: *lenyomoz ~ kinyomoz, lerövidít ~ megrövidít* stb. (uo. 254–5), valamint azt, ha az idegen szavakhoz fölösleges igekötőt tesznek: pl. *meg-invital, beinstallál, leredukál, kiexportál* (uo. 386). Tiszamarti Antal (1943: 18–20) a *be*, *ki* és *le* térhódítását teszi szóvá, mivel egyrészt korábban igekötő nélkül használt igéken, másrészt az ősi *meg* helyett alkalmazzák: *beigér, beigazol, kihangsúlyoz, leutánoz; behódol (meghódol), betart (megtart), kivizsgál (megvizsgál), lerövidít (megrövidít)* stb. A hibáztatásokat még hosszasan lehetne sorolni, egészen napjainkig (pl. Kovalovszky 1977: 169–82; NyKk. I: 984–7; NymKsz. 261–2). A 19. században a legfontosabb ellenérv az volt, hogy ha van német megfelelője, akkor germanizmus. Ez az érv – vagyis hogy idegen mintát követ, ezért helytelen – máig előfordul, de a fő kifogás velük szemben a későbbiekben az, hogy az ige igekötő nélkül is ugyanazt jelenti, illetőleg az, hogy abban a jelentésben már van egy régebbi igekötős változat. Az 1945 utáni időszakban a germanizmusra már nemigen hivatkoznak, a fő érv az lesz, hogy az igekötő fölösleges, mert semmilyen jelentéstudóbblete nincs az újabb változatnak.

Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Kovalovszky Miklós már 1953-ban védelmébe vesz egy sor, korábban nem helyeselt alakot, mivel jelentéstudóbbletet hordoznak: *bediktál* (hiányzókat), *behelyettesít* (egy számot), *betart* (szabályt), *bevásárol, lenyomoz, kiolvas, visszaolvas* (lejegyzett szöveget) stb. (Kovalovszky 1953: 174–6).

Az eddigi tanulmányok az alábbi – szerintük helytelennek minősítendő – igekötő-használati tendenciákat említik:

- 1) Vannak szokatlan igekötős neologizmusok. Egyes igekötők olyan szerepben jelennek meg, ahogyan korábban nem: *bevállal, beajul*.
- 2) Idegen szavakhoz fölöslegesen járul igekötő, mert az alapszó már tartalmaz igekötőt, vagy annak megfelelő prefixumot: *kiexportál, ledegradál*.
- 3) Fölsleges igekötőt használnak egyes igéken, mert az ige önmagában is ugyanazt jelenti: *bepótol, beigér, leközl ~ pótol, igér, közl*.
- 4) Bizonyos igekötők terjednek mások rovására, általában a *meg* és az *el* helyett a *be*, a *ki* és a *le*: *bejósol, kiolvas, lebénít ~ megjósol, elolvas, megbénít*.

³ A többi példát lásd a Függelékben!

Igekötős neologizmusok

A szokatlan, meglepő használat korábban is feltűnt az igekötők változását behatóbban vizsgálóknak. Kovalovszky Miklós már az ötvenes évek elején azt írta: „Ez a forrongás az igekötők használatában, a beszélőknek szüntelen, szinte lázas kísérletezése új jelentésárnyalatoknak új nyelvi formákkal és eszközökkel való kifejezésére... azt mutatja, hogy nyelvünk mai korszakában a kifejezésbeli gazdagodásnak és árnyalásnak egyik leghasznosabb és legeleveníbb eszköze az igekötő” (Kovalovszky 1953: 176). Azt is meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy példái jól magyarázhatók az igekötők jelentésmódosító funkcióival: *lepirítja a hagymát, lesüti a húst, leállítja a motort, kiolvasta a könyvet, beindítja a tanfolyamot* stb. (uo.). Kovalovszky nem utasítja el az összes szokatlan igekötős neologizmust. Azt is írja, hogy „megértőnek kell lennünk az új, még szokatlan, esetleg idegenszerű igekötős kapcsolatok iránt” (Kovalovszky 1980: 986). Ha jelentésbeli vagy stilisztikai többletet hordoz, akkor elfogadható, még akkor is, ha idegenszerű, divatos használat hozta létre őket, de a nyelvszokás mára elfogadta őket, mert jelentéstöbblettel vagy sajátos stílusértékkel bírnak (uo.).

Az elmúlt években többen is foglalkoztak napjaink gyakran furcsa, szokatlan igekötős szóalkotásaival. Nádasdy Ádám említette ezt először: „Úgy tűnik, az utóbbi évtizedekben a magyar nyelv ráharapott a saját igekötőire. Mintha csiklandozná a beszélőket egyfelől az igekötőkben rejlő tartalmi potenciál, vagyis az, hogy eddig egybe-mosott finom árnyalatokat is ki tudjunk fejezni (lásd *le* mint *lebeszélhető díjcsomag*, vagy *be* mint *bealszik*), másfelől a stílári lehetőség, a harsány kolorit, amit az igekötők halmozásával, meglepő váltogatásával tudunk elérni (lásd *lerendez*, *átranzsferál*, *el-mellöz*, *kiprovokál*; *elfárad* helyett *lefárad*; vagy az olyanok, mint *szétdolgoztam az agyamat*)” (Nádasdy 2003: 287). Pátrovics az igekötők használatának „nagyarányú terjedése”-ről beszél – egy Fülei Szántó Endrétől átvett terminussal „kreatív használat”-nak nevezve a jelenséget –, jónéhány példával szemléltetve is állítását (Pátrovics 2002: 484–5; vö. még Pátrovics 2003; T. Somogyi 2003).

Az új, szokatlan igekötős igék jelentős csoportját alkotják a *be* igekötős neologizmusok. Az igekötők változásáról szóló publikációk nagy része ezzel foglalkozik (pl. Nádasdy 2003; Pátrovics 2003; Ladányi 2004). Részben azért tűnhetnek fel szokatlan-ságukkal, mert a *be* igekötő új szerepben jelent meg: *besír*, *bealszik*, *berévül*,⁴ részben pedig azért, mert nagy számban jelennek meg, tehát igen produktív összetételek. A szerzők általában egyetértenek abban, hogy a szlengből erednek (Pátrovics 2002: 486; vö. T. Somogyi 2003).

Az igekötős neologizmusokkal a továbbiakban nem foglalkozom. Közülük a *be* használatát Ladányi Mária 2004-ben megjelent tanulmányában hatalmas példaanyaggon kitűnően mutatja be és rendszerezi.

⁴ Ezekben a példákban a *be* igekötőnek új akciominősége jelent meg. Nádasdy Ádám ezt szubmerzív funkciónak nevezte, mivel az igekötő itt a cselekvésben való elmerülést, beletemetkezést érzékelteti (2003: 287). Ladányi Mária szerint viszont „a cselekvésben való elmerülés a *behisztizik*, *besír*, *beröhög* igék esetében is másodlagos a valamilyen felfokozott/intenzív állapotba való kerüléshez és az abban való elmerüléshez képest, vagyis a szubmerzív akciominőség itt is a *kezdéssel* és az *intenzitással* összekapcsolódva jelentkezik” (Ladányi 2004: 102).

Fölösleges igekötő idegen szavakon

A fölösleges igekötő-használatnak egyik leggyakrabban hibáztatott változata az, ha olyan idegen szavakat, amelyek az átadó nyelvben már tartalmazznak prefixumot, fölöslegesen még egy azonos értelmű magyar igekötővel is megtoldanak a beszélők (vö. Kovalovszky 1953: 173; Huszár 1992: 270).

Egy természetes tendencia megnyilvánulásának tarthatjuk azt, hogy olyan idegen szavakat, amelyek az eredeti nyelvben igekötővel vannak ellátva, magyar igekötővel használunk. Az idegen szót – mert a magyarul beszélő számára nem motivált – nem elemzik ketté (igekötőre és igére), előtagjába nem érzik bele az igekötőt, és a pontosabb közlés érdekében egy magyar igekötővel illesztik be a magyar nyelv rendszerébe.

A jelenséget többen a latinos műveltség visszaszorulásával magyarázzák, vagyis hogy a nyelvhasználó nem tudja a szó idegen nyelvbeli jelentését (Dengl 1937: 386; Kovalovszky 1953: 173; 1977: 176; Balázs 2001: 75; Pátrovics 2002: 486). Ez azonban csak részben igaz. Több közülük felbukkan már a 19. század végén (pl. *meginvitál*, *megreformál*), de vannak adatok jóval korábbiakról is, olyan szövegkörnyezettel, amelynek esetében a latin nem tudása kevésbé jöhet szóba: 1599: „Es Summához computaluan az tavaly eztendeobely partialban *be inseralt* summat teott mindenesteol fl. 1418/31” (SzT. I: 698b). 1599: „Forgott eo kgmek eleott Radnothi Istwan, es Alczner Georgy dolgok, mierthogy ... in Anno 1597-ben Zam weweo vraum Ispansagbely tiztekben bizonios terhekkell sulliosítottak volt eoket kikbeol valo *expurgalasokra* eo kgmek varosul eoket kys bochatottak vala melyek beol valo *ky expurgalasara* reportaltanak mostan bizonios tanuknak vallasokat” (SzT. VI: 720b – Kiemelés tőlem: S.B.).

Az idegen szavak „fölösleges igekötővel” való ellátásában a pontosabb közlésre való törekvés mellett a szerkezetkeveredésnek is lehet szerepe: *exportál* × *kivisz* > *kiexportál*, *invesztál* × *befektet* > *beinvesztál* stb., bár ezt kevésbé szokták hangsúlyozni (vö. mégis Kovalovszky 1977: 177; NymKsz. 60).

A Magyar Nemzeti Szövegtárban és a Magyar Történeti Korpuszban ezekre alig van adat (lásd Függelék I.), írásban tehát nem lehetnek gyakoriak.

A „fölösleges” igekötők⁵

Több mint száz éve hibáztatják a nyelvművelők azokat az igekötős igéket (az idézeteket lásd fentebb), amelyeket szerintük a beszélők fölöslegesen látnak el perfektiváló igekötővel, mert az alapige anélkül is befejezettséget fejez ki. Bár a sérelmezett példák jelentős része a 19. század végéről és a 20. század első feléből származik, véleményem szerint ez a tendencia nem új, gyökerei az ómagyar korba nyúlnak vissza. Legfeljebb annyi bennük az új, hogy a 19. században más igekötőket használnak gyakrabban, mint azt megelőzően.

Az ómagyar kor végén az igekötők kialakulásával és a perfektív funkció megjelenésével kialakulhatott egy olyan szabály, hogy a befejezettséget tipikusan az igekötő jelöli. Ennek következtében mind több ige kapott igekötőt. A nyelvm emlékekből jól nyomon követhető ez a változás. A Halotti Beszédben még igekötő nélkül találunk több

⁵ A fölösleges igekötők funkciójáról legújabbán: É. Kiss 2004: 25–27.

olyan igét is, amelyek a későbbiekben a cselekvés befejezettségének megerősítésére igekötőt kaptak: HB. Ef *zoboducha* wt urdung ildetutvl – FestK. 379: *Zabadyhch* megh te ellenfeegednek zolgalatyabool; HB. kit vr ez nopun ez homus világ timnucebelevl *mente* – BirkK. hadtol sem zabadeithaŧŧac meg magokat sem gonozocbol *mènthetic* ki magokat (D. Máta 1992: 679). Mivel az igekötős igék általában befejezettek is voltak, ez azzal járt, hogy analógiásan egyre több befejezett cselekvést jelölő ige kapott igekötőt (uo. 693).

A 19. és a 20. században tovább folytatódik ez a tendencia. Amint arra már J. Soltész Katalin is utalt (1959: 219), a 19. századra a *meg* és *el* perfektiváló szerepe meggyengült, ezzel szemben a *be* és a *le* ebben a funkcióban viszonylag új, ezért ezeket kezdték perfektiválásra alkalmazni.⁶ (A *le* igekötőről lásd még J. Soltész 1959) Nem lehet véletlen, hogy éppen a *be*, *le*, *ki* igekötők kerültek elő gyakrabban, hiszen ezek az irányjelentésen – és az ezzel összefüggő jelentésárnyalatokon – kívül viszonylag kevés funkcióban voltak használatosak. Emellett, úgy vélem, nem hagyható figyelmen kívül ebben az időben a német – és kisebb mértékben a latin – nyelvi hatás sem: a 19. században számolnunk kell a tükörfordítással alkotott szavakkal is (l. pl. NyÚSz.: *becikke-lyez*, *begyakorol*, *behoz*, *beperel*, *betábláz*, *betart*, *lebeszél*).

Az igekötővel nyomatékosított igék legnagyobb részének a jelentését az igekötő módosítja, pontosítja, illetve még jobban kiemeli a cselekvés befejezettségét. Általában az új változat vagy már keletkezésekor jelentéstöbblettel rendelkezik, vagy később alakul ki eltérő jelentése. A 19. század végén, 20. század elején ide sorolt igék nagy része – ha máig használatban maradt – ma már mást jelent, vagyis jelentésselkülönülés történt az igekötős és az anélküli alak között; az igekötős változat általában szűkebb, speciálisabb jelentésű. Simonyi Helyes magyarság című munkájában a következőket találjuk: *befoganatosít*, *befolyamodik*, *begyőz*, *beidéz*, *beigazol*, *bemellékel*, *beszerez*, *bevádol*, *elfogad*, *leközl*, *megmarasztal*, *megtámogat*, *megválaszol* (Simonyi 1903). Különös, hogy a Simonyi által említett igék többsége a későbbi nyelvművelő kézikönyvekben nem kerül elő. A *megválaszol*-t ugyan szóvá tesszik még egy ideig, de ma már elfogadhatónak minősül, az *elvár* és a *megmarasztal* pedig Balassánál még megtalálható (1933), de utána már nem. A *beigazol(ódik)* és a *leközl* viszont az utóbbi évek nyelvművelő munkáiban is szerepel (NymKsz. 60, 347).

Nagyobb számban először Dengl sorol könyvében igekötővel „főlösegesen” nyomósított igéket. Ezeknek jelentős része azután a későbbi nyelvművelő irodalomban is megtalálható; a többség eleinte mint hibás, kerülendő forma, később úgy, hogy már nem tartható helytelennek, vagy amely egyik jelentésében elfogadható, másokban azonban nem. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy még ha kezdetben főlösegesnek is tűnt az igekötő, idővel kialakul valamelyes jelentéstöbblete. Például az igekötő nélküli változat az általánosabb, az igekötős a speciálisabb jelentésű lesz: *kezel* ~ *lekezel*, *sze-rez* ~ *beszerez*, *ápol* ~ *leápol*.

⁶ „Amilyen mértékben fejlesztette ki a *meg* után a többi igekötő is perfektív funkcióját, olyan mértékben csökkent a *meg* perfektiváló ereje. Hogy a két jelenség közül melyik oka a másiknak, nehéz lenne eldönteni, de kölcsönhatásuk kétségtelen” (J. Soltész 1959: 44–5).

Dengl példái között van azonban néhány olyan ige, amelyeknek nagyon eltérő a megítélésük. A *beigazol* és a *leszállít* (árut) Denglnél helyesként szerepel, de a *beigazol*-ról egészen napjainkig azt írják a nyelvмűvelők, hogy fölösleges rajta igekötő, a *leszállít* pedig csak az utóbbi években vált elfogadottá (NymKsz.; NymKsz.²). A Dengl által hibáztatott *elkötelezi magát* és a *felmagasztal* ezzel szemben az Értelmező szótárban választékos stílusminősítést kapott (ÉrtSz. *elkötelez*, *felmagasztal* alatt).

A perfektiválás mellett más oka is lehet az igekötő megjelenésének. Egyes esetekben az igekötős változat azt fejezi ki, hogy nagyobb mértékben történik valami, például a mennyiségi csökkenést vagy növekedést kifejező igékben: *erősít* – *felerősít*, *fokoz* – *felfokoz*, *csökkent* – *lecsökkent* (vö. Dengl 1937: 255), újabbak: *szűkít* – *leszűkít*, *rövidít* – *lerövidít* (vö. J. Soltész 1959: 148). Más esetekben a *le* és a *fel* igekötő az erkölcsi lealacsonyítást, illetve felemelést fejezi ki: *lekezel*,⁷ *legyaláz*, *lepocskondíáz*; *felmagasztal* (Kovalovszky 1953: 173).

A perfektív funkció mellett jó néhányszor – különösen a *be* és a *ki* esetében – az igekötő irányjelentése is közreműködhetett a kialakulásban: *becsatol*, *befolyamodik*, *behelyettesít*, *beidéz*, *bemellékel*; *kifolyósít*, *kiigényel*, *kiköszvetít*, *leigényel* stb. Ezen kívül az analógia, illetve a kontamináció is közrejátszhat egy-egy újabb igekötős alak létrejöttében: *kiszámláz*: *kiállítja a számlát*, *leápol*: *olajjal leken és letörölget*; *lesokszorosít*: *sokszorosít* × *lemásol*.

Kétségtávol figyelemre méltóak azok az esetek, amikor is az igekötős ige már jóval korábban felbukkan, de csak a 20. század első felében kezdik hibáztatni. Például: 1526–27 *beajánl*, 1573 *bevádol*, 1584 *lecsökken* (NySz.), 1637 *bebizonyít* (J. Soltész 1959: 117), a 18. század vége *bepótol* (J. Soltész 1959: 117), 1783 *beszerez* (NyÚSz.).

Az igekötő másik helyett áll

A 19. század végétől többen is föl hívták arra a figyelmet – amint azt fentebb bemutattam –, hogy a *meg* és a *el* igekötőket egyre több igén a *be*, illetve a *le* váltotta föl. Az esetek nagy részében az igekötő perfektív funkciójú, azt mégsem mondhatjuk, hogy az új igekötő perfektiválja az igét, hiszen a régi igekötő is hasonló funkciójú volt: *megtanul* ~ *betanul*, *elismer* ~ *beismer* stb. Az ilyen és ehhez hasonló példákban jelentős szerepet kaphat az igekötő irányjelentése is, és a *be* esetében az igekötő új jelentésspecializáló szerepe is fontos tényező lehet.

A tendencia nem új, a kódexek korától ugyanis folyamatosan átrendeződés figyelhető meg az igekötők használatában, bár ezt csak a 19. századtól teszik szóvá.⁸ Az igekötő szerepe eleinte a cselekvés irányának megjelölése volt. Ezt legelőször a *meg* veszítette el – már a legkorábbi nyelvmélekekben sincs meg irányjelentésben –, s kialakul perfektiváló funkciója. A *meg* a korai kódexekben nagyon általános, az igekötők-

⁷ Ma a *lekezel* vkit használatos 'megalázóan bánik vkivel' jelentésben, de a 19. század óta a *lekezel* vkivel 'kezet fog vkivel' ige is előfordult, és csak ez utóbbiban tartják fölöslegesnek az igekötőt (vö. NymKsz.²: 337).

⁸ Először a Debreceni Grammatikában találunk elítélő megjegyzést; a szerzők szerint a *bevégezni* nem jó az *elvégezni* helyett. A fő kifogás az, hogy a *be* mint a befelé való irányulás kifejezője a *vég* szóval nem illeszthető össze (DebrGr. 1795: 304).

nek a felét ez teszi ki (Kovács 1954; D. Mátai 1992: 685). Mivel a *meg* fő funkciója már az ómagyar kor végén a perfektválás lett, így fordulhatott elő az, hogy a középmagyar korban a perfektív funkciója meggyengült, és más igekötőket is kezdtek e célra alkalmazni. A *meg*-et később sok szóban másik igekötő váltja fel, nemritkán már a 16. században. Ebben a szerepkörben először az *el*-t, később a *fel*, *ki*, *be*, *le* igekötőket kezdik használni: *megarat* > *learat*, *megolt* > *elolt*; *megnevet* > *kinevet* stb. (vö. J. Soltész 1959: 52–6; D. Mátai 1992: 674–82).

A többi igekötőnek a perfektív funkciója viszonylag új. A 19. század elejétől egyre erősödik a *be* és a *le* perfektív használata, sok esetben a *meg* helyett jelennek meg: *megtanul* → *betanul*, *megszerez* → *beszerez*, *megvár* → *bevár*, *megmosdik* → *bemosdik*. Bár kétségtelenül megfigyelhető olyan tendencia, hogy a korábbi *meg* igekötőt felváltó *be* vagy *le* bizonyos esetben ugyanazt jelenti, mint a korábbi igekötős alak, többnyire azonban nem szorítja ki a régi változatot az új, hanem megmarad mind a két alak, és jelentésük elkülönül.

A legtöbb szóban nemcsak egyszerű váltásról van szó. Az új igekötős alak más szemléletet is fejez ki. Ezt mutatja az is, hogy a 19. századi igekötőcserés példák legtöbbje a régi és az új formában ma is él (pl. *elfojt* ~ *megfojt*, *elolvas* ~ *megolvas*, *lefizet* ~ *megfizet*, *fogad* ~ *megfogad*, *kiszab* ~ *megszab* stb. – vö. J. Soltész 1959). Sok esetben az új igekötős igének olyan jelentése alakul ki, amilyen az eredetinek nem volt: *eltart* ~ *kitart*; *megbetegszik* ~ *lebetegszik*, *megfürdik* ~ *lefürdik*, *megbénul* ~ *lebénul* stb.

A *megbetegszik* ~ *lebetegszik*,⁹ *megvizsgál* ~ *kivizsgál*, *meggyengít* ~ *legyengít* pároknál más jelentéskülönbséggel is számolni kell. J. Soltész ezt a különbséget Deme nyomán a *meg* félperfektív funkciójának nevezi. Azaz „a cselekvés csak részben fejeződött be, illetőleg véget ért ugyan, de nem érte el célját,” pl. *gyengít* (folyamatos) ~ *meggyengít* (félperfektív) ~ *legyengít* (teljesen perfektív) (J. Soltész 1959: 45). Az igék egy részénél az új igekötős változat intenzitásbeli különbséget fejez ki. Az eredeti *meg* igekötővel álló a kisebb mértékben, az új, *le* igekötős a nagyobb mértékben bekövetkezett cselekvésre, állapotra utal: *lebénul* ~ *megbénul*, *lebetegszik* ~ *megbetegszik*, *legyengít* ~ *meggyengít*, *lerúg* ~ *megrúg*, *lesántul* ~ *megsántul*, *letámad* ~ *megettámad*, *leterhel* ~ *megterhel*.

Természetesen nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy az új alak mást hangsúlyoz: az *elfárad* ~ *lefárad*, *megrúg* ~ *lerúg*, *lebénul* ~ *megbénul*, *jelentkezik* ~ *bejelentkezik* és a többi hasonló igepárban az igekötő irányjelentése is közrejátszik az új változat megjelenésében, sőt más igekötős igéknek is lehet analógiás hatása. A *lebetegszik* esetében például az illető személyt a betegség *ledönti* lábáról; akit *lerúgnak*, az lenn is marad a földön; amit *lekötnek*, azt leszorítva kötik meg.

Bár van néhány példa arra, hogy a *fel*, *el*, *össze* váltanak fel korábbi igekötőt (*elbukik* ← *megbukik*, *felbecsül* ← *megbecsül*, *felgyújt* ← *meggyújt*, *összeszed* ← *fel-szed*), messze a legtöbb adat a *be* és a *le* igekötőre van. Egyrészt azért, mert mint arról

⁹ Ez nem azonos a nyelvjáráásokban meglevő *lebetegszik* '‹nő› szülés megindultakor ágyba fekszik' jelentésű igével (ÜMTSz. 3: 754b), de nem valószínű, hogy ennek hatására alakult volna a *megbetegszik* → *lebetegszik*. Kovalovszky szerint éppen e kettős értelem miatt különösen zavaró a *lebetegszik* (1977: 177).

fentebb szó volt, a *be* és a *le* perfektiváló funkciója a 19. században erősödik meg, másrészt mindkét igeikötőnek még erős az irányjelentése, és az új alakok létrejöttét ez is befolyásolta.

Különösen tanulságos a *be* igeikötő esete. Az újabb alakok egy részében a *be* speciális irányban módosítja az ige jelentését, úgy, hogy hivatalos jelentésárnyalatot kölcsönöz az igeiknek. J. Soltész Katalin a *be* ötödik jelentésének veszi fel az általa „hivatalos funkciónak” nevezett jelentést (J. Soltész 1959: 119–20).¹⁰ Már Komáromy Lajos felfigyelt arra, hogy a *be* igeikötő az ómagyar korban különböző igeik jelentését hasonló irányban módosítja.¹¹ J. Soltész szerint feltehetően irradáció történhetett, vagyis néhány, úgynevezett „törvénykezési ige” esetében az igeikötő eredetileg csak a cselekvés helyére, azaz a törvényszékre mutatott (*beidéz*, *beiktat*, *bevall*, *bevádol* stb.), de később az ige jelentése áterjedt az igeikötőre, és ezután már más típusú/jelentésű igeik is kaphattak ezzel az igeikötővel ilyen speciális jelentésárnyalatot: *beáll* (katonának); *befúj*, *beesküszik*, *bejegyez*, *bejelent*, *beöltözik* ’szerzetesrendbe belép’, *beszentel*. Arra is rámutatott, hogy több olyan ige is tartozik ide, amely nem a törvényszékre utal, hanem csak valamilyen hivatalos helyre, így szerencsésebb ezt „hivatalos funkciónak” nevezni: *beajánl*, *beárul*, *beavat*, *beiktat*, *bejelent*, *beperel*, *beszüntet* stb. (J. Soltész 1959: 118–20; vö. még D. Mátai 1992: 683). Talán ezek analógiás hatása is közrejátszott az olyan igeik keletkezésében, mint a *befogad* (pályázatot, kérelmet), *behatárol* (lehetőséget, hatáskört, előirányzatot), *beindít* (tanfolyamot, gyárat), *bevizsgál*.

A 19. század második felében egy részüket a germanizmus vádja érte. E nézet helytelensége ellen már Komáromy Lajos felszólalt. Úgy vélte, hogy a *be* hivatalos funkciója nem alakulhatott német mintára, mert a legtöbb igeiknek nem felel meg *ein*-kezdetű német ige, sőt mivel a „befelé való irányulás mégis mindig hozzájuk képzelhető” (*beajánl*, *beárul*, *beidéz*, *besúg*, *bevall*), így igazolhatók a később analógiásan keletkezettek is: *beesküszik*, *begyakorol*, *betanul*, *bemagol*, *bepanaszol*, *beterjeszt*, és jól beleillenek a befelé irányulást kifejező csoportba (Komáromy 1874: 125–6).

Komáromy magyarázatával egyet is lehet értenünk, de a németből való fordítással véleményem szerint számos esetben számolnunk kell, különösen olyankor, ha van német megfelelője, vagy ha a *-ba/-be* vonzat nem lehetséges: *behatárol* – *eingrenzen*, *beismer* – *eingestehen*, *bemond* – *einsagen*, *beszerez* – *einschaffen*, *beszüntet* – *einstellen*, *betanul* – *einstudieren*, *betekint* (*vmit*) – *etw. einsehen*, *bevall* – *einbekennen*. A fölcserélt igeikötők használatában német hatásra gyanakodhatunk minden olyan esetben is, amelyekben a *be* igeikötő jelentésmódosító szerepét a magyar előzményekből nehezen lehet magyarázni: *beér* (utol), *behoz* (’helyrehoz, pótol’), *belát*, *beszüntet*, *betart*. És természetesen a többi *be* igeikötős igeik analógiás hatását sem lehet kizárni.

¹⁰ A következő igeiket sorolja ebbe a csoportba: *bead*, *beajánl*, *beárul*, *beesküszik*, *befeleg*, *befizet*, *behajt* (adót), *behív*, *beiktat*, *beismer*, *bekíván*, *beküld*, *bemond*, *bemutat*, *beöltözik*, *bepanaszol*, *beperel*, *besoroz*, *besúg*, *beszentel*, *bevádol*, *beválaszt*, *bevonul*.

¹¹ Először Komáromy Lajos figyelt fel erre az ige csoportra, de ő még „törvénykezési igeiknek” nevezte el őket (Komáromy 1874: 125).

A hivatalos funkció megjelenéséhez köthető első példákon az igekötő irányjelentése is világosan felismerhető, sőt az ige vonzata is (többnyire, bár nem mindig) *-ba/-be* ragos határozó: *beesküszik* (1577: *Az szerzeteseknek rendibe be eskűt*), *beidéz* (1526–27: *Herodes kyalth az ew ffyay ydezeek be romay wdwarban*; 1608: *Béidézi vádolásban*), *beiktat* (1526–27: *hogy esmeg be yktathnaa kyralysagaban; be yktatyk az yyz anya Marianak zyne eleiben, bel yktataak az pyspekseegben*; 1568: *ackor iktat be az eleibe, ammi örökseünkbe*; 1604: *Örök eletre be iktato*); lásd még *bepecsétel*, *beszentel*, *beszolgáltat*, *bevádol*, *bevall* (NySz.).

Ha a *be* igekötős alakok jelentését megvizsgáljuk, találunk utalást hivatalra, hatóságra, illetve a szó egyik jelentése kapcsolatba hozható velük:

- a) *bediktál* (*le*), *befogad* (*el*), *bekönyvel* (*el*), *beküld* (*meg*), *beszerez* (*meg*), *beterjeszt* (*meg*), *beterjeszt* (*elő*), *bemond* (*meg*), *besürget* (*meg*), *bevádol* (*meg*), *bevall* (*ki*),
- b) *beismer* (*el*), *beszüntet* (*meg*), *betart* (*meg*), *betilt* (*meg*, *el*), *bevizsgál* (*meg*).

Vélhetően ezzel a hivatalos funkcióval függ össze a *be* igekötőnek a szaknyelvi használata: *beszerez*, *betanul*, *betanít*, *bevizsgál*. A 20. század első felének nyelvművelő irodalmában gyakran hibáztatták azokat a *be* igekötős igéket, amelyekben a *be* a *meg* és az *el* helyére került, és amelyek jelentését a *be* hivatalos árnyalattal módosította. Az így alakult igék nagy része mára elterjedt, köznyelvivé vált, sőt a *meg*, *el* igekötős változatok is tovább élnek elkülönült – többnyire általánosabb – jelentéssel: *bediktál* ~ *lediktál*, *befogad* ~ *elfogad*, *beismer* ~ *elismer*, *beküld* ~ *megküld*, *beszerez* ~ *megszerez*, *beszüntet* ~ *megszüntet*, *betanul* ~ *megtanul*, *betilt* ~ *megtilt*, *bevizsgál* ~ *megvizsgál* stb.¹² Ezt rögzíti Kovalovszky Miklós 1953-ban, amikor azt írja, hogy ezek elfogadhatók, mert „jelentésbeli többletet, más árnyalatot fejeznek ki” (1953: 174). Vagyis ha szaknyelvi használatban helyes is, a köznyelvben a másik igekötővel való használatot ajánlják: *befogad* (pályázatot, kérvényt, számlát) a szaknyelvben helyes, a köznyelvben inkább az *elfogad*, a *bevizsgál* kereskedelmi és jogi szakkifejezés, a köznyelvben a *megvizsgál* jobb. A 19. század végén ezeket még minden formában helytelenítették.

Összegzés

Az igekötőket érintő változások egy része hasonló ahhoz, ami a korábbi századokban történt az igekötőkkel: a) az egyik igekötő ugyanabban a funkcióban erősödik a másik rovására; b) igekötő újabb és újabb igékhez járul; és c) az igekötőknek új jelentésmódosító szerepei alakulnak ki.

Az igekötő szokatlan használata az esetek egy jelentős részében a már a 19. században kialakult funkciójával magyarázható. A szakirodalomban felsorolt példák egy része a 19. század első felétől adathozható (*bepótol*, *beigazol*, *letilt* stb.), más részük a 20. század elejéről (*lejelentkezik*, *leköszöl* stb.), némelyik csak az utóbbi évtizedből: *bekönyvel*, *lefixál*. Ezeket az eseteket mindenképpen el kell választani azoktól, amelyek

¹² Néhány esetben az igekötős ige jelentése kitágul, és elszakad a hivatalos-szaknyelvi jelentéstől: *beszerez*, *betervez*.

valóban újításnak számítanak, például azért, mert új akcióminőség jelenik meg, pl. nagy számban keletkeznek új *be* igekötős igék: *bevállal, beajul*.

A kérdés csupán az, köznyelvivé válnak-e ezek az új igekötős alakulatok (vagy legalább egy részük), éppen úgy, ahogy a korábbi esetekben is gyakran megtörtént? A 80–100 évvel ezelőtt helytelennek kikiáltott igekötős újítások ugyanis köznyelvivé váltak, és az új alakokhoz általában új jelentés társult. A nyelvművelés pedig elfogadta őket: de nem azért, mert helyesek, vagy mert megváltozott a nyelvművelés szemlélete, hanem mert elterjedtek, közhasználatúvá váltak.

HIVATKOZÁSOK

- Balassa József é. n. [1922]: *Helyes magyarság*, Budapest, Genius.
- Balassa József é. n. [1933]: A helyes magyarság szótára, in Kosztolányi Dezső szerk.: *A Pesti Hírlap Nyelvőre*, Budapest, Légrády Testvérek, 55–97.
- Balázs Géza 2001: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*, [Budapest], Corvina.
- DebrGramm. = Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság. Bétsbenn, 1795.
- Dengl János 1937: *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*, Budapest, Grill Károly könyvkiadóvállalata.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.
- HivNyelv. = Bíró Ágnes–Grétsy László–Kemény Gábor 1976: *Hivatalos nyelvünk kézikönyve*, Budapest, Pénzügyminisztérium, Államigazgatási Szervezési Intézet.
- Huszár Ágnes 1992: Kevesebb több lett volna! in Kemény Gábor–Szántó Jenő szerk.: *Mondd és ird! Válogatott nyelvművelő cikkek*, Budapest, Auktor, 269–71.
- Imre Sándor 1873: *A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás helyes módjaira*, Budapest, Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés.
- Kelemen Béla 1918: *Jó magyarság. Tanácsadó a magyar helyesírás, nyelvtan és fogalmazás nehézségeiben*, harmadik, átdolgozott kiadás, Budapest, Athenaeum.
- É. Kiss Katalin 2004: *Anyanyelvünk állapotáról*, Budapest, Osiris.
- Komáromy Lajos 1874: A „be” igekötő szerepe, *Magyar Nyelvőr* 3, 123–7; 157–60.
- Kovács Teréz 1954: A meg igekötő a Jókai-kódexben, *Magyar Nyelv* 50, 152–5.
- Kovalovszky Miklós 1953: Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései, in Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelésünk főbb kérdései*, Budapest, Akadémiai, 115–97.
- Kovalovszky 1976: Nyelvünk rétegeinek és a napjainkban végbemenő nyelvi átrétegződésnek áttekintése és értékelése, in Grétsy László szerk.: *Mai magyar nyelvünk*, Budapest, Akadémiai, 87–95.
- Kovalovszky Miklós 1977: *Nyelvfélődések – nyelvhelyesség*, Budapest, Akadémiai.
- Kovalovszky Miklós 1980: igekötők szerepe és használata, in NyKk I: 981–8.

- Ladányi Mária 2004: Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igekötős neologizmusok „helyi értéke”, in Büky László szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI: Nyelvreírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*, Szeged, SzTE Általános Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 95–116.
- D. Máta Mária 1992: Az igekötők, in Benkő Loránd főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 662–95.
- Nádasdy Ádám 2003: Besír, beröhög, in Uő: *Ízlések és szabályok*, Budapest, Magvető, 285–8.
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós szerk. 1980–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I*, Budapest, Akadémiai.
- NymKsz. = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 2005: *Nyelvművelő kézisztár*, Budapest, Auktor.
- NymKsz.² = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 2005: *Nyelvművelő kézisztár* (A magyar nyelv kézikönyvei 9.), második, javított és bővített kiadás, Budapest, Tinta.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902–1908: *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest, Hornyánszky Viktor.
- Pátróvics Péter 2002: Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról, *Magyar Nyelvőr* 126, 481–9.
- Pátróvics Péter 2003: Megjegyzések igekötőink használatának újabb tendenciáiról, in Hajdú Mihály és Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 202–6.
- Pintér Jenő 1938: *Magyar nyelvvédő könyv*, második, átdolgozott kiadás, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1879: *Antibarbarus*, Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés.
- Simonyi Zsigmond 1903: *Helyes magyarság*, Budapest, Athenaeum = *Nyelvészeti Füzetek* 8.
- J. Soltész Katalin 1959: *Az ősi magyar igekötők*, Budapest, Akadémiai.
- J. Soltész Katalin 1959: A le igekötő mai használatáról, *Magyar Nyelvőr* 83, 402–4.
- T. Somogyi Magda 2003: Az újabb be igekötős igék és az ifjúsági nyelv, in Hajdú Mihály és Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 371–5.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–12*, Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila (1–6), szerk. Vámszer Márta (7–12), Bukarest – Budapest – Kolozsvár, 1975–2002. Kriterion, Akadémiai, Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület.
- Tiszaamarti Antal 1943: *Szeplőtlen magyarság*, Budapest, Studium.
- ÚMTSz. = *Új magyar tájszótár III*, főszerk.: B. Lőrinczy Éva, Budapest, Akadémiai, 1992.

I. FÜGGELÉK

IGEKÖTŐ IDEGEN SZAVAKON

	Magyar Nemzeti Szövegtár		Magyar Történeti Szövegtár	
	igekötő nélkül	igekötővel	igekötő nélkül	igekötővel
áttranszformál	98	7	24	1
beimportál	971	5 (1 nym.)*	66	0
beinstallál	162	1	2	0
beinvítál	1086	56	88	9
beintegrál	1433	11 (1 nym.)	184	0
beleintegrál	1436	9	?	?
beinvestál	238	13 (2 nym.)	3	0
beleinvestál	240	6	3	1
eldeformál	127	6	35	0
elszeparál	34	20	11	0
kidisszidál	334	3	54	0
kiexportál	1095	1 (2 nym.)	45	0
ledegradál	265	15 (1 nym.)	78	3
ledesztillál	52	0	9	0
lereagál	12520	70	476	9
leredukál	360	21	132	4
meginvítál	1058	119	90	19
megreformál	145	226	109	41
összekombinál	562	30	309	4

* Zárójelben a nyelvművelő írásokban előforduló találatok.

II. FÜGGGELEK

FŐLÖSLEGES IGEKÖTŐ

+ = a szót helytelenként említi

+! = a szót helyesként említi

+? = bizonyos jelentését helyesli, mást helytelenít

	Imre 1873	Simonyi 1879	Simonyi 1903	Kelemen 1918	Balassa 1922	Balassa 1933	Dengl 1937	Pintér 1938	Kovalovszky 1953	Hiv ny. 1976	Kovalovszky 1977	NyKk. 1980–85 ¹	NyKsz 1997	NymKsz. ² 2006
beajánl							+!	+	+					
beazonosít										+			+	+
bebiztosít							+			+	+	+	+	+
bebizonyít				+!			+!		+!					+
becsatol (íratot)								+		+		+	+	+
befoganatosít			+											
befolyamodik			+											
begyőz	+		+											
behelyettesít							+		+!		+!			
beidéz			+										+	+
beigazol(ódik)	+	+	+	+		+	+!	+	+	+	+	+	+	+
beigér							+!		+!		+			
bemellékel			+											
bepótol							+	+	+	+	+	+	+	+
beszerez			+				+!				+!			

¹ A Nyelvművelő Kézikönyv ítéletei szinte teljesen egyeznek Kovalovszky 1977-es munkájával. Nem véletlenül, hiszen a NyKk. vonatkozó szócikkeit is Kovalovszky Miklós írta, és a két munka között igen kicsi az időbeli távolság.

	Imre 1873	Simonyi 1879	Simonyi 1903	Kelemen 1918	Balassa 1922	Balassa 1933	Dengl 1937	Pintér 1938	Kovalovszky 1953	Hiv ny. 1976	Kovalovszky 1977	NyKk. 1980–85 ¹	NyKsz 1997	NymKsz. ² 2006
beszoroz							+							
bevádol			+				+				+			
bevásárol									+		+	+		
bevállal													+	+
elfogad vkit		+	+											
elkötelezi magát							+		+					
eltúloz									+					
elvár			+	+				+						
elvitat			+				+							
felerősít							+		+					
felfokoz							+						+	
felmagasztal							+		+					
kiárul	+													
kiértékel										+	+	+	+	+
kiértésít							+		+	+	+	+	+	
kifárad									+					
kifolyósít										+				
kigyárt										+				
kihangsúlyoz							+	+	+	+	+	+	+	+
kiigényel									+		+	+	+	+
kikézbésít						+	+	+	+	+	+	+	+	
kiköszvetít										+		+		
kirészletez										+				
kiszabályoz										+				
kiszámláz										+				

	Imre 1873	Simonyi 1879	Simonyi 1903	Kelemen 1918	Balassa 1922	Balassa 1933	Dengl 1937	Pintér 1938	Kovalovszky 1953	Hiv ny. 1976	Kovalovszky 1977	NyKk. 1980-85 ¹	NyKsz 1997	NymKsz. ² 2006
kivizsgál									+		+			
leállamosít									+					
leápol (gépet)											+		+	
lebiztosít						+								
lecsatlakozik											+	+	+	
lecsökkent						+	+	+	+	+	+		+	+
leegyszerűsít							+	+	++	+	+		+	+
leellenőriz									+	+	+		+	+
lefedez						+			+		+	+		
lefogad						+	+	+	+		+		+	+
legazemberez									+					
legyaláz									+					
legyárt									+	+	+		+	+
lehoz (újság)						+								
leigazol(tat)					+	+	+	+	+	+			+	+
leigényel									+					
lejelentkezik										+	+		+	+
lekezel (jegyet)							+		+		+		+	+
lekonferál													+	+
leközi			+		+	+	+	+	+	+	+		+	+
leláttamoz										+	+	+		
lelevelez										+			+	+
lemérsékel							+		+		+			
lenépnével									+					
lenyomoz					+				+		+			+

	Imre 1873	Simonyi 1879	Simonyi 1903	Kelemen 1918	Balassa 1922	Balassa 1933	Dengl 1937	Pintér 1938	Kovalovszky 1953	Hiv ny. 1976	Kovalovszky 1977	NyKk. 1980-85 ¹	NyKsz 1997	NymKsz. ² 2006
leosztályoz							+				+			
lepocskondiáz									+					
lepontosít													+	+
lerendez										+	+	+	+	+
lerövidít									+		+		+	+
lesokszorosít										+	+		+	+
leszabályoz													+	+
leszállít					+		+		+	+	+	+	+	+
leszerződik							+	+	+	+	+	+	+	+
leszűkít									+	+				
leutánoz							+		+		+		+	+
megémei										+				
megmarasztal			+		+	+								
megtámogat			+											
megválaszol			+			+			+	+	+			+
visszaemlékezik									+					

FÜGGELÉK II.

AZ IGEKÖTŐK FÖLÖSLEGES FÖLCSERÉLÉSE

[illegible]

	Imre 1873	Simonyi 1879	Simonyi 1903	Balassa 1922	Kelemen 1918	Balassa 1933	Dengl 1937	Pintér 1938	Kovalovszky 1953	Hiv.ny. 1976	Kovalovszky 1977	NyKk. 1980-85	NymKsz. 1997	NymKsz ² 2006
belát (át)		+												
bemond (meg)									+		+			+
benáthasodik (meg)											+	+		
besokszoroz (meg)														
beszerez (meg)			+				+		+		+			
beszűntet (meg)	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+
betanul (meg)	+		+		+		+		+		+	+	+	+
betart (meg)		+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+
betekint (meg)		+	+	+		+								
betelik (el)			+		+									
beterjeszt (elő)	+				+					+		+		
betervez (meg)									+	+			+	+
betilt (meg, el)			+			+	+	+	+		+	+	+	+
bevádol (meg)			+				+		+		+	+		
bevall (ki)	+	+	+(meg)						+		+	+		
bevesz (meg)			+											
bevizsgál (meg)										+		+	+	+
elbukik (meg)									+					
elmagyarosodik			+					+					+	+
elmeszesedik (meg)							+							
elszenesedik (meg)							+							
felbecsül (meg)							+					+		
felemészt (meg)							+							
felemlít (meg)														
felgyűjt (meg)			+	+			+							

	Imre 1873	Simonyi 1879	Simonyi 1903	Balassa 1922	Kelemen 1918	Balassa 1933	Dengl 1937	Pintér 1938	Kovalovszky 1953	Hiv.ny. 1976	Kovalovszky 1977	NyKk. 1980-85	NymKsz. 1997	NymKsz ² 2006
felismer (rá)	+						+							
felkeres (meg)			+											
felmond (el)	+		+									+		
felnyit (ki)				+										
felpanaszol (el)							+							
felsorol (elő)	+						+							
felszámol (el)														
feltalál (meg)			+											
kialszik (el)			+											
kiépit (meg, fel)			+					+				+		+
kiérdemel (meg)	+										+	+		+
kifárad (el)							+		+			+	+	+
kifogy (el)							+					+		
kigyakorol (be)									+		+	+	+	+
kiigazít (meg)												+	+	+
kikerül (el)			+											
kimarad (el)			+											
kimegy (el)			+											
kimélyít (el) (kapcsolatot)													+	+
kiolt (el)			+											
kiolvas (el)	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+
kitárgyal (meg)									+	+	+	+	+	+
kitart (el)							+					+		
kitér (rá)										+				

	Imre 1873	Simonyi 1879	Simonyi 1903	Balassa 1922	Kelemen 1918	Balassa 1933	Dengl 1937	Pintér 1938	Kovalovszky 1953	Hiv.ny. 1976	Kovalovszky 1977	NyKk 1980-85	NymKsz. 1997	NymKsz ² 2006
kivár (meg)											+			
kivitat (meg)									+		+	+		
kivizsgál (meg)					+		+	+	+		+	+	+	
lead (át)			+											+
lead (elő)				+	+								+	+
leáll (meg)					+			+	+		+		+	+
lebénul (meg)											+		+	+
lebetegszik (meg)											+			+
lebukik (el?)									+		+			
lebüntet (meg)							+		+	+	+	+	+	+
lecserél (ki)													+	+
lefürdik (meg)									+		+		+	+
lehatárol (körül)										+				
leizzad (meg)														+
leköt (meg)					+									
lelátogat (meg)											+	+	+	+
lemér (meg)									+		+			
lemosdik (meg)				+					+		+			+
lenyomoz (ki)					+		+	+	+	+	+		+	+
leoszt (ki)										+				
leosztályoz (meg)								+	+		+			
lepirít (meg)									+		+			
lerendez (el)											+		+	+
lerögzít (meg)					+			+						
lerövidít (meg)							+	+			+		+	+

[illegible]

THE MEANING OF PREPOSITIONS AND LINGUISTIC NORM

BALÁZS SINKOVICS

Since the end of the 19th century Hungarian language cultivation has been writing critically about so called "unnecessary verbal prefixes". According to the language cultivators a prefix is unnecessary if the verb has the same meaning with or without it. In one class the prefix makes the verb perfective, although the verb has perfective aspect without it, too: *pótol* 'replace; make up' ~ *bepótol* 'replace; make up'; *jelentkezik* 'present oneself, report' *bejelentkezik* 'present oneself, report'. In the other class the speakers replace the prefix by another one, but the meaning does not change: *megszüntet* 'stop, cease; abandon' *beszüntet* 'stop, cease; abandon'.

I have collected verbs which have been disapproved in the reference books of language cultivation in the last hundred years. I suggest that although the most verbs are really new, but their rise was not unusual. The prefixes are not unnecessary, because it seems to appear a new rule in Hungarian. Namely a verb is perfective if it has a prefix. And the speakers do not deal with the perfective meaning of the verb. In the other case, if an old prefix is replaced with a new, not only the new form remains, but the old one too, and they will develop different meanings later.

KÍSÉRLET A MAGYAR BIRTOKOS SZERKEZET MINIMALISTA LEÍRÁSÁRA

SZŐKE BERNADETT

Bevezetés

A dolgozat tárgya a magyar birtokos szerkezet felépülésének vizsgálata minimalista keretben. A birtokos szerkezet mindhárom változatával foglalkozom: a nominativusi birtokost (*a kutya háza, az én házam*), a dativusi birtokost (*a kutyának a háza, (én)nekem a házam*) és a posztinominális dativusi birtokost (*a háza a kutyának, a házam (én)nekem*) tartalmazó szerkezetekkel.

A dolgozat elsődleges célja a birtokos szerkezetnek a korábbi elemzéseknél adekvátabb módon való leírása. A minimalista szintaxis eszköztárát felhasználva próbálom megoldani a következő problémákat: hogyan történik az esetadás a birtokos szerkezetben, hogyan tudjuk kikerülni a kettős esetadást (l. Szabolcsinál [1992a, b] a nominativusi birtokos DP Spec-be mozogva kapja meg a dativusi esetet), mikor van egyeztetés a birtokos és a birtok között, és hogyan zajlik le ez a folyamat. Továbbá nem problémamentes a névelő kérdésköre sem: hogyan törlődik a névelő *a kutya háza*, illetve *Lengyelország fővárosa* típusú szerkezetekben. E probléma megoldására szolgál a névelőtörlő szabály minimalista megfogalmazása.

Az első fejezetben a minimalista elméleti keret alapfogalmait és alpműveleteit fogom ismertetni, továbbá utalni fogok a főnévi csoportban megjelenő kis n szerepére, és részletesen bemutatom a jegyellenőrzés folyamatát a magyar DP-n belül. A második fejezetben kerül sor a birtokos szerkezetek levezetésére, amelyre két lehetséges megoldással is szolgálok a minimalista program újabb irányzatait figyelembe véve. Ismertetésük után azonban – előnyeik és hátrányaik számbavételével – azon elképzelés mellett fogok állást foglalni, amely a birtokos szerkezetek deriválása során felhasználja a legújabb minimalista irányzatok által mellőzött Agr-projekciót. A harmadik fejezetben a névelő kérdéskörével fogok foglalkozni, megpróbálva átdolgozni az ezen a területen elért eredményeket a minimalista program elveinek megfelelően.

1. Alapfogalmak és alpműveletek a minimalista elméleti keretben

A minimalista program célja egy olyan elméleti modell létrehozása, amely csak olyan alkotóelemeket tartalmaz, melyek meglete valamilyen szükségszerűségből adódik. További cél, hogy a szintaxis rendszerét tökéletesebbé tegyünk, illetve hogy a rendszerben megjelenő tökéletlenségeket (pl. mozgatás) minimálisra csökkentjük. A Szintaxis modul feladata értelmezhető struktúrák előállítására a csatlakozó modulok számára.

A Szintaxis eszköztára is minimalizálendő. Nincs felszíni- és mélyszerkezet; a szintaktikai szerkezetekben csak olyan elemek lehetnek, amelyek kívülről (a lexikonból) kerülnek be, és a kimeneti szerkezetben csak a célmodul számára értelmezhető

jegyek lehetnek (Teljes Interpretáció Elve¹). Ha a kimeneti szerkezet a célmodul számára nem értelmezhető jegyeket tartalmaz, akkor a deriváció leereccsen, egyéb esetben konvergál.

A mozgatas az egyik legalapvetőbb tökéletlenség, az ún. Végső Megoldás (Last Resort), amely csak akkor mehet végbe, ha erre megfelelő indíték szolgál (Chomsky 1995: 46). Ilyen indíték a jegyellenőrzés kényszere (pl. a birtokos és a birtok közötti szám- és személybeli egyeztetés). Az ellenőrzésre váró jegyeket tartalmazó funkcionális kategóriák vonzást gyakorolnak a k-vezérlési tartományukban levő valamely kategóriára, amely szintén rendelkezik a szóban forgó jeggyel. A vonzás a vonzó kategóriához legközelebb eső, adott jeggyel rendelkező elemet érinti. A jegyellenőrzés kényszere miatt a vonzott elem a vonzó kategória közvetlen közelébe mozog (a fejet a vonzó fejhez csatoljuk, a frázisokat pedig a vonzó fej specifikálójába mozgadjuk).

Alapvető műveletek:

– Összeolvastás (Merge): olyan művelet, amely során az egyes elemek nagyobb egységekké strukturálódnak, s eközben megtörténik az összeillő jegyek leellenőrzése (Chomsky 1995: 226; Adger 2003: 90–91).

– Egyeztetés (Agree): a nem-kategóriális jegyeknek megengedjük, hogy k-vezérlés útján ellenőrződjenek le, s ezt a műveletet Agree-nek nevezzük. Definíciója: egy Y szintaktikai objektum, amely hordoz egy nem-értelmezhető F jegyet, k-vezérelt viszonyban van egy másik Z szintaktikai objektummal, amely egy hozzáillő F jegyet visel (Chomsky 1998/2000: 101; Adger 2003: 168).

– Mozgatas (Move): e művelet az egyeztetés és az összeolvastás kombinációja. Egyeztetést létesít α és F között, majd P(F)-et összeolvastja α projekciójával (ahol P(F) egy meghatározott, F-et tartalmazó szintaktikai egység). P(F) α specifikálója lesz (Chomsky 1998/2000:101).

1.1. A kis n szerepe a DP-ben

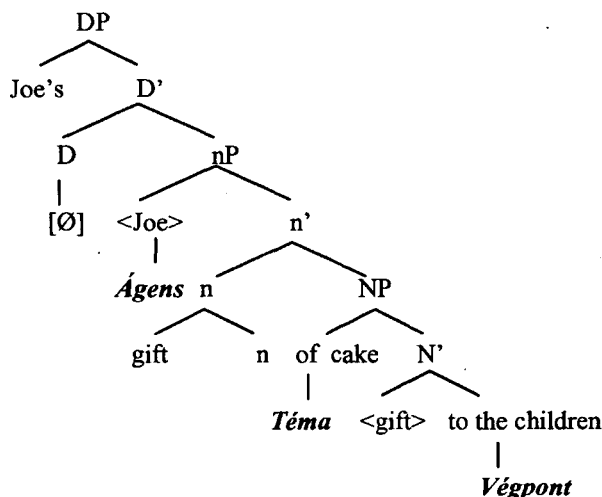
Kétféle birtokos szerkezetet különböztethetünk meg attól függően, hogy a főnévi fej rendelkezik-e argumentumszerkezettel. A birtokos szerkezet felépülését szemléltető példákban argumentumszerkezet nélküli főnévi fejek fognak szerepelni, de bemutatásuk előtt vizsgáljuk meg, hogyan épül fel a birtokos szerkezet az argumentumszerkezettel rendelkező birtok esetében.

Az argumentumszerkezettel rendelkező főnévi fejjel tematikus viszonyban állhat a birtokos, ezért ezekben a szerkezetekben szükségszerű a kis n megjelenése. Az angol nyelvben Adger szerint (2003: 138) a kis n bevezetésének motivációja az UTAH (Uniformity of θ -Assignment Hypothesis) kielégítésének kényszere, amely azt mondja

¹ Teljes Interpretáció Elve (Principle of Full Interpretation): az a kényszer, amely szerint a nem-értelmezhető jegyeknek el kell tűnniük a Szintaxisból, mielőtt a szemantikai interface szabályokat alkalmaznánk. Arra a feltételezésre épül, hogy a szintaktikai struktúra, amelyre szemantikai interface szabályok vonatkoznak, csak értelmezhető jegyekből áll. Ha a szerkezet tartalmaz nem-értelmezhető jegyeket, akkor a szemantikai szabályok nem képesek mindenre kiosztani a teljes interpretációt a struktúrában. (Chomsky 1995: 27; Radford 1997: 176; Adger 2003: 85)

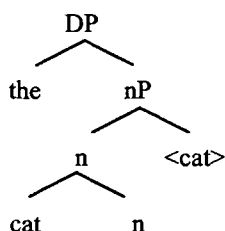
ki, hogy a predikátumok és az argumentumaik közötti thematikus viszonyt szintaktikailag ugyanazzal a szerkezeti viszsonnyal kell reprezentálni az alkotóelemek egyesülésekor (1).

- (1) Joe 's gift of cake to the children
 Joe GEN ajándék GEN torta -NAK a gyerek
 'Joe torta ajándéka a gyerekeknek'

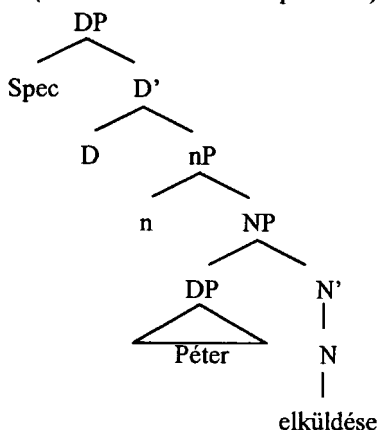
Adger (2003: 269) a kis n-t kötelező projekciónak tekinti, amely az „egyszerű” főnevek szerkezetében is megjelenik (2).

- (2) the cat

A magyar DP-ben a kis n megjelenését az alábbi példával kívánom szemléltetni (3), amelyben a birtokos thematikus szerepe téma, ezért NP Spec-be fogjuk generálni a szintaktikai objektumok összeolvasztása során.

(3) Péter elküldése (Péter thematikus szerepe: téma)

(A fenti levezetés csupán leegyszerűsített ágrajz, és csak a szemléltetést szolgálja; a birtokos szerkezet felépülése ennél bonyolultabb folyamat lesz.)

E dolgozatban az argumentumszerkezettel nem rendelkező birtok esetében nem fogom projektálni a kis n-t a DP levezetése során. Külön dolgozat tárgya lesz a kis n megjelenésének további motivációja a magyar nyelvben, illetve annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy az argumentumszerkezettel nem rendelkező főnevek esetében alkalmazzuk-e a kérdéses projekciót.

1.2. A jegyellenőrzés a DP-ben – egy magyar mondat tükrében

Ebben a fejezetben azt fogom szemléltetni, hogyan történik a jegyellenőrzés a DP-ben: hogyan kap a főnévi fej esetet, hogyan megy végbe a fej szám- és személyjegyeinek leellenőrzése. A magyar mondat esetében a következő elemzésből indulok ki: a szintaktikai objektumok egyesítése során megtörténik a DP esetjegyének kiértékelése (az ige részéről), és ez az információ D-n fog először megjelenni, majd az Agree művelete során ez a kiértékelés „végigcsorog” a DP belső szerkezetén, azaz D kiértékeli az esetjeggyel rendelkező kategóriákat. Ezt a jelenséget esetleszivárgásnak² nevezzük. Az alábbi német (4), illetve orosz (5) példa jól illusztrálja e jelenséget:

- (4) den kleinen Hund
a-ACC kis-ACC kutya
'a kis kutyát'

- (5) malen'kuju sobaku
kis - ACC kutya-ACC
'kis kutyát'

² Esetleszivárgás: „Ha egy esetet igénylő kategória E esetet visel, akkor ez az E eset megjelenik minden X által tartalmazott olyan esetet igénylő kategórián, amely egyébként nem rendelkezne esettel” (Bartos 2000: 707).

A következő példán (6) kívánom bemutatni, hogyan történik a jegyellenőrzés a magyar nyelvben.

(6) A gyerekek futnak.

Radford (1997: 174) nyomán háromféle jegyet különböztet meg: fej-jegy, komplementum-jegy, specifikáló-jegy. A fej-jegyek az adott konstituens grammatikai tulajdonságait, a specifikáló-jegyek a szerkezetben előforduló specifikáló fajtáját, míg a komplementum-jegyek a komplementum fajtáját határozzák meg. A specifikáló- és komplementum-jegyek nem-értelmezhetőek, ezért ezeket le kell ellenőrizni.

	a	gyerekek	futnak
Fej-jegyek	D, u:case, Pl, 3	N, Pl, 3, u:case	? ³
Spec.-jegyek	–	–	u:D, Pl, 3, nom
Komp.-jegyek	u:N, Pl, 3	–	?

A (6)-os példában az igének – hogy végbemehessen a spec.-jegyének leellenőrzése – egy olyan DP-vel kell egyesülnie, amely többes szám 3. személyű. Ezeket az információkat a DP feje, D fogja hordozni, amelynek tehát rendelkeznie kell a következő fej-jegyekkel: [D] értelmezhető kategória-jegy,⁴ [Pl, 3] ϕ -jegyek,⁵ és egy kiértékelésre váró nem-értelmezhető esetjegy⁶ ([u:case]). D-nek vannak komp.-jegyei is: nem-értelmezhető c-szelekciós jegy⁷ ([u:N]), nem-értelmezhető ϕ -jegyek ([Pl, 3]). Azon lehetne vitatkozni, hogy D-nek milyen ϕ -jegyei vannak. Az azonban biztos, hogy D mellett csak harmadik személyű lexikális főnév jelenhet meg, tehát feltételezhetjük, hogy van személyjegye. Mivel a szakirodalomban több helyen is találtam arra utalást, hogy az angol D-nek van szám-jegye (Radford 1997: 188; Adger 2003: 261), ezért felteszem, hogy a magyar nyelvben is van. (D egy határozottsági fej-jeggel is rendelkezik.) A főnévnek, N-nek a fej-jegyei a következők: [N] értelmezhető kategória-jegy, ϕ -jegyek ([Pl, 3]) és egy kiértékelésre váró esetjegy ([u:case]).

D nem-értelmezhető c-szelekciós jegyét úgy tudjuk törölni, ha D és a hozzáillő kategóriajegyet viselő összetevő egy közös csomópont alatt egyesül a Merge művelet alkalmazása során. D szám- és személyjegye is megegyezik a főnév (N) szám- és személyjegyével, így ezek között is végbemegy az ellenőrzés, és töröljük D ϕ -jegyeit ([u: ϕ]). Esetet úgy kap a főnévi fej, hogy először T kiértékeli a D esetjegyét nominativusként ([u:case:nom]) az Agree viszony által, majd ezután D fogja kiértékelni N eset-

³ Mivel a TP felépülését nem vizsgálom, csak az alanyra vonatkozó spec.-jegyeit ismertetem az igének.

⁴ Kategória-jegy: olyan jegy, amely besorolja a szavakat a megfelelő kategóriába, a tradicionális szóosztályba (Adger 2003: 33).

⁵ ϕ -jegyek: egy adott kategória szám-, személy- és nembeli jegyei (Adger 2003: 45).

⁶ Nem-értelmezhető eset-jegy: Adger (2003: 211) szerint az ellenőrző viszony mindkét tagjának nem-értelmezhető eset-jegye van.

⁷ C-szelekciós jegy: A kategoriális-szelekciós jegy a lexikális egység azon jegye, amely megadja azoknak az elemeknek a kategóriáját, amelyek egyesülhetnek a szóban forgó lexikális egységgel (Adger 2003: 84).

jegyét. A főnév mondaton belüli beépülésével együtt járó jegyellenőrzéssel a továbbiakban nem foglalkozom, mert a birtokos szerkezeten belüli műveleteket fogom vizsgálni.

2. A birtokos szerkezet felépítése

Ebben a fejezetben azt fogom bemutatni, hogyan elemezhetjük a minimalista keretben magyar birtokos szerkezet három lehetséges megjelenési formáját (7).

(7) a. a kutya háza / az én házam

b. a kutyának a háza / (én)nekem a házam

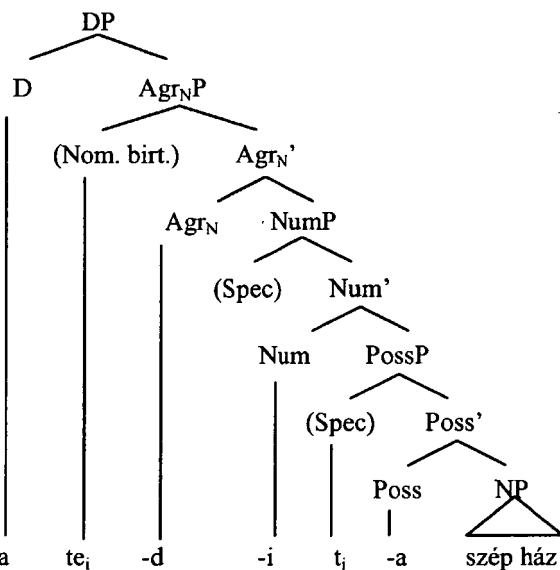
c. a háza a kutyának / ? a házam (én)nekem

2.1. A személyes névmási birtokosok

Abból a feltevésből indulok ki, hogy a birtokos szerkezetben a birtokos és a birtok között egyeztetés történik a magyar nyelvben – legalábbis a személyes névmási birtokosok esetében –, amely morfológiai is megjelenik a birtokon. Éppen ezért ezt az egyeztetést az alany-állítmány közötti egyeztetéshez hasonlóan kell elképzelnünk.

Adger (2003) szerint az angol nyelvben az alany és az ige közötti egyeztetés úgy történik, hogy a T ϕ -jegyei és az alany ϕ -jegyei között Agree viszony van, ezért az alany kiértékeli T [$u:\phi$]-jegyét. A kis v Infl-jegyei a T-n lévő releváns jegyekből származnak. A T-n lévő, az alany által kiértékelt ϕ -jegy és a kis v Infl-jegye között Agree viszony van, így az előbbi kiértékeli az utóbbit. Ha abból az elképzelésből indulunk ki, hogy a birtokos szerkezetben az egyeztetés az ige és az alany közti egyeztetéshez hasonlóan történik, akkor a DP-ben lennie kell egy olyan funkcionális projekciónak, amely a birtok és a birtokos közötti egyeztetés feladatát látja el. Korábban ez az Agr_N-projekció volt, ahogyan ezt megfigyelhetjük Bartos (2000) elemzésében, aki a következő szerkezetet rendeli a birtokos szerkezethez (8).

(8) a te szép házaid

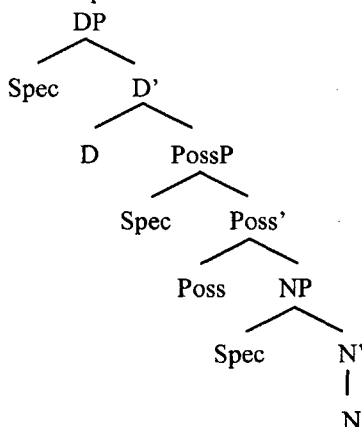

Az ágrajz magyarázata: a deriváció során először felépül az NP (*szép ház*), majd összeolvasztjuk a Poss-fejet és az NP-t a morfoszintaktikai egyesítés⁸ alkalmazásával, hiszen a Poss-fej egy affixumot tartalmaz, amely egy hordozó tövet keres magának. Ezután beillesztjük a birtokost PossP Spec-be. Num-fej és N-fej morfoszintaktikai egyesítése a következő lépés a derivációban, majd az Agr_N-fej morfoszintaktikai egyesítése következik. A birtokost Agr_NP Spec-be mozgatjuk, és itt megtörténik a nominativusi esetadás. Végül az eddig kapott szerkezettel összeolvasztjuk a névelőt, amely D-fejben fog megjelenni.

Az újabb minimalista modellek azonban mellőzik az Agr-projekciókat. A kérdés a következő: mi látja el az egyeztetési funkciót a személyes névmási birtokos és a birtok között? Az alábbiakban kétféle elképzelést ismertetek.

2.1.1. Egyeztetés a D segítségével

(9) A birtokos szerkezet felépülése:

A funkcionális projekciók szerepe a szerkezetben:

PossP: a PossP Spec-be generáljuk az argumentumszerkezettel nem rendelkező főnévi fej birtokosát, illetve ide mozgatjuk eredeti helyéről a tematikus szereppel rendelkező birtokost, ha a birtoknak van argumentumszerkezete. A Poss-fej arra szolgál, hogy ellenőrző viszonyba lépjen a birtokon lévő birtokoltságjellel.

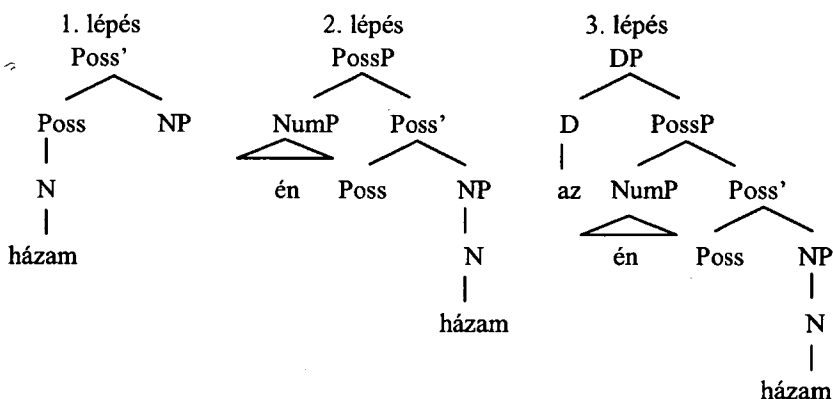
DP: A birtokos szerkezet szempontjából fontos feladata az egyeztetés véghezvitele a birtok és a birtokos között. A PossP Spec-ben lévő birtokos ϕ -jegyei kiértékelik az Agree viszony által D-n az [u:infl]-jegyet, majd ez az infl-jegy szintén az Agree viszony által kiértékeli a birtok [u:infl]-jegyét. (Ez teljesen az ige és az alany közötti egyeztetéssel való analógiát mutatja.) Továbbá D-nek van egy esetjegye is, amely vagy egy nominativusi kompl.-jegy, és ebben az esetben nem mozgatjuk a birtokost tovább,

⁸ Morfoszintaktikai egyesítés: „két szerkezetileg szomszédos kategória egyetlen szótartományt alkotó elemmé egyesül, ha az egyiknek valamilyen morfológiai kiválmála (pl. affixumok töigénye) ezáltal kielégül” (Bartos 2000: 664).

vagy pedig egy dativusi spec.-jegy, s ekkor a birtokost DP Spec-be kell mozgatni. Ezáltal megtörténik a birtokos esetjegyének kiértékelése és törlése.

(10) az én házam

	az	én	házam	Poss
Fej-jegyek	D, Sg, 3, u:infl, u:case ⁹	PRON, Sg, 1, u:case,	N, Poss, Sg, 3, u:infl, u:case	
Spec.-jegyek				
Komp.-jegyek	nom, u:N, Sg, 3			Poss

Rövid magyarázat: Az 1. lépésben a *Poss*-fejen található nem-értelmezhető komp.-jegyet ([u:Poss]) leellenőrzi a birtokon lévő *Poss*-jegy. A 2. lépésben a *PossP* Spec-ben egyesítjük a birtokost az eddig kapott szerkezettel. A 3. lépésben a névelőt összeolvasztjuk a 2. lépés eredményével. A birtokos ϕ -jegyei kiértékelik *D* [u:infl]-jegyét [u:infl:Sg1]-ként az Agree viszony által, majd ez az infl-jegy kiértékeli a birtok [u:infl]-jegyét az Agree viszony által. Végül pedig *D* [nom]-jegye kiértékeli a *PossP* Spec-ben lévő birtokos esetjegyét [u:case:nom]-ként.

(11) énekiem a házam

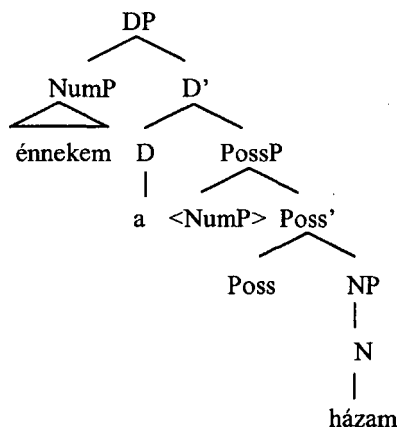
	énekiem	a	házam	Poss
Fej-jegyek	PRON, Sg, 1, u:case	D, Sg, 3, u:infl, u:case	N, Poss, Sg, 3, u:infl, u:case	
Spec.-jegyek		dat		
Komp.-jegyek		u:N, Sg, 3		Poss

⁹ Dőlt betűvel azokat a jegyeket jelölöm, amelyek nem a birtokos szerkezet levezetése során, hanem a DP-nek a mondatba való beépülése során játszanak szerepet. A birtokos szerkezetek levezetése során figyelembe kell venni a (6)-os pontban ismertetett adatokat is.

A fenti szerkezet az (10)-es példához hasonlóan fog felépülni, a különbség a 3. lépésben fog megmutatkozni: D dativusként értékeli ki a birtokos esetjegyét, és mivel D [dat]-jegye spec.-jegy, ezért a birtokosnak DP Spec-be kell mozognia (12).

(12)

A fenti elemzés előnyei:

Szabolcsi szerint (1992a, b) a nominativusi birtokos továbbmozogva a DP Spec-ben kapja meg a dativusi esetet (a birtokos két esetet kap), és ezt az ellentmondást a fenti megoldással ki lehet küszöbölni.

Az inflexiós-jegy bevezetésével el tudjuk különíteni a birtok ϕ -jegyeit és az egyeztetésből adódó, a birtokon megjelenő szám- és személy-jegyeket (Pl.: *házaim* esetében a ϕ -jegyek: Pl, 3; az infl.-jegyek: Sg, 1).

A fenti elemzés hátrányai:

Hogyan magyarázzuk, hogy D mikor oszt ki [nom]-ot, és mikor [dat]-ot; azaz min múlik, hogy a névelőnek [nom] komp.-jegye vagy [dat] spec.-jegye van?

D-nek két esete is van: mint a DP feje egy [u:case] esetjegy hordozója, illetve a birtokos számára kioszt egy spec.- vagy komp.-esetjegyet.

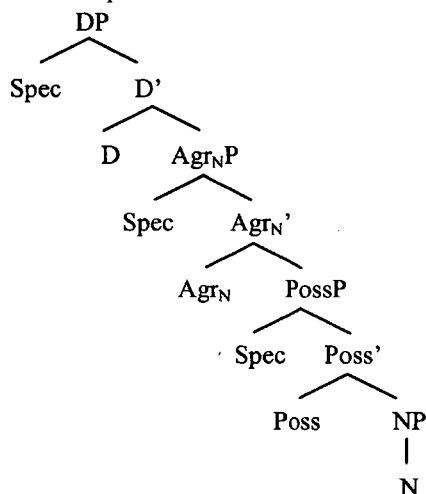
Hogyan elemezzük az alábbi kifejezést (13)? (A szakirodalomban a projekciók hierarchiája a következő: DP>NumP>PossP>NP.) Úgy tűnik, a nominativusi birtokost mégiscsak ki kell mozgatni a PossP Spec-ből ahhoz, hogy megkapjuk a szintaktikai objektumok helyes sorrendjét.

(13) a gyerek három könyve

2.1.2. Egyeztetés az Agr_NP segítségével

Egy másik lehetséges elemzési mód, ha a birtok és a birtokos közötti egyeztetést nem a D-re bízjuk, hanem egy olyan funkcionális projekcióra, amit – annak ellenére, amit az Agr_NP -ről a fentiekben megjegyeztem – most mégis Agr_NP -nek¹⁰ fogok nevezni.

(14) A birtokos szerkezet felépülése:

A funkcionális projekciók szerepe a szerkezetben:

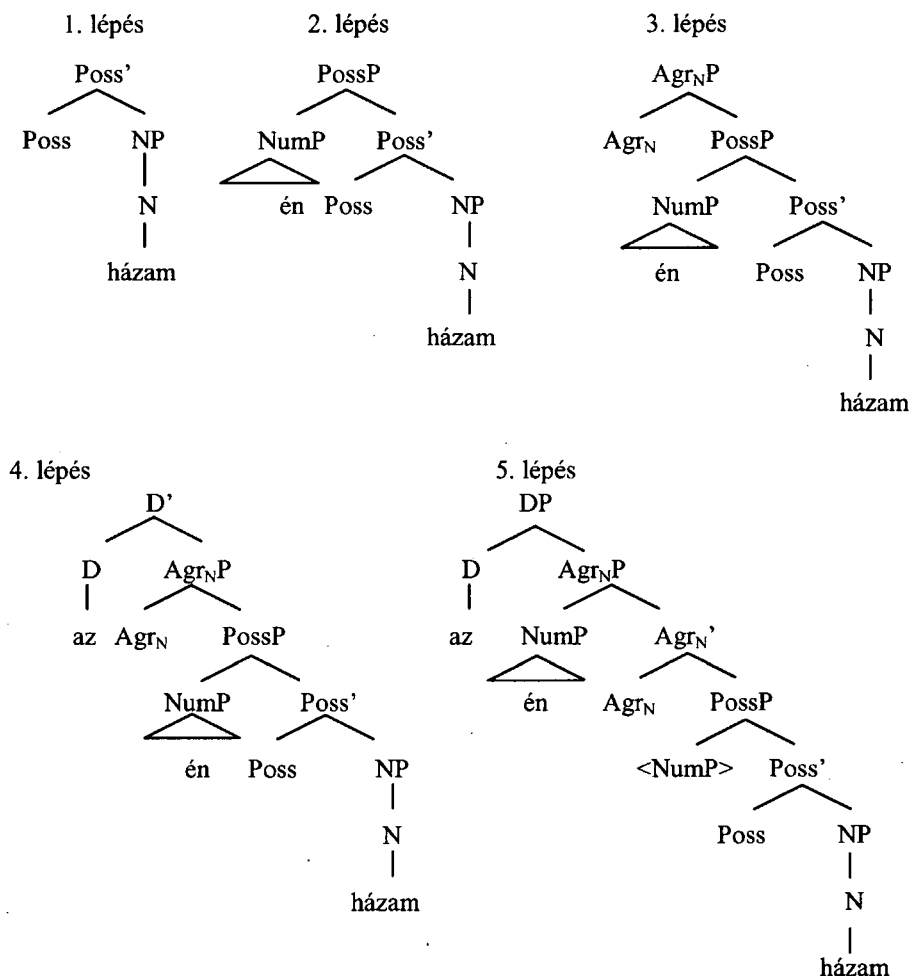
PossP: Továbbra is ugyanazt a funkciót látja el, mint az előző elemzés esetében, azaz PossP Spec-be generáljuk az argumentumszerkezettel nem rendelkező birtok birtokosát, illetve ide mozgatjuk az argumentumszerkezettel bíró főnévi fej birtokosát. A Poss-fej pedig a birtokon levő birtokosság-jellel kerül ellenőrző viszonyba.

Agr_NP : A birtokos és a birtok közötti egyeztetésért felelős. A birtokos kiértékeli az Agr_N inflexiós jegyét, majd Agr_N kiértékeli a birtok inflexiós jegyét. Agr_NP Spec-be mozgatjuk PossP Spec-ből a nominativusi birtokost, ha Agr_N -nek van [nom] esetjegye. Ha nincs, akkor D-nek lesz [dat] spec.-jegye, s ekkor a PossP Spec-ből a birtokos DP Spec-be fog mozogni.

(15) az én házam

	az	én	házam	Agr_N	Poss
Fej-jegyek	D, Sg, 3, u:case	PRON, Sg, 1, u:case	N, Poss, Sg, 3, u:infl, u:case	u:infl	
Spec.-jegyek				nom	
Komp.-jegyek	u:N, Sg, 3				Poss

¹⁰ Az $AgrP$ -projekciót minden magyar minimalista elemzés tartalmazza, és nem látom kivitelezhetőnek a mellőzését.

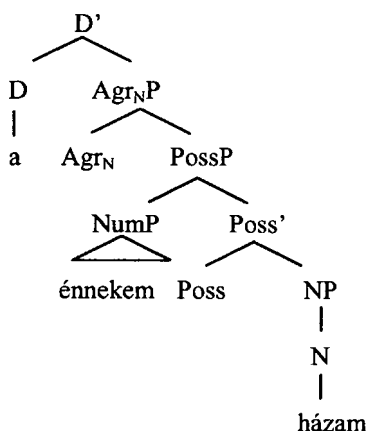
Magyarázat a levezetéshez: Az 1. lépésben leellenőrizzük a Poss-fejen lévő birtokosság-jegyet. A 2. lépésben egyesítjük a birtokost az előző lépés eredményével. A 3. lépésben a birtokos az Agree viszony által kiértékeli Agr_N [u:infl]-jegyét Sg1-ként ([u:infl:Sg1]). Majd Agr_N kiértékeli a birtok inflexiós jegyét [u:infl:Sg1]-ként. Agr_NP Spec-pozíciója meg fog nyílni a nominativusi birtokos számára, mivel Agr_N-nek van egy [nom] spec.-jegye. A 4. lépésben a névelőt egyesítjük a 3. lépésben kapott szerkezettel. Az 5. lépésben a birtokos [u:case] esetjegyét kiértékeli Agr_N esetjegye [u:case:nom]-ként, miközben a birtokos felmozog Agr_NP Spec-be.

Azután, hogy felépült a birtokos szerkezet, és megkaptuk a teljes DP-t, megtörténik a DP beépülése a mondatba, s ekkor fog az egész szerkezet esetet kapni.

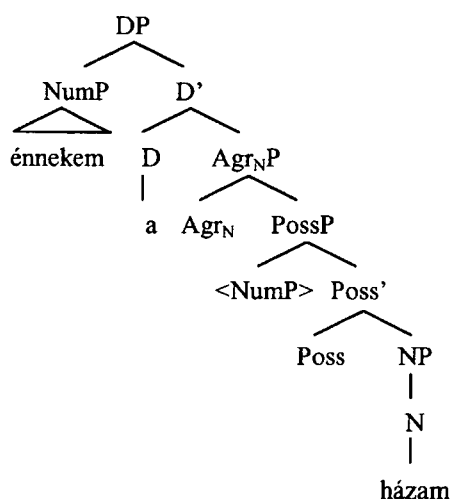
(16) énnekem a házam

	énnekem	a	házam	Agr _N	Poss
Fej.-jegyek	D, Sg, 1, u:case	D, Sg, 3, u:case	N, Poss, Sg, 3, u:infl, u:case	u:infl	
Spec.-jegyek		dat			
Komp.-jegyek		u:N, Sg, 3			Poss

4. lépés

5. lépés

Magyarázat a levezetéshez: A 3. lépésig megegyezik a (15)-ös példa levezetésével. Agr_NP Spec-pozíciója azonban itt nem fog megnyílni, mivel Agr_N-nek nincs spec.-jegye. A 4. lépésben a névelőt egyesítjük a 3. lépésben kapott szerkezettel. A névelő kiértékeli a birtokos esetjegyét dativusként, miközben a birtokos felmozog a DP Spec-be, s eközben megtörténik az ellenőrzés is. A mozgatás kiváltója D [dat] spec.-jegye.

Azután, hogy felépült a birtokos szerkezet, és megkaptuk a teljes DP-t, megtörténik a DP beépülése a mondatba, s ekkor fog az egész szerkezet esetet kapni. (A birtok és D között az egyesítés során már megtörtént a ϕ -jegyek leellenőrzése.) Így egyik elemzési módnál sem zavaró, hogy D szondaként működve esetet akar adni, hiszen a birtokosnak már lesz esete, és így folytatva a keresést, a birtokot fogja magának megtalálni, amelynek az esetjegye még kiértékelésre vár.

A fenti elemzés előnyei:

A birtokos nem kap két esetet, vagy az egyiket, vagy a másikat kapja meg.

Az (13)-as példát (*a gyerek három könyve*) is tudjuk elemezni; ebben a birtokost PossP Spec-ből Agr_NP Spec-be mozgatjuk. A projekciók sorrendje: DP > Agr_NP > NumP > PossP > NP.

A fenti elemzés hátránya:

Az újabb minimalista modellek kiküszöbölik az Agr-projekciókat.

Úgy gondolom, hogy ez utóbbi elemzés több előnnyel jár, mint a 2.1.1. pont alatt ismertetett elgondolás, sőt annak egyik jelentős hibáját is képes kiküszöbölni. Elemzésünkben semmiképpen sem hagyhatunk ki egy olyan projekciót, ahol a nominativusi birtokos esetjegyének kiértékelése, illetve leellenőrzése történik. Mivel az egyeztetési jegyek kiértékeléséért és leellenőrzéséért is ez a bizonyos funkcionális projekció a felelős, ezért megmaradtam az Agr_NP elnevezésnél. A további elemzéseket a 2.1.2. pont alatt ismertetett elgondolás alapján fogom elvégezni.

2.2. A lexikális birtokos

Meggyőzőnek tartom Bartos (1999, 2000) és É. Kiss (2002) azon érvelését, hogy a lexikális birtokos és a birtok között nincs egyeztetés (17).

- (17) a. az ő diák – ja – i – 0
b. a Péter diák – ja – i

(17b)-ben nincs egyeztető morféma, és ezt a következő bizonyítékok támasztják alá:

a) Többes számú lexikális birtokos esetében hiányzik az egyeztető morféma (18).

- (18) a. az ő diák – ja – i – k
b. a fiúk diák – ja – i

b) A második érv Bartos (2000: 679) nevéhez fűződik. A birtokos szerkezetek mellérendeléséről a következőt mondja: egy lexikális birtokos és egy első vagy második személyű névmási birtokos esetében lehetséges a jobbcsomópont-emelés művelete, míg ugyanez nem lehetséges egy harmadik személyű és egy első vagy második személyű névmási birtokos esetében (19).

- (19) a. ? a Péter és a te diákjaid
b. * az ő és a te diákjaid

(19a)-ban végbemehet a jobbcsomópont-emelés művelete, noha az ugyanazzal az elemmel reprezentált két birtokolt főnév nem azonos (diákjai – diákjaid), de az egyik magában foglalja a másikat. (19b)-ben a két birtokolt főnevet nem reprezentálhatja ugyanaz az elem, mivel azok egymást kizáró egyeztető morfémákat tartalmaznak (diák – ja – i – 0 ↔ diák – ja – i – d).

A feltevés, hogy a lexikális birtokos és a birtok között nincs egyeztetés, felveti azt a kérdést, hogy ebben az esetben miért van szükségünk az Agr_NP-re. A válasz egyszerű: a nominativusi birtokos számára fenn kell tartanunk egy olyan Spec-pozíciót, amely DP Spec és PossP Spec között helyezkedik el, különben nem tudnánk levezetni az (13)-as példát (*a gyerek három könyve*).

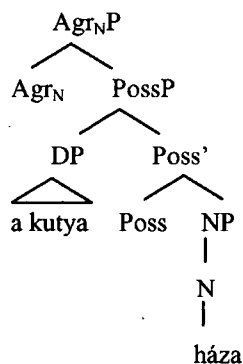
A nominativusi lexikális birtokos esetében külön problémát jelenthet a névelő kérdése: a szerkezet elején álló névelő vajon a birtokoshoz vagy a birtokhoz tartozik-e. Ezzel a problémával a 4. pontban fogok részletesebben foglalkozni. Azt azonban már

most előrebozsátom, hogy a kérdéses névelő nominativusi birtokos esetén elemzésemben a birtokoshoz fog tartozni, s a birtok névelőjét töröljük a szerkezet legelejéről.

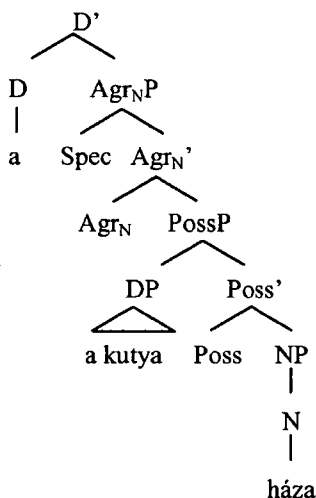
(20) a kutya háza

	a	a kutya	háza	Agr _N	Poss
Fej-jegyek	D, Sg, 3, u:case	D, Sg, 3, u:case	N, Poss, Sg, 3, u:case		
Spec.-jegyek				nom	
Komp.-jegyek	u:N, Sg, 3				Poss

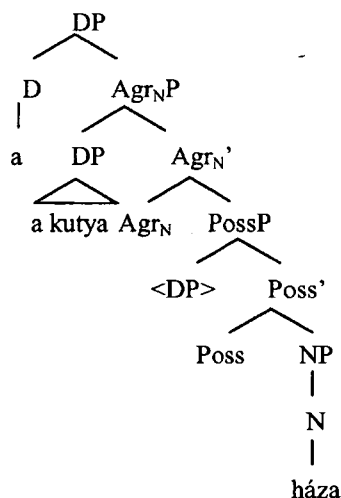
3. lépés

4. lépés

5. lépés

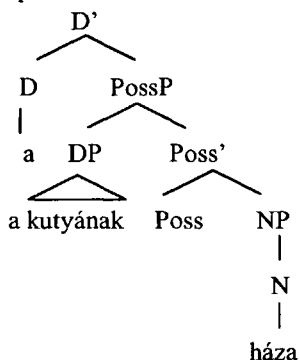
Az első két lépés megegyezik az eddigi elemzésekben bemutatott első két lépéssel, tehát a szerkezetet felépítjük a PossP-ig, a Poss-fejen levő birtokolságjel ellenőrző viszonyba kerül a PossP Spec-ben levő birtokos [Poss]-jegyével. A 3. lépésben egyesítjük az Agr_N-projekciót az addig kapott szerkezettel, majd a 4. lépésben összeolvad a névelő a 3. lépés eredményével. Agr_N [nom] esetjegye megkívánja, hogy a birtokos Agr_NP Spec-be mozogjon, ahol megtörténik a birtokos esetjegyének kiértékelése és leellenőrzése [~~u:case:nom~~]-ként. A DP beépül a mondatba, és megtörténik további jegyeinek leellenőrzése. A birtok névelőjét a Spellout során fogjuk törölni: azaz fonetikailag nem fog realizálódni.

Lexikális dativusi birtokos esetén azonban valóban teljesen feleslegessé válik az Agr_N-projekció, ezért nem fog megjelenni a deriváció során.

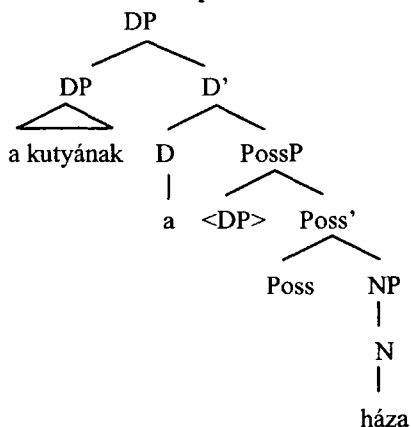
(21) a kutyának a háza

	a kutyának	a	háza	Poss
Fej-jegyek	D, Sg, 3, u:case	D, Sg, 3, u:case	N, Poss, Sg, 3, u:case	
Spec.-jegyek		dat		
Komp.-jegyek		u:N, Sg, 3		Poss

3. lépés

4. lépés

Az első két lépés a PossP felépüléséig újra megegyezik az eddig bemutatott példák levezetésének első két lépésével. A 3. lépésben azonban a névelőt fogjuk egyesíteni az addig megkapott szerkezettel. A 4. lépésben megnyílik a DP Spec-pozíció, mivel D-nek van egy [dat] spec-jegye, így a birtokos DP Spec-be mozog, miközben megtörténik az esetjegyének kiértékelése és leellenőrzése ([u:case:dat]).

2.3. A poszt nominális dativusi birtokos

(22) a. a háza a kutyának

b. ? a házam (én)nekem

Először vizsgáljuk meg azt, hogy a szakirodalom milyen elemzési javaslatokat nyújt a fenti szerkezet létrehozására! Den Dikken (1999) univerzális szerkezetet tételez fel a birtokos szerkezetnek, amely a predikátumszerkezethez hasonlóan épül fel. Alapesetben a magyar dativusi birtokos (amit PP-nek tart az angol nyelv mintájára) követi a birtokot. A dativusi prepozíciónak két morfológiai alternánsa van: vagy nyíltan realizálódik a dativusi P, vagy pedig rejtve marad (zéró allomorf). Ha nyíltan realizálódik, akkor megjelenik a *-nak/-nek* rag, ha pedig zéró allomorf, akkor a birtokos nominativusi lesz. A nominativusi birtokost predikátuminverziónak veti alá Den Dikken (a birtokos PossP Spec-be mozog a kis tagmondatból). Ha a *-nak/-nek* ragos birtokos a szerkezet elején található, akkor a kis tagmondatból egyenesen DP Spec-be mozgott.

É. Kiss Katalin (2002) szerint a dativusi birtokos szerkezet az elsődleges változat, szemben az esetenélküli birtokos szerkezettel. A dativusi birtokos a birtokolt főnév fej mögötti komplementuma. É. Kiss párhuzamot von az adjunktumok/komplementumok bizonyos típusai és a birtokos szerkezet között.

- (23) a. a student [_{PP} of chemistry] [_{PP} with long hair] →
 b. a [long-haired] [chemistry] student
- (24) a. egy papírvágó kés [_{KP} ébenfából] →
 b. egy [ébenfa] papírvágó kés
- (25) a. tüntetés [_{PP} a megszállás ellen] →
 b. [_{AdjP} [_{PP} a megszállás ellen]-i] tüntetés
- (26) a. harc [_{KP} a függetlenségért] →
 b. [_{AdjP} [_{KP} a függetlenségért] való] harc

Vannak olyan típusú argumentumok, amelyek nem jelenhetnek meg fej mögötti komplementumként vagy adjunktumként, de lehetnek specifikálók vagy módosítók (23b, 24b). Ha komplementumként/adjunktumként jelennek meg, akkor valamilyen esettel kell rendelkezniük (24a, 26a), vagy egy prepozícióval/posztpozícióval kell egyezniük (23a, 25a). Specifikálóként vagy módosítóként eltérő kategóriajeggel fognak megjelenni. Az alábbi adatok (b) példájában a prenominális argumentumok vagy nélkülözik az esetet és a prepozíciót/posztpozíciót (23b, 24b), vagy ha van nekik, akkor az beágyazódik egy AdjP-be (25b, 26b).

A birtokos szerkezet két alternatívája, a dativusi birtokos és az esetenélküli birtokos viselkedése is hasonlóan magyarázható. A birtokos komplementumként vagy specifikálóként jelenhet meg, azaz vagy a komplementum-pozícióba (27a), vagy a PossP specifikálójába (27b) generáljuk. Az előbbi változatban jelenik meg a birtokoson a dativusi eset, míg az utóbbit É. Kiss esetenélküli birtokosnak tartja.

- (27) a. a háza a kutyának
 b. a kutya háza

Ha Den Dikken (1999) és É. Kiss (2002) azon elgondolásából indulunk ki, hogy a tárgyalt szerkezetben a levezetés során a dativusi birtokost a birtok mögé generáljuk, akkor a következő problémákkal kell szembenéznünk: kérdéses, hogy a birtok mögött milyen pozícióba kerül a dativusi birtokos. Ha ezt a megoldást követjük, akkor meg kellene oldanunk azt a kérdést is, hogy hogyan történik a [Poss]-jegy leellenőrzése. Problémát jelenthet a birtok és a birtokos közötti egyeztetés névmási birtokos esetében. Végül, de nem utolsósorban számolnunk kell azzal a problémával is, hogy hogyan történik a dativusi birtokos esetjegyének kiértékelése és leellenőrzése.

Úgy gondolom, hogy Den Dikken és É. Kiss elgondolását – a velük járó megoldatlan problémák és megválaszolatlan kérdések miatt – el kellene vetnünk.

Vajon lehetséges-e olyan elemzés, amely összhangban van a szerkezet jelöltségével, illetve jelöltségével, a nyelv típusával, valamint a nyelvi intuícióval? Mindezeket figyelembe véve és az előző pontokban bemutatott levezetések követve abból

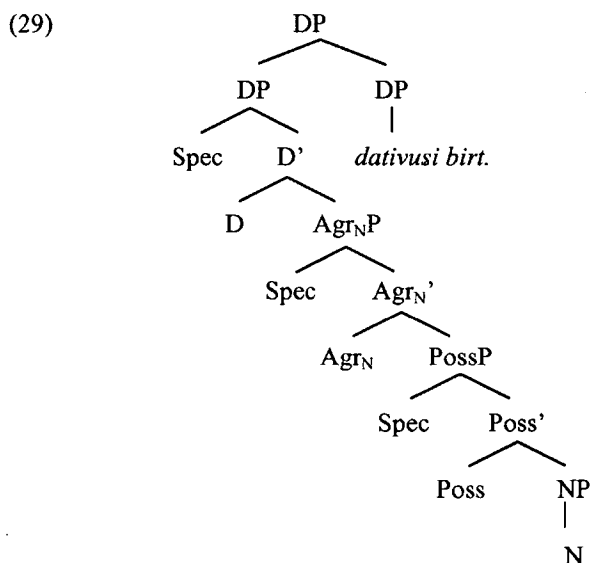
a feltevésből indulok ki, hogy a dativusi birtokos mozgatással kerül a birtok mögé. Vegyük sorra, hogy ez az elgondolás milyen problémákat vet fel! Az első kérdés, hogy pontosan hova is kerül a birtokos a deriváció során. NP komplementum-pozíciójába nem mozoghat, mivel a birtokos és argumentuma közötti thematikus viszonyt szintaktikailag ugyanazzal a szerkezeti viszsonnyal kell reprezentálni (UTAH kielégítésének kényszere). E problémát jól szemléltetik az alábbi példák:

- (28) a. (Péter) ajándéka a kutyának
b. (a kutyának való) ajándéka Péternek

(28a)-ban *a kutyának* frázis thematikus szerepe végpont, míg (28b)-ben a *Péternek* egy dativusi birtokos. A két különböző thematikus szerepű elem nem kerülhet ugyanabba a pozícióba az UTAH megsértése nélkül.

A második probléma az, hogy a birtokos hogyan kerül hátra: milyen jegyellenőrzési kényszerrel tudjuk odamozgatni. Az a feltevés, hogy a birtokost azért mozgatjuk hátra, hogy kielégítsük az esetjegyének kiértékelésére és leellenőrzésére irányuló kényszert, egy újabb kérdést vet fel: mely funkcionális projekció fogja kiértékelni és leellenőrizni a birtokos esetjegyét? Ha a birtokos a főnévi fej komplementuma, akkor bármely, az ágrajzban NP felett megjelenő projekció feladatának adjuk az esetellenőrzés elvégzését, az szondaként működve először a főnévi fejet, azaz a birtokot fogja magának megtalálni, s annak esetjegyét fogja kiértékelni. Ezt azonban mindenképpen el kell kerülnünk, hiszen a birtok esetjegyét a DP fejének, D-nek kell kiértékelnie.

A tárgyalt szerkezet létrehozására a következő megoldást javaslom: az extrapozíció alkalmazásával biztosíthatunk megfelelő helyet a posztinominális dativusi birtokos számára.

A jegyek leellenőrzése és a birtokos esetjegyének kiértékelése ugyanúgy történik, mint a 2.1.2., illetve a 2.2. pont alatt ismertetett elemzésekben. Az azonban kérdéses, hogy milyen kényszer váltja ki a dativusi birtokos mozgását az extrapozíció műveletének alkalmazása során.

3. A névelő kérdésköre

Eddig csak olyan birtokos szerkezetekkel foglalkoztam, amelyekben egyértelmű volt, hogy a névelő a birtokhoz vagy a birtokoshoz tartozik (30).

- (30) a. az én házam
b. énnekem a házam
c. a kutyának a háza

Az alábbiakban azt fogom megvizsgálni, hogy mi történik a névelővel a következőhöz hasonló birtokos szerkezetekben:

- (31) a kutya háza

Szabolcsi Anna (1992a, b) a birtokos szerkezeteket úgy elemzi, hogy a névelő a birtokoshoz tartozik, s a szerkezet legelejéről, a birtokhoz tartozó névelő törlődött:

- (32) [Ø [a kutya] háza]

Szabolcsi (1992a, b) szerint a névelő törlésének kérdése olyan birtokos szerkezetekben igazán érdekes, amelyekben tulajdonnévi birtokos szerepel. „Kockáztassuk meg azt az állítást, hogy a tulajdonneveknek voltaképp mindig van névelőjük – de az, hogy a névelő a felszínen mikor jelenhet meg, meglehetősen idioszinkratikus szabályoktól függ” (Szabolcsi 1992a: 78). Ezek a szabályok az ún. törölő szabállyal együttműködve érvényesülnek. A törölő szabály¹¹ azt mondja ki, hogy a Det₁-et törölni kell, ha közvetlenül egy másik Det₁-beli vagy egy Det₂-beli¹² elem követi. Lássuk, hogyan működnek a szabályok az alábbi birtokos szerkezetekben!

- (33) a. [DP [D' [Det₁ a] [NP [DP a Lengyelország] fővárosa]
Ø Ø

- b. [DP [D' [Det₁ a] [NP [DP a Szovjetunió] fővárosa]
Ø a

- (34) a. [DP [D' [Det₁ a] [NP [DP a Péter] könyve]
Ø a

- b. [DP [D' [Det₁ a] [NP [DP a Péter] könyve]
Ø Ø

- c. [DP [D' [Det₁ a] [NP [DP a Péter] könyve]
a Ø

¹¹ Szabolcsi törölő szabálya a következő: Töröld Det₁-et akkor, ha közvetlenül Det₂-beli elem követi (Szabolcsi 1992a: 78; 1992b: 228). E szabályt egy korábbi munkámban (Szőke 2004: 26) a fent látható módon módosítottam.

¹² A Det₁ kategória alá a határozott névelő, míg a Det₂ kategória alá a *minden, ezen/azon, melyik, egy* stb. determinánsok tartoznak.

A fenti példákban az első névelő törlése a törlő szabály alkalmazásával történik, a második névelő törlése pedig a szótári jellemzés következményeként valósul meg. A (33 a-b) esetben azért működik a törlő szabály, mert még „látja” a birtokos névelőjét, függetlenül attól, hogy az fonetikailag realizálódik vagy sem. (34a) azokat a nyelvjárásokat illusztrálja, amelyekben a személynévek névelőzhetők, s a személynév előtt megjelenő névelő miatt alkalmazni kell a törlő szabályt. (34b) az olyan nyelvjárásokból mutat egy példát, amelyekben a személynévek nem névelőzhetők, de a törlő szabályt – mivel „látja” a fonetikailag nem realizálódó névelőt – alkalmazni kell. (34c) pedig azokat a nyelvjárásokat példázza, amelyekben a személynév önmagában nem névelőzhető, de birtokosként már megengedi a névelő használatát (l. északkeleti nyelvjárás). Ez utóbbi kivételt jelent az előző példákhoz viszonyítva, hiszen a törlő szabály nem veszi figyelembe a birtokos személynév fonetikailag nem realizálódó névelőjét.

Hogyan kezeljük a névelőt a minimalista elméletben? Abból indulok ki, hogy a tulajdonnevek is DP-t alkotnak, s a releváns információkat D fogja hordozni, amely ebben az esetben egy null D lesz.

A különböző nyelvekben számos példát találunk a null D-re. Számunkra a következő angol nyelvi példák relevánsak:¹³

- a szász genitivusi szerkezetekben (pl.: *Evan's 0 idea*)
- a tulajdonnevek előtt (pl.: *0 Peter was at the party.*)

A null D-k is hordoznak jegykötegeket, csak nincs fonológiai értékük, ezért a Spellout során nem realizálódnak: azaz nem ejtjük ki őket (Adger 2003: 261). A következő elemzést javaslom a magyar nyelvre vonatkozóan: a null D a személynévek és bizonyos földrajzi nevek előtt fog állni:

- (35) a. [∅ [0 Lengyelország] fővárosa]
 b. [∅ [a Szovjetunió] fővárosa]
 c. [∅ [a Péter] háza]
 d. [∅ [0 Péter] háza]

A kérdés csak az, hogy milyen jegy teszi lehetővé, hogy egyes tulajdonnevek előtt null D jelenjen meg. Adger (2003: 260–261) nyomán mondhatnánk azt, hogy a Lengyelország típusú tulajdonnevek a [proper]-jeggyel rendelkeznek a szótári jellemzés következményeként, ami azt jelenti, hogy közvetlenül előttük nem állhat fonetikailag realizálódó névelő, vagyis csak null D-t kaphatnak, amely rendelkezik a [proper]-jeggyel megfelelő nem értelmezhető jeggyel:

- (36)
- ```

      DP
     /  \
  0 [D, u:proper]  Lengyelország [proper]
  
```

<sup>13</sup> A fent ismertetett példákon kívül az angol nyelvben még két különböző típusú főnévi csoportban jelenik meg a null D: a tömeg-, illetve anyagnevek előtt (*Andrew likes 0 lard on his sandwiches*), valamint a pusztai többes számú főnevek előtt (*I wrote 0 letters*) (Adger 2003: 255–262).

Ez a feltevés azonban nem tűnik teljesen problémamentesnek. Először is nem rendelkezik minden tulajdonnév ezzel a jeggyel (ezért talán más elnevezést kellene adni neki), másrészt pedig vannak olyan szerkezetek, amelyekben a Lengyelország-típusú tulajdonnevek is megengedik a névelő nyílt megjelenését, azaz nincs szükségük arra, hogy ez a bizonyos [proper]-jegy blokkolja a névelő kiejtését. Ez a jelenség nem csak egyes magyar példákra igaz, hanem az angol nyelvben is megfigyelhető.

- (37) a. a középkori Lengyelország  
 b. the mediaeval Poland  
 c. the clever Peter

Úgy tűnik tehát, hogy ha egy jelzőszerű elem ékelődik a névelő és a főnév közé,<sup>14</sup> akkor a Lengyelország-típusú tulajdonnevek névelője nem null D lesz, hanem fonetikailag realizálódni fog. Erre a problémára nem terjedt ki Adger figyelme, ezért a következő megoldást javaslom:

- a) A szótárban csak azokat a tulajdonneveket látnánk el a [proper]-jeggyel, amelyek előtt közvetlenül nem jelenhet meg a névelő (a jegy elnevezésével nem kívánok foglalkozni).  
 b) A Spelloutban egy olyan szabályt kellene alkalmazni, hogy a [proper]-jeggyel rendelkező főnevek előtt álló névelő csak akkor lesz null D, ha a névelő és a tulajdonnév közé nem ékelődik be más elem.  
 c) Két törlő szabályunk van: 1. Töröld Det<sub>1</sub>-et, ha közvetlenül egy másik Det<sub>1</sub>-beli elem követi (fonológiai szabály). 2. Töröld Det<sub>1</sub>-et, ha közvetlenül egy Det<sub>2</sub>-beli elem követi (szintaktikai szabály).<sup>15</sup>

Tehát ha a birtokos szerkezetben lexikális főnév a birtokos, akkor a következőképpen kezelhetjük a névelő kérdését: a szerkezet elején megjelenő névelő a birtokoshoz fog tartozni, s a birtokhoz tartozó névelőt a nominativusi birtokos esetében – a törlő szabály értelmében – töröljük a szerkezet legelejéről (38a-b). A törlés a Spelloutban történik. Ha a birtokos tulajdonnév, és rendelkezik a [proper]-jeggyel, azaz közvetlenül előtte csak null D jelenhet meg, nyílt névelő nem, akkor is alkalmaznunk kell a törlő szabályt, hiszen az ilyen típusú tulajdonnevek előtt a birtok névelője sem jelenhet meg közvetlenül (38c). Dativusi birtokos esetén, amely DP Spec-be mozog, nem kell alkalmazni a törlő szabályt, s a birtok névelője fonetikailag realizálódni fog a Spelloutban (38d).

- (38) a. [DP [D' [D Ø [POSSP [DP a kutya] háza]]]]  
 b. [DP [D' [D Ø [POSSP [DP a Szovjetunió] fővárosa]]]]  
 c. [DP [D' [D Ø [POSSP [DP Ø Lengyelország] fővárosa]]]]  
 d. [DP [DP Ø Lengyelországnak]<sub>i</sub> [D' [D a [POSSP [DP t<sub>i</sub>] fővárosa]]]]

<sup>14</sup> Az ún. demonstratívok megjelenése a DP-ben lehetővé teszi, hogy a névelő fonetikailag realizálódjon, mégpedig anélkül, hogy jelzőszerű elem ékelődne a névelő és a főnév közé (pl.: *az a Lengyelország, amelyben a nagyszüleim éltek, már nem létezik*).

<sup>15</sup> A Det<sub>1</sub> Det<sub>2</sub> szekvencia megengedett, ha Det<sub>2</sub> egy adjunktum része (pl. *az egy kezdő szakács által is elkészítható ételek*).

További vizsgálat tárgya lehetne a következő jelenség: miért nem kerülhet határozott névelő a nominativusi birtokos és a birtok közé az alábbi példákban (39b, 40b).

- (39) a. Pista anyjához való hasonlósága  
 b. \*Pista az anyjához való hasonlósága  
 c. Pistának az anyjához való hasonlósága  
 d. Pista hasonlósága az anyjához
- (40) a. Péter betegekkel való törődése  
 b. \*Péter a betegekkel való törődése  
 c. Péternek a betegekkel való törődése  
 d. Péter törődése a betegekkel

#### 4. Összegzés

A dolgozatban a minimalista szintaxis eszköztárát felhasználva – egységes elemzésre törekedve – külön-külön levezettem a birtokos szerkezet alábbi típusait:

- (41) a. a kutya háza / az én házam  
 b. a kutyának a háza / (én)nekem a házam  
 c. a háza a kutyának / ? a házam (én)nekem

Bemutattam, hogyan történik a birtokos szerkezetben az esetadás, valamint a jegyellenőrzés folyamata. Mindezzel párhuzamosan kiküszöböltem a kettős esetadás problémáját.

A legfontosabb eredmények:

- a) az alany-állítmány és a birtokos-birtok közötti egyeztetés párhuzamát felhasználva elkülönítettem a birtok  $\phi$ -jegyeit az egyeztetésből adódó szám- és személyjegyeitől, az utóbbiakat inflexiók jegyeknek nevezve;
- b) a birtokos szerkezet elemzése során figyelembe vettem és az elemzés szerves részévé tettem azt a felfogást, mely szerint a lexikális birtokos és a birtok között nincs egyeztetés;
- c) a posztnominális dativusi birtokost tartalmazó szerkezetek tárgyalása kapcsán megkérdőjeleztem a korábbi elgondolások helyességét, és javaslatot tettem arra nézve, hogy milyen irányban lehetne elindulni a kérdéses szerkezetek elemzésekor (e probléma vizsgálata további kutatások tárgyát képezhetné);
- d) behatóbban foglalkoztam a névelő problémájával a lexikális birtokost tartalmazó szerkezetek esetében, átdolgozva a korábbi eredményeket a minimalista program elveinek megfelelően;
- e) kísérletet tettem arra, hogy pontosítsam azon kérdés megválaszolását, hogy egyes tulajdonnevek előtt mikor jelenik meg null D, illetve mikor fog a névelő fonetikailag realizálódni.

Kétféle elemzést javasoltam a birtokos szerkezetek levezetésére: Az egyik esetben a birtokos és a birtok közötti egyeztetés a D segítségével történik. Ezt a fajta elképzelést azért mutattam be, mert az újabb minimalista elemzések kiküszöbölik az Agr-projekciókat; ezért fontosnak tartottam rámutatni, hogy a birtokos szerkezet esetében ez a lépés milyen derivációt eredményezne. Ezt a fajta megoldást azonban kénytelen voltam elvetni, mivel az elemzések során nyilvánvalóvá vált, hogy DP és PossP között lennie kell egy olyan funkcionális projekciónak, ahová a nominativusi birtokost mozgatjuk, mert csak így tudjuk levezetni az alábbi szerkezetet:

(42) a gyerek három könyve

Ezen okból kifolyólag a másik elemzés mellett foglaltam állást: amellett, amelyben a birtokos és a birtok közötti egyeztetésért az Agr<sub>NP</sub> felelős, amely projekció DP és PossP között helyezkedik el.

## HIVATKOZÁSOK

- Adger, David 2003: *Core Syntax, A Minimalist Approach*, Oxford, Oxford University Press.
- Bartos Huba 1999: *Morfoszintaxis és interpretáció: A magyar inflexiók jelenségek szintaktikai háttere*, PhD-disszertáció, kézirat, Budapest, ELTE.
- Bartos Huba 2000: Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan III: Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 653–762.
- Chomsky, Noam 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, The MIT Press, MA.
- Chomsky, Noam 1998/2000: Minimalist Inquiries: The Framework, in R. Martin et al. eds.: *Step by Step: Essays in Honor of Howard Lasnik*, Cambridge, The MIT Press, MA, 89–155.
- Den Dikken, Marcel 1999: On the structural representation of possession and agreement: The case of (anti-)agreement in Hungarian possessed nominal phrases, in Kenesei István ed.: *Crossing Boundaries: advances in the theory of Central and Eastern European languages*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 137–78.
- É. Kiss, Katalin 2002: The noun phrase, in *The Syntax of Hungarian*, Cambridge, Cambridge University Press, 151–80.
- Radford, Andrew 1997: *Syntactic theory and the structure of English, A minimalist approach*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Radford, Andrew 2004: *Minimalist Syntax: Exploring the Structure of English*, Cambridge, Cambridge University Press.

- 
- Szabolcsi Anna 1992a: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*, Budapest, Akadémiai.
- Szabolcsi Anna 1992b: Birtokos és determináns a főnévi csoportban, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 187–234.
- Szőke Bernadett 2004: *A névelő szerkezeti helye a beágyazott NP-t tartalmazó főnévi csoportban*, szakdolgozat, kézirat, Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék.

## **AN ATTEMPT TO DESCRIBE THE HUNGARIAN POSSESSIVE CONSTRUCTIONS IN THE FRAME OF THE MINIMALIST THEORY**

**BERNADETT SZŐKE**

The paper examines three variations of the Hungarian possessive constructions: the nominative possessor, the dative possessor, and the dative possessor in post-nominal position. The goal of this study is to describe the Hungarian possessive construction in a more adequate way. Using the Minimalist Approach as a basis I try to solve the following problems: how does case-marking in the possessive constructions come to pass, how can the double case-marking be avoided, the agreement between the possessor and the possessum. Further more, I deal with the problems concerning the articles: the deletion of the articles in the constructions containing a nominative possessor. To solve this problem I redefined the article deletion rule on the basis of the Minimalist Approach.

In the first part of the study I introduce the basic concepts, definitions and operations of the theoretical frame I used, I refer to the role of the little *n* appearing in the noun phrase, and I show the feature checking in the Hungarian DP. In the second part of the study the derivation of the possessive construction is shown in two different ways. The advantages and disadvantages of these solutions are discussed, and I bring up arguments for the construction that uses the Agr-projection which is neglected in the latest variation of the Minimalist Approach. In the third part I deal with the questions concerning the article, I try to treat the problems according to the Minimalist Program.



# KETTŐS ÁLLÍTMÁNY A MAGYAR NYELVBEN

SZÜCS MÁRTA ZITA

## A dolgozat célja

A nyelvészeti irodalomban kettős állítmányként definiált szerkezet (*el kell menjek*) már a XIX. század végén felbukkan, mint történeti és leíró nyelvészeti szempontból problémás jelenség, s azóta is gyakorta visszatérő téma, amely leíró vagy történeti nyelvészeket, nyelv művelőket és szociolingvistákat egyaránt a vele kapcsolatos megoldatlan problémák átgondolására, megoldására sarkall. Célom a nyelvtudomány ezen többféle területét megmozgató jelenséggel kapcsolatos fogalmi, történeti és leíró mondattani problémák áttekintése.

Nem térek ki a kettős állítmánnyal kapcsolatos nyelvhasználói attitűdök vizsgálatára, illetve az eddigi vizsgálatok elemzésére, mert úgy vélem, jócskán meghaladná dolgozatom kereteit. A nyelv műveléssel kapcsolatos fejezetben érintőlegesen szót ejtek a jelenséghez kapcsolódó értékítéletekről, valamint a szerkezettel kapcsolatos nyelv művelői magatartásban bekövetkezett változásról.

Az utolsó fejezetben a kettős állítmány mai magyar nyelvben való előfordulási gyakoriságával kapcsolatos vizsgálataim eredményeit mutatom be.

## A kettős állítmány leíró nyelvészeti fogalma, terminológiai problémái

Az *el kell menjek*-féle szerkezet kettős állítmányként vonult be a magyar leíró mondattanba, amit az alanyi alárendelő összetett mondat tagmondatainak átszövődése során keletkezett mondatrészként tartunk számon. A szerkezet egyik tagja a *kell* ige idő- és módjelet hordozó szóalakja, a másik pedig egy szám- és személyparadigmával rendelkező felszólító módú igealak, például *Öt-re otthon kell legyek*. Egyes nyelvi rétegekben azonban a *szabad* és a *muszáj* is előfordulhat a *kell* helyett (Keszler 2000: 396).

Az első probléma terminológiai jellegű, ugyanis az elnevezés a magyar nyelvtudományban már Tompa József (1954) óta létező terminus technikusokhoz, a „kettős alany” és a „kettős tárgy” típusú szerkezetekhez való hasonlatosságát asszociálja. A „kettős alany” és a „kettős tárgy” néven közismertté vált mondat szerkesztési formák elnevezésüket ugyan megőrizték, tartalmilag azonban feloldódott a „kettősség” problematikája ezekben a szerkezetekben: az „*állni látszék az idő*”-típusú mondatokban a főnév az alany, a „*látom jönni apámat*”-típusú mondatokban a főnév a tárgy, és mindkét szerkezetben határozó a főnévi igenév (M. Korchmáros 1980–1981: 193).

Mindezekből az következik, hogy mai magyar grammatikánkban nincs valódi kettős alany, sem valódi kettős tárgy, csak az előbb leírt határozós szerkezetek ragadványneveként él tovább a kettős alany és kettős tárgy elnevezés.

A kettős állítmány azonban teljesen eltér az előbb felvázolt mondat szerkesztési formáktól, ugyanis ebben az esetben valóban két ige kapcsolatából

szerkesztett kéttagú állítmányról van szó, vagyis terminológiailag nem illik bele az „ál-kettős szerkezetek” sorába.

A következő fejezetben részletesen kitérek a szerkezeti problémák tárgyalására, és végül terminológiai javaslatot is teszek.

### A kettős állítmány szerkezeti problémái

A szerkezet problémáját a *kell* szófaji mibenlétének, mondatbeli szerepkörének tisztázatlansága okozza. A vélemények e tekintetben is megoszlanak. Klasszikusnak számító tanulmány (Kálmán C. – Kálmán – Nádasdy – Prószéky 1989) foglalkozik a magyar segédigék rendszerével, mely szerint – a számunkra a téma szempontjából lényeges – *kell* a szerzők által felállított ismérvek (csüggés, lapos és irtó prozódiaiban való viselkedés, beférkőzés, „új”-ként való hangsúlytalanság és végességre való törekvés) alapján segédigének, azon belül is központi segédigének minősül. Jóllehet a segédigéknek is van sajátos jelentéstartalmuk, a szerzők szándéka szerint csakis a formai-szintaktikai viselkedés lehet besorolás alapja (i. m. 55).

Ezzel szemben találkozunk funkcionális leíró nyelvészeti szempontokat érvényesítő felfogással is a szakirodalomban, mely szerint a besorolásnak a szófajmeghatározás hagyományos hármas szempontjának elvén (mondattani viselkedés, ragozhatóság és lexikai tartalmasság) *kell* alapulnia. M. Korchmáros elemzésében az alaki önállóság, a jelentéstípus és a jelentésminőség, szintagmatikai-szintaktikai felhasználhatóság, alaktani jellemzők viszonyában vizsgálja az általa vitatottnak tartott „segédigéket”. Vizsgálatának eredményeként megállapítja, hogy az infinitívusszal szókapcsolatot alkotó igék (köztük a *kell*) teljes értékű lexémák, nem segédigék, még akkor is, ha körükben olyan grammatikáinak tekinthető jelentésminőségek sűrűsödnek, mint például modalitás, aspektualitás vagy műveltetés. Ezek azonban a magyarban a lexikai jelentés részét képezik (M. Korchmáros 1997: 114).

A gyökeresen ellentmondó véleményeket ismerve és egymáshoz közelítve alakulhatott ki a Magyar Grammatikában kanonizálódott kompromisszumos megoldás, mely szerint vannak segédigeszerű szavak a magyarban, s ezek egyik csoportját a szóalakteremtő segédigék és az igék közötti átmeneti sávban található aspektuális és modális tartalmú igék képezik. Modális jelentésűek: az *akar*, *bír*, *kell*, *lehet*, *óhajt*, *szeretne*, *tud* igék, valamint a *szabad* melléknév, mely igeként is toldalékolható. „Segédigeszerűek abban a tekintetben, hogy elsősorban, dominánsan grammatikai jelentést fejeznek ki: a kötelező grammatikai kategóriákon kívül csupán aspektuális és modális jelentéseket.” Segédigeszerűvé teszi őket az is, hogy a főnévi igenév igeikötőjének és igeitővének kapcsolatát megszakíthatják, nyomatéktalan mondatban a hangsúlytalanság jellemzi őket, de kaphatnak mondat hangsúlyt is, mint a segédigék (Keszler 2000: 257, vö. Lengyel 1999: 122).

Az ellentmondások dacára közös az eddig felsorolt véleményekben az, hogy infinitívuszos szerkezeteket vizsgáltak. A kettős állítmány azonban, még ha nem is tekinthető standard írott nyelvi formának, a *kell* grammatikai szerepkörét tekintve e szerkezetben a segédigeszerűség mellett érvel. Pontosan a funkcionális leíró nyelvészeti elemzés számára kezelhetetlen a *kell* mint ige és egy felszólító módú ige kapcsa-

lata, hiszen, ha a *kell* főigeként önmagában állítmány (ahogy az infinitívusz esetén az), akkor mi a felszólító módú igealak: az állítmánynak alárendelt másik állítmány? Ez viszont ellentmond az állítmány mibenlétének, és paradoxon helyzetet teremt. A *kell* tehát segédigeszerűen viselkedik, és a felszólító módú igealakkal együtt egyfajta összetett igei állítmányt hoz létre, melyben a *kell* az idő- és módjelet, valamint a modális értéket (a szükségszerűséget), a felszólító módú igealak pedig a szám- és személy paradigmáját hordozza.

Úgy vélem, hogy a kettős elnevezés az első fejezetben említetteken túl azért sem szerencsés, mert a kettősség mondatfunkciós részek egyenrangú viszonyából adódik, míg ez a konstrukció a modális tartalmú és segédigeszerűen viselkedő *kell* és egy másik jelentéstartalommal bíró ige összekapcsolásával, és a grammatikai funkciók sajátos megosztásával összetett igei állítmányt alkot, vagyis az elnevezésben is inkább az összetett igei állítmány terminust kellene alkalmazni.

### A kettős állítmány történeti problémái

Az *el kell menjek* szerkezettel kapcsolatos történeti problematika abból adódik, hogy ugyanazon szükségesség kifejezésére többféle, egymáshoz hasonló, sőt egymásból eredeztethető szerkezet áll a beszélő rendelkezésére: *kell menni*, *kell mennem*, *kell, hogy elmenjek* és *el kell menjek*. E szerkezetek egymás mellett élése az általam vizsgált *el kell menjek* történeti fejlődésének alakulása szempontjából nem fontos számunkra, azonban egymáshoz való kapcsolódásuk folytán fontos néhány dologra rámutatni.

Az egyik fontos dolog az, hogy míg a ragtalan és személyjelezett infinitívuszos alakok belső keletkezése vitán felül áll, addig az *el kell menjek* szerkezet keletkezési módjával kapcsolatban megoszlanak a vélemények a szakirodalomban: a *hogy* kötőszós főlszólító mellékmondatot (*el kell, hogy menjek*), majd az ebből rövidült szerkezetet (*el kell menjek*) Simonyi kezdetben a latin *oportet ut* hatásából magyarázza (1890: 432, vö. még Simonyi 1873: 127). Román hatásról beszél Horger (1934: 171): „Egész Erdélyben és folytatólag az Alföld keletibb vidékein általános a *kell, lehet, szabad* s néhány hasonló ige mellett személyragos főnévi igenév helyett alanyi mellékmondat használata, néha *hogy* kötőszóval, de legtöbbször nélkül. Pl. *El kell mennem. A szél kellett hogy befújja.*” Vannak olyan vélemények is, amelyek szerint „gallicizmus”-ról van szó, vagyis nemcsak román, hanem a „művelt körökben francia hatásnak kitett magyar nyelvben jött létre” ez a szerkezet (Király 1875: 414).

A kutatók egy másik része belső magyar nyelvi fejlődést feltételez: (Melich 1937: 70; Zolnai 1926: 15, 22), azonban a vélemények a keletkezés módját illetően már megoszlanak. Mondatátzövdést feltételez Klemm (1942: 561), vagyis korábbi szerzők (Zolnai 1926) véleményét elfogadva olyan mondat típusra vezeti vissza a kettős állítmányt, amelyben a *kell* állítmány a főmondat végén helyezkedik el, s az alárendelt mondatot a *hogy* kötőszó vezeti be: *Kell, hogy elmenjek*.

Kontaminációval magyarázza a jelenséget Balassa József (1890: 29), Molecz Béla (1900: 165), Kertész Manó (1905: 53), Steuer János (1890: 126), Nyirkos István (1996: 480), vagyis véleményük szerint az *el kell mennem* és a *kell, hogy elmenjek* szerkezetek elegyedéséből, kontaminációjából keletkezett a kettős állítmány.

A Magyar nyelvtörténet tankönyv (Kiss Jenő – Pusztai Ferenc 2003: 664) szerint: „a beszélt nyelvben talán már a középmagyar kor előtt megjelent a kettős állítmány, adatolni azonban csak a 16. század utolsó negyedéből tudjuk: *el kell mindnyájan vesszettek miattam* (BoszpOkl. 28).” Véleményük szerint ez az állítmánytípus kontamináció eredménye. Egyfelől olyan mondatokra vezethető vissza, amelyekben a *kell* ige az állítmány, az alany pedig személyragos főnévi igenév: *kell menetek*. A vegyülés másik forrása olyan mondat típus, amelyben a főmondatot a *kell* állítmány zárja, és az utána következő alanyi mellékmondatot a *hogy* kötőszó vezeti be: *kel hogý tulajdonohad magadot minden nemewtteewl* (JókK. 98) A keveredés közvetlen előzményének azonban inkább ennek a mondat típusnak a mondatátszövődéssel módosult formája tekinthető: *A Csík-szeredai várhoz kell hogy szállítsanak 15 ezer palazita fát* (1738). Összefoglalásképpen így írhatjuk le a kettős állítmányt eredményező kontaminációt: 1. *el kell mennem* × 2. (*[az] kell, hogy elmenjek* >) *el kell* („) *hogy menjek* → *el kell menjek* (az infinitívuszos forma kontaminációja a mondatátszövődéssel keletkezett *hogy* kötőszós formával).

A tankönyv tehát belső magyar fejleményként tartja számon a kettős állítmányt, és összehangolja a korábbi szerzők eredményeit, vagyis a mondatátszövődést és a kontaminációt egymást követő fejlődési fázisoknak tartja. Nem foglalkozik idegen nyelvi hatással, jöllehet az újmagyar kornál hozzáteszi a kettős állítmány használatával kapcsolatosan azt, hogy alkalmazása Erdélyben maradt a legjellemzőbb (i.m. 758).

A román nyelv hatását tehát a szakirodalom nem zárja ki teljes mértékben, de nem is bizonyítja, vagyis a kettős állítmány eredetét tekintve van még tisztázni való.

### A kettős állítmány és a nyelvművelés

Az infinitívuszos szerkezet (*el kell menni*) és a kettős állítmány (*el kell menjen*) mai beszélt nyelvünkben egymásnak alternánsai. Míg ez a tény a nyelvtörténet számára csupán a keletkezés módját illetően jelent problémát, addig a nyelvművelő szakirodalom bizonyos szempontok (a művelt nyelv szokás, a hagyomány, a nyelvérzék és a nyelv természete) alapján értékeli a már meglévő konstrukciót, és javaslatot tesz a használatára vonatkozóan az „értékskálán” elért eredménye alapján.

1) A *kell, hogy*-os és a *kell* + infinitívuszos szerkezet alternatív módon használható (Ferenczy 1973: 181). 2) Ezzel szemben az *el kell menjek* szerkezethez a nyelvművelés negatívan viszonyult az 1970-es években olyan szerkezetnek tartották, amely a csikcsicsói Szakállas Ábel szájába beleillik, a pesti ember szájában, vagy a sajtó nyelvén nyelvjárási, sőt idegenszerű. Hasonlóan vélekedik Bárczi (1974: 79) a szerkezettel kapcsolatosan.

A 90-es években Tompa (1990: 7) megengedőbb szemlélettel közelített a társadalom érzelmi álláspontjának módosulása miatt az addig kerülendőnek ítélt szerkezethez. Abban az időszakban nagyon sok erdélyi magyar telepedett meg Magyarországon. Úgy gondolta, hogy honfitársaink megszokott nyelvhasználatát nem kellene „rosszallanunk” és elítélnünk, hiszen legtöbbször rokonszenvvel hallgatjuk beszédüket, másrészt – a grammatika oldaláról szemlélve a jelenséget – az esetleges román hatás nem veszélyes, hiszen a *hogy* ritkítása a nyelvújítás óta jellemzi nyelvünket. Végző

érvként a szerkezet legális használatára vonatkozóan József Attila Végül című költeményére hivatkozik.

A Nyelvhelyességi lexikon egy évtizeddel később már nagyon tapintatosan alternatív jelenséggént kezeli a kettős állítmányt a többi, ugyanazon jelenségtartalom kifejezésére szolgáló szerkezet között, és nem kapcsol hozzá értékítéletet. Erdélyi regionalizmusnak tartja, amely a múlt században hódított magának teret. Igeköti nélküli használatát szokatlannak, igeköti formáját megszokotabbnak véli, de egyiket sem tartja hibásnak (Balázs 2001: 128).

A ~ ige és a birtokjeles főnévi igenév alkotta szerkezetnek ez a szabályos alakja: *el ~ mennem*. A mai, legújabbnak számító nyelvművelő munka szerzői visszatérnek a korábbi értékítéletet közvetítő szemléletmódhoz, amely szerint „a mondatvegyüléses *el kell(,)* *hogy menjek* forma az alsób szintű köznyelvben él; a terjedőben levő *el ~ menjek* eredetileg tájnyelvi, a köznyelvben bizalmas-népies v. bizalmas-pongyola hatású” (NymKsz.<sup>2</sup> 288). A nyelvművelői szemléletben tehát nem történt jelentős változás az utóbbi harminc évben a kettős állítmány megítélését illetően. Bár a szerkezet használata általánosnak számít ma már, a nyelvművelői „értékskálán” továbbra is csak az alsóbb köznyelvi szintet éri el.

### Kettős állítmány a mai magyar nyelvben

A *kell menjek* típusú szerkezet terjedése – a nyelvművelők legnagyobb bánatára – megállíthatatlan. Posgay szerint ez egyrészt annak a sztereotípiának köszönhető, mely szerint Erdélyben beszélnék a legszebben, másrészt a nyelvi gazdaságosságra való törekvés és a nyelvi divat okozhatja a jelenség gyors terjedését (Posgay 2003: 393).

Az első feltevésével nem értek egyet, mert azt gondolom, hogy a spontán nyelvhasználó számára egyáltalán nem köztudott, hogy ez a szerkezet Erdélyből való, s az sem, hogy amikor ezt a szerkezetet használja, akkor ő is szépen beszél. Ezen állítás igazolásához olyan felmérésre lenne szükség, amely megmutatja, hogy a magyarországi nyelvhasználók ismerik a szerkezet eredetét, használják a szerkezetet, és pozitív az attitűdjük az erdélyiek beszédével szemben. Saját megfigyeléseim spontán, nem erdélyi nyelvhasználók esetén az, hogy fel sem tűnik a beszélők számára, hogy ők nem a standard szerkezetek valamelyikét használják.

A nyelvi gazdaságosságra való törekvéssel viszont egyetértek, hiszen a nyelvhasználó ezzel a szerkezettel megspórol egy *hogy* kötőszót és egy új tagmondatot úgy, hogy a tartalom, a kívánt mondanivaló közben nem sérül, vagyis a szerkezet funkcionálisan betölti a kommunikációban ugyanazt a szerepet, mint amit a *hogy* kötőszós forma.

A kettős állítmány funkcionális szerepét tekintve Kovács Éva figyelmet érdemlő észrevételt tett, mely szerint az infinitívuszos forma egy általános értelmű végrehajtandó cselekvés esetén használatos, ahol az alanyt nem szükséges pontosan megjelölni. A *kell* + felszólító módú igealakokkal való szerkesztésnek azonban funkciója van: erős követelést, parancsszerű kinyilatkoztatást hordoz és a cselekvő személyét is pontosan kívánja megjelölni: ő és nem más (Kovács 1983: 158–159). A szerző megfigyeléseit XX. századi erdélyi írók nyelvezetének vizsgálatára alapozta, s konklúziója az volt, hogy a mai nyelvhasználatban nincs ilyen funkcionális különbség, ezért helytelen és kerülendő a haszná-

lata. Véleményem szerint megfigyeléseivel a jelenség gyors terjedésének funkcionális okára mutatott rá, amit saját kutatási eredményeimmel szeretnék kiegészíteni és igazolni, következtetését azonban a nyelvészet számára inadekvátnak tartom.

A Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ)<sup>1</sup> határon túli magyar szövegekkel bővített korpuszát használtam, s a *kell* + felszólító módú igés szerkezeteket vizsgáltam. Az első jelentős észrevétel az volt, hogy ez a szerkezet előfordul mindegyik magyar nyelvi régióban: magyarországi, szlovákiai, kárpátaljai és erdélyi (a vajdaságitól el kellett tekintenem, mert túl kicsi volt a korpusz – 5 szó –, így ott nem is találhattam nyelvi adatot), s a különböző nyelvi stílusrétegekben: sajtó, szépirodalom, tudományos, hivatalos és személyes. Ebből pedig az következik, hogy ha az írott nyelvi változatokban általánosnak mondható egy beszélt nyelvi változatnak számító szerkezet, akkor a beszélt köznyelvbeli használata még általánosabb lehet.

Az 1. táblázat egyrészt a kettős állítmány régiónkénti előfordulási gyakoriságát szemlélteti, amiből az látszik világosan, hogy még mindig Erdélyben a leggyakoribb a használata, de azt követi a magyarországi előfordulási gyakoriság, majd Kárpátalja, végül Szlovákia.

A másik dolog, ami láthatóvá válik a táblázatból, hogy a *kell* + infinitívusz és a *kell* + felszólító mód használatának megoszlása számbelileg egyértelműen az infinitívusz javára dől el, de hasonló a kép az előfordulási aránnyal (db/millió) is: Erdélyben  $\approx 20$ -szor, Magyarországon  $\approx 90$ -szer, Kárpátalján  $\approx 100$ -szor, Szlovákiában  $\approx 200$ -szor gyakoribb (darabszámot és db/millió arányát tekintve) az infinitívuszos szerkezet, mint a kettős állítmány. Ez azt mutatja, hogy a nyelvhasználók az egyes régiókban milyen mértékben használják alternatív módon a két szerkezetet. Az említett arányok szerint Erdélyben használják leginkább alternatív módon a kétféle szerkezetet még írásban is, Magyarországon és Kárpátalján szórványosan, míg Szlovákiában a kettős állítmány használata ritkának mondható.

<sup>1</sup> A Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ) 187,6 millió szövegszót tartalmaz. Egyrészt öt regionális nyelvváltozatra, másrészt ezen belül öt nagy szövegtípusra oszlik. Az aktuálisan vizsgálandó alkorpuszt ezek tetszőleges variációjaként választhatjuk ki. A határon túli nyelvváltozatokkal kiegészülve a Szövegtár tehát alkalmassá vált nemcsak szövegtípusok, hanem nyelvváltozatok szerinti összehasonlító vizsgálatok elvégzésére is. A sajtószövegek reprezentatív mintáját közvetítő alkorpuszban 84,5 millió szó található. A szépirodalmi alkorpusz a Digitális Irodalmi Akadémia anyagára épül, nagysága 38,2 millió szó. A tudományos alkorpusz adatai a Magyar Elektronikus Könyvtárból származnak (25,5 millió szó). A hivatalos szövegtípust képviselő alkorpusz főként parlamenti viták, rendeletek, törvények szövegeit mutatja (20,9 millió szó). A személyes elnevezésű alkorpusz internetes portálokra támaszkodik (18,6 millió szó). A MNSZ sokféle művelet végrehajtására képes, többek között arra, hogy szópárokat, szerkezeteket keressen. Pontossága, megbízhatósága 97,5 %-os.

1. táblázat

A *kell* + felszólító mód és a *kell* + infinitívusz használatának területi megoszlása

|              | <i>kell</i> + felszólító mód |           | <i>kell</i> + infinitívusz |           |
|--------------|------------------------------|-----------|----------------------------|-----------|
|              | szám                         | db/millió | szám                       | db/millió |
| Magyarország | 3497                         | 21,23     | 300729                     | 1825      |
| Szlovákia    | 62                           | 6,52      | 15276                      | 1607      |
| Kárpátalja   | 37                           | 16,71     | 3701                       | 1671      |
| Erdély       | 421                          | 85,59     | 8395                       | 1713      |
| Vajdaság     | 0                            | 0         | 0                          | 0)        |
| összes       | 4017                         | 22,15     | 328101                     | 1809      |

A 2. táblázat eredményei a kettős állítmány társadalmi stílusbeli nyelvi megosztottságát szemlélteti Magyarországon. Láthatjuk, hogy a szerkezet mindegyik rétegben hasonló gyakorisággal fordul elő. Az adatok tanúsága szerint a legnagyobb számú és arányú előfordulást a hivatalos nyelvben tapasztalhatjuk, és csak utána következik a személyes nyelvhasználat. A sajtó, a szépirodalom és a tudomány nyelvében hasonlóan szórványosan fordul elő a szerkezet. Mindez azt mutatja, hogy a kettős állítmány terjedése nemcsak a személyes kommunikációt érinti, hanem a nyelv minden stílusrétegébe behatol.

2. táblázat

A *kell* + felszólító mód magyarországi alkorpuszok szerinti megoszlása

|              | szám | db/millió |
|--------------|------|-----------|
| Sajtó        | 809  | 11,39     |
| Szépirodalom | 688  | 19,47     |
| Tudomány     | 355  | 17,17     |
| Hivatalos    | 936  | 47,14     |
| Személyes    | 709  | 39,75     |
| összes       | 3497 | 21,23     |

A 3. táblázat adatai vezettek el egy jelentős észrevételhez a *kell* + felszólító mód használatával kapcsolatosan. Arra voltam kíváncsi, hogy az általam vizsgált esetekben (*kell* valamely alakja: *kell*, *kellene*, *kellett* + felszólító módú ige) a felszólító módú igealak mely paradigmái vesznek részt leggyakrabban. A táblázat jól mutatja, hogy E/3. a leggyakoribb, s ezt szorosan E/1., majd viszonylagos gyakorisággal T/1. és T/3. követi. E/2. és T/2. ritkán, mondhatni szórványosan fordul csak elő ebben a szerkezetben. Ez a tendencia és amit már a kettős állítmányú és az infinitívuszos szerkezetek funkcionális elkülönülésénél említettem Kovács Éva tanulmánya kapcsán, úgy vélem, összecseng. E/2. és T/2. esetében a közvetlen (direkt) felszólítás hosszabb vagy rövidebb formája rendelkezésére áll a beszélőnek akkor, ha a hallgatótól egy tényállás létrehozását várja el. A többi esetenél (E/1, E/3, T/1, T/3) a kettős állítmány képes be-

tölteni ezt a funkciót, ugyanis alkalmas erősebb, parancsszerű kinyilatkoztatás hordozására, vagyis a parancsszerűség és a szükségesség egyidejű és együttes kifejezésére. Az egyszerű felszólító mód használatával szemben olyan előnye is van a szerkezetnek, hogy igekötő esetén nem kell felcserélni az igét és az igekötőt, amit a beszédfolyamatban nehezebb is fennakadás vagy helyesbítés nélkül megtenni, másrészt a felszólítás vagy parancs direktséget a *kell* szükségszerűséget kifejező modalitása enyhíti, miközben a szükségszerűséget nyomatékosítja a felszólító mód.

### 3. táblázat

A felszólító módú igealakok szám és személy szerinti megoszlása

|      | szám | db/millió |      | szám | db/millió |
|------|------|-----------|------|------|-----------|
| E/1. | 1498 | 8,26      | T/1. | 342  | 1,89      |
| E/2. | 62   | 0,38      | T/2. | 11   | 0,06      |
| E/3. | 1765 | 9,73      | T/3. | 333  | 1,84      |

Összegezve az eddig leírtakat, az infinitívuszos forma egy általános értelmű végrehajtandó cselekvés esetén használatos, ahol az alanyt nem szükséges pontosan megjelölni. A *kell* + felszólító módú igealakokkal való szerkesztésnek azonban funkciója van: parancsszerűséget és szükségszerűséget hordoz, s az alany többnyire E/3. vagy E/1., esetenként T/1. vagy T/3. személyű. Azokban az esetekben gyakoribb tehát, ahol a direkt felszólítás nehezen alkalmazható, viszont a kettős állítmány modális értékénél, beékelődési képességénél fogva képes azt helyettesíteni, annak funkcióját betölteni.

A szerkezetben előforduló igék gyakoriságával kapcsolatos a 4. táblázat. Azt vizsgáltam, hogy vannak-e olyan igék, amelyek gyakorinak mondhatók a kettős állítmány felszólító módú igealakjában. Azt az eredményt kaptam először is, hogy bármilyen ige előfordul a szerkezetben, vagyis nincs semmiféle tendencia előfordulásukban.

A másik eredmény pedig a 4. táblázatban összefoglalt igékkel és azok előfordulási arányával szemléltethető: a *kell* leggyakoribb szókapcsolatot a *lesz* és a *mond* ige felszólító módú alakjaival alkot, s ezt követi viszonylagos gyakorisággal a *tesz*, *megy*, *vall*, *lát* ige igekötős vagy igekötő nélküli alakja. Ezek az adatok összecsengenek az Újságnyelvi gyakorisági szótár (ÚGySz.) adataival, amely szerint az általam gyűjtött igék a leggyakrabban előforduló igék között találhatók.

### 4. táblázat

A kettős állítmányban (4518 db) leggyakrabban előforduló igék

|      | szám |      | szám |
|------|------|------|------|
| lesz | 957  | vall | 55   |
| mond | 819  | megy | 51   |
| tesz | 131  | lát  | 43   |



A szerkezetben előforduló igék között – a leggyakrabban előforduló igéket is beleértve – nagy számban találtam igekötős igéket, s az igekötő viselkedését vizsgálva úgy találtam, hogy az esetek nagy részében az igekötő – a *kell* beékelődése folytán – elválik az igétől (*meg kell mondjam*), míg az esetek fennmaradó részében nem válik el (*Párkánynál kellett átmenjünk a hídon*). Az igekötő viselkedése a kettős állítmányban nem különbözik tehát az infinitívuszos szerkezetekben való viselkedésétől, vagyis az olyan mondatokban, amelyekben a ragozott ige helyét valamilyen segédigeszerű ragozott ige (*akar, kíván, óhajt, kell* stb.) tölti be, s az igekötő az infinitívusz bővítménye, ott az igekötő fókusként kiemelhető (É. Kiss 1983: 41).

Összefoglalóan elmondható, hogy kettős állítmányban bármelyik ige előfordulhat, de leggyakrabban a *lesz* és a *mond* igével alkot szókapcsolatot a segédigeszerűen viselkedő *kell*. Az igekötős ige igekötője fókusz helyzetbe emelhető, vagyis az igekötő a kettős állítmányban hasonlóan viselkedik, mint az infinitívuszos szerkezetben.

### Összegzés

Dolgozatom egyik fő célkitűzésének a nyelvészeti irodalomban kettős állítmányként definiált szerkezettel (*el kell menjek*) kapcsolatosan felmerült fogalmi és szerkezeti problémák áttekintését tartottam. Arra kívántam rámutatni, hogy a kettős állítmány elnevezés azért nem szerencsés, mert a kettős alany és kettős tárgy néven ismert határozós szerkezetekhez való hasonlatosságát asszociálja tévesen. A kettős állítmány szerkezetét vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a *kell* szófaji értékét tekintve nem lehet más, mint segédige vagy segédigeszerűen viselkedő ige, ugyanis leíró nyelvészeti szempontból két főige kapcsolódása (*kell* + felszólító módú igealak) ellentmondásba kerülne az állítmány hagyományos definíciójával.

A szerkezet történeti problémáival foglalkozó fejezetben azt kívántam bemutatni, hogy a szakirodalomban többnyire egységesen vélekednek a szerkezet belső keletkezését illetően, bár senki sem zárja ki egyértelműen a román nyelvi hatást, jóllehet kezdetben a szerkezet főként Erdélyben volt használatos.

A nyelv műveléssel kapcsolatos fejezetben a szerkezethez kapcsolódó értékítéletekre, valamint a hozzá fűződő nyelv művelői magatartásban bekövetkezett változásra akartam rámutatni, vagyis a kezdeti elítélő magatartást fokozatosan váltotta fel az elfogadó, nem megbélyegző attitűd. Ebben a folyamatban része lehetett a nem magyarországi nyelvváltozatokkal kapcsolatos szemléletváltozásnak is.

Az utolsó fejezetben a kettős állítmány mai magyar nyelvben való előfordulási gyakoriságával, elterjedésével, a szerkezetben előforduló igékkel kapcsolatos vizsgálataim eredményeit kívántam bemutatni.

## HIVATKOZÁSOK

- Balassa József 1890: El kell menjek, *Magyar Nyelvőr* 19, 28–30.  
 Balázs Géza 2001: *Magyar nyelvhelyességi lexikon*, Budapest, Corvina.  
 Bárczi Géza 1974: *Nyelvművelésünk*, Budapest, Gondolat.

- Ferenczy Géza 1973: El kell mondjam? El kell mondanom! in Grétsy László szerk.: *Anyanyelvi kaleidoszkóp*, Budapest, Gondolat, 180–2.
- Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*, Budapest, Kókai.
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószték Gábor: A magyar segédigék rendszere, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 18, 49–103.
- Kertész Manó 1905: *Analógia a mondatszerkesztésben nyelvtörténeti és lélektani szempontból*, Budapest, Athenaeum Nyomda.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar Grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Király Pál 1875: Kell, hogy –, *Magyar Nyelvőr* 4, 414–6.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.
- É. Kiss Katalin 1983: *A magyar mondatszerkezet generatív leírása = Nyelvtudományi Értekezések* 116, Budapest, Akadémiai.
- Klemm Antal 1928–42: *Magyar történeti mondattan (A magyar nyelvtudomány kézikönyve)*, Budapest, MTA.
- Kovács Éva 1983: Egy szerkezeti alternációról, *Magyar Nyelvjárások* 25, 149–59.
- Lengyel Klára 1999: A segédigék kérdéséhez, *Magyar Nyelvőr* 123, 116–28.
- Melich János 1937: A főnévi igenévképzőről, *Magyar Nyelv* 33, 65–76.
- M. Korchmáros Valéria 1997: Ige vagy segédige? in Büky László szerk. *Nyíri Antal kilencven éves*, Szeged, 109–23.
- M. Korchmáros Valéria 1980–1981: A „kettős alany” megítéléséhez, *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25, 179–95.
- Molecz Béla 1900: *A magyar szórend történeti fejlődése*, Budapest, MTA.
- Nyirkos István 1991: Az alakkeveredés történetéhez, in Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE, 476–80.
- Posgay Ildikó [2003]: Kell tanítsuk? in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*, Budapest, Tinta, Budapest, 393–5.
- Sándor Klára 1995: Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség, *Regio* 6/4, 121–48.
- Simonyi Zsigmond 1872: A hirlapokban, *Magyar Nyelvőr* 1, 431–3.
- Simonyi Zsigmond 1873: Idegen csemeték. Fattyú hajtások., *Magyar Nyelvőr* 2, 127–8.
- Steuer János 1890: Adalékok a szóvegyítéshez, *Magyar Nyelvőr* 19, 125–6.
- Tompa József 1990: Egy táji eredetű mondatszerkezet sorsa, *Édes Anyanyelvünk* 12/1, 7.
- Tompa József 1954: „Kettős tárgy” – „kettős alany”? *Nyelvtudományi Közlemények* 56, 129–48.
- ÚgySz. = Csirikné Czachesz Erzsébet–Csirik János 1986: *Újságnyelvi gyakorisági szótár*, Szeged–Budapest–Debrecen.
- Zolnai Gyula 1926: *A mondatátiszövődés*, Budapest, MTA.

## DOUBLE PREDICATION IN HUNGARIAN

MÁRTA ZITA SZÜCS

This paper examines the different aspects of double predication. There is a *kell menjek* (must go SUBJUNCTIVE, SG1) structure in Hungarian that is a stigmatized alternative of the standard *kell menni* (must go\_ INF) structure. The former is termed as double predication in Hungarian linguistic literature.

This phenomenon appeared at the end of 19<sup>th</sup> century as highly problematic from descriptive and historical points of view, and has often occurred since then, urging linguists of different fields (sociolinguists, descriptive and historical linguists) to clear the situation.

I provide an overview of the conceptual, terminological, descriptive and historical aspects of the problem and I try to find solutions.

I discuss prestige difference related to this structure, and also show how the opinion of purists has changed since the 1970s.

At the end of my paper I present the results of a research studying the frequency and the horizontal and vertical spread of double predication structures in Hungarian.



# A NGANASZAN MÁSSALHANGZÓ-SZEKVENCIÁK PS ELŐZMÉNYE

WAGNER-NAGY BEÁTA

1. Dolgozatom célja, hogy a nganaszan mássalhangzó-szekvenciák kialakulását, illetve azok PS előzményét feltárja. Az etimológiákat egyrészt Janhunen (1977), másrészt Helinski (1997) és Aikio (2002) munkái alapján dolgoztam fel. Egyes esetekben saját magam korrigáltam az etimológiákat.

A PS alapnyelv ismerte a mássalhangzó-szekvenciákat, azonban azok nem állhattak szó elején, és szó végén is csak igen korlátozottan. A legtöbb szekvenciát a szó belsejében találhattuk. Ezek egy része egyszerűsödött. E cikk keretei között csak azokkal a szekvenciákkal foglalkozom, amelyek a nganaszanban is szekvenciaként jelentkeznek. Először a két tagból álló kapcsolatokat veszem sorra. Az alábbi táblázat a PS szekvencia nganaszan folytatásait foglalja össze. Világosszürkével az azonos szonoritású elemeket, sötétszürkével pedig azokat jelöltem, ahol a második elem szonoritása nagyobb ( $\alpha < \beta$ ). A kérdőjellel jelölt esetekben a nganaszanban nem őrződött meg az adott kapcsolatot tartalmazó szó, így a szekvencia folytatásáról nem lehet megállapításokat tenni.  $C_1$  jelöli a PS szekvencia első, míg  $C_2$  a második elemét.

| $C_1$                                                      | $C_2$ | <i>p</i>       | <i>t</i> | <i>k</i> | <i>c</i>       | <i>s</i> | <i>m</i> | <i>n</i> | <i>ñ</i> | <i>ŋ</i> | <i>l</i> | <i>r</i> | <i>w</i> | <i>j</i> |
|------------------------------------------------------------|-------|----------------|----------|----------|----------------|----------|----------|----------|----------|----------|----------|----------|----------|----------|
| <i>p</i>                                                   |       |                | bt       |          |                | bs       |          |          |          |          |          |          |          |          |
| <i>t</i> ( <i>t</i> <sup>2</sup> , <i>t</i> <sup>3</sup> ) | ?     | <sup>c</sup> t | k        |          | <sup>c</sup> s | m        |          |          |          |          |          |          | b        |          |
| <i>k</i>                                                   |       | <sup>c</sup> t | k        | ?        |                |          |          |          |          |          |          |          |          |          |
| <i>c</i>                                                   |       |                | k        |          |                | ?        |          |          |          |          |          |          |          |          |
| <i>s</i>                                                   |       |                |          |          |                |          |          |          |          |          |          |          |          |          |
| <i>m</i>                                                   | ŋh    | mt             | ?        | ?        | ms             | m        |          | mñ       |          |          |          |          |          |          |
| <i>n</i>                                                   |       | nt             |          | nt       | ns             |          |          |          |          |          |          |          |          |          |
| <i>ñ</i>                                                   |       |                |          |          |                |          |          |          |          |          |          |          |          |          |
| <i>ŋ</i>                                                   | h     | ?t             | ŋk/ŋs    |          |                |          |          |          |          |          |          |          | mb       |          |
| <i>l</i>                                                   |       | ?              | ?        | lt       | ?              | ?        |          |          |          |          |          |          | ?        |          |
| <i>r</i>                                                   | r     |                | rk/rs    | ?        | ?              | rm       | ?        |          |          |          |          |          | ?        |          |
| <i>w</i>                                                   |       |                |          |          |                |          |          |          |          |          |          |          |          |          |
| <i>j</i>                                                   | ?     | jč/č           | jk       |          | s              | jm       | ñ        |          | j        |          |          |          | jb       |          |

A közszamójéd alapnyelvre az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

10 mássalhangzó lehet szóbelsei kapcsolat első eleme:

$C_1 \quad C \rightarrow \{p \ t \ k \ c \ m \ n \ ŋ \ l \ r \ j\} / \_ C$

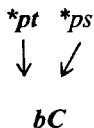
Ez az arány igen hasonlít a nganaszan adatokra, ahol 11 mássalhangzó állhat  $C_1$ -ként. Különbség többek között abban mutatkozik, hogy a nganaszanban két új hang ( $''$ ,  $l'$ ) jelentkezik ebben a pozícióban, míg a  $c$  eltűnt. (A ngaszanra vonatkozó adatokat részletesebben lásd Várnai 2002: 40.)

A közszamojédban leggyakrabban a nazálisok állnak a kapcsolat első elemeként:  $*n$  (21,3%) >  $*ŋ$  (15,6%). Legritkábban a  $c$ -vel találkozhatunk, mindösszesen csak két példában fordul elő  $C_1$ -ként.

A táblázatból az is kitűnik, hogy már a protoszamojéd is viszonylag kevés rosszul formált kapcsolatot tartalmazott (mindösszesen 9), amit aztán a nganaszan egy kivételével ( $*ps > bs$ ) feloldott.

A hármas mássalhangzó-kapcsolatok száma igen csekély volt a közszamojédban, ezek megítélése azonban mégsem egyszerű. Ezekben a kapcsolatokban közös, hogy  $C_1$ -ként csak  $j$  állhat:  $*ujŋkâ$  (? $*uŋkâ$ ) 'Schnabel',  $*sejt^3wâ$  'sieben',  $*wâjkkâ$  'Hals',  $*munt^1ojt^3sɛn$  'Bart'. Ugyanakkor a  $j$  státusza a mai napig tisztázatlan. A legtöbb összefoglaló a  $j$  és a  $w$  státuszáról nem nyilatkozik egyértelműen. Helimski (1997: 69), akinek a nézetével messzemenően egyetértek, ezt a két elemet félhangzónak tekinti.

2. A továbbiakban vegyük egyenként szemügyre a kapcsolatokat! A hangfejlődést a  $C_1$  alapján csoportosítom.



A közszamojédban gyakori volt a  $*pC$  hangkapcsolat. Ennek első eleme szabályszerűen  $b$ -vé fejlődött, míg második tagja változatlan maradt.

**-bt- < PS \*-pt-**

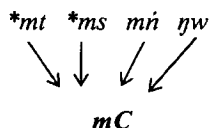
PS  $*kâpt^1o'$  'Mädchen, Tochter' (Hel: 282) > (C)  $kuobtuŋj > kobtua$

PS  $*pepten^2 \sim *pipten^2$  'Lippe' (Hel: 247) > (C)  $feabtenj > hæbtij$

**-bs- < PS \*-ps-**

PS  $*jepsâ \sim *lêapsâ$  'Wiege' (SW: 41) >  $labsə$

PS  $*tiâpsen$  'Kamm' > (C)  $t'ibsiŋ > čuibsi$  (vö.  $*tiâjpsän$  SW: 162)



Az *m* előtagú hangkapcsolatok különösebb változás nélkül öröztek meg.

*-mt-* < PS *\*-mt-*

PS *\*āmtā-* (nsm) ~ *\*āmtā-* (ssm) 'sich setzen, sitzen' (SW: 17) > *ηomtā-d'a*

PS *\*nimte-* ~ *\*nūmte-* der. Kaus 'nennen' > (C) *ñimti-'ema* Sgl-obj > *ñimtū-d'a*  
(vö. *\*nimtā-* ~ *\*nūmtā-* SW: 102)

*-ms-* < PS *\*-ms-*

PS *\*āmsā* 'Essen, Speise' (SW: 15) > *ηāmsu* 'Fleisch'

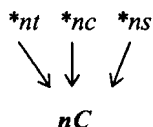
*-mñ-* < PS *\*-mñ-*

PS *\*jemñi* 'Flicker' > (C) *jemñi* > *d'emñi* (vö. km. *nemini*, a PS alak Janhunennél *\*jemñāj* SW: 42)

Külön kell tárgyalnunk az *-mb-* kapcsolat kialakulását. Ennek előzménye az *\*-ηw-* volt, amelyben az approximáns szabályszerűen *b*-vé erősödött, a nazális pedig képzésében a *b*-hez igazodott, tehát labializálódott. A változás által az eredeti rosszul formált kapcsolat jól formált lett.

*-mb-* < PS *\*-ηw-*

PS *\*eṇwā* 'Schlaf' (SW: 24) > (C) *ηambu* > *ηambu*



Az *\*-nc-* kapcsolat *c*-je szabályosan *t*-vé fejlődött, növelve ezáltal a nganaszanban az *nt* kapcsolat gyakoriságát.

*-nt-* < PS *\*-nt-*

PS *\*jentā* 'Bogensehne' > (C) *jenti* > *d'enti* (vö. *\*jentā* SW: 43)

PS *\*kontā-* 'einschlafen' (SW: 73) > *kontu-d'a*

*-nt-* < PS *\*-nc-*

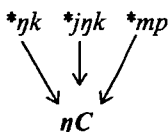
PS *\*kāncā* 'Schlitten' (SW: 52) > *kāntā*

PS *\*cēncā-* (SW: 33) 'tropfen' > *tantā-d'a*

*-ns-* < PS *\*-ns-*

PS *\*sünsä* 'Brust' > (C) *sinśā* > *śinśā* (vö. *\*sünsā* SW: 144)

PS *\*munsā-* ~ *\*minsā-* 'kochen (intr.)' (SW: 96) > *munsā-lasa* 'felforr'



Az *\*jk* hangkapcsolat megőrződött, változást csak abban az esetben figyelhetünk meg, amikor a palatális magánhangzó követte a *\*k*-t. Ekkor szabályos fejlődés nyomán a *\*k* *s*-szé fejlődött, a nazális pedig képzésében az *s*-hez igazodott, azaz elvesztette velaritását.

-*jk*- < PS *\*-jk*-

PS *\*jānko* 'nicht, fehlend, Fehlen' (Hel: 313) > (C) *janku* > *dʲanʲku*

PS *\*wāŋkâ* 'Höhle, Grube' (SW: 171–172) > (C) *banka* > *bəŋkə*

-*ŋs*- < PS *\*-ŋkš*-

PS *\*peŋkir* 'Zaubertrommel' (Hel: 148) > (C) *feandʲir* > *hendʲir*  
(vö. Gen. *hensirə*)

Egyedi esetet képvisel a *\*jyk* kapcsolat, ahol a *j* kiesett, az *jk* szekvencia, pedig szabályszerűen megőrződött. A *j* kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy feltevését a PS-re a nganaszan palatális magánhangzó indokolja.

-*jk*- < PS *\*-jyk*-

PS *\*ujŋkâ* (? *\*uŋkâ*) 'Schnabel' (SW: 30) > (C) *uŋka* > *ŋŋkə* 'Nase'

Az *\*mp* kapcsolat fejlődését a *\*p* változása határozta meg. Miután a végbement a *p* > *h* fejlődés, a nazális is elvesztette labialitását, és a *h*-hoz hasonulva velarizálódott. Az eredeti hangkapcsolat azonban a fokváltakozás gyenge fokában megőrződött. Ezeket az alakokat a genitívusz megadásával szemléltetjük.

-*jh*- < PS *\*-mp*-

PS *\*jumpâ* 'Moos' (SW: 48) > *dūŋhə* (Gen: *dūmbə*)

PS *\*jempe* 'Kleidung' > *dʲeŋhʲa* (vö. *\*jempâ* SW: 42; A: 13)

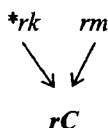
*\*lc*  
 ↓  
*lt*

Az *l*- előtagú kapcsolatok közül csak egyre lehet etimológiát találni a nganaszanban. Ebben az esetben a *c* szabályosan *t*-vé fejlődött.

-*lt*- < PS *\*-lc*-

PS *\*sâlcâ* 'Baumstumpf, Pfahl' (SW: 132) > (C) *salta* > *səltə*





Az *r* előtagú kapcsolatok általában megőrződtek, habár egyes kapcsolatok folytatóira nem (pl. *\*rs*) vagy csak igen kevés példát találhatunk.

-*rs*- < PS *\*-rkš-*

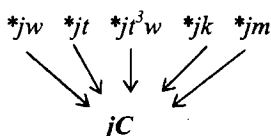
PS *\*märki* ~ *\*mārka* 'Schulter' (Hel: 300) > *mārsi*

-*rk*- < PS *\*-rk-*

PS *\*wārka* 'Bär' (SW: 170) > *ṛarka*

-*rm*- < PS *\*-rm-*

PS *\*ermā* 'Norden' (SW: 22) > *ṛarmü* ~ *ṛarmi* 'keleti szél'



A *j* mássalhangzó-kapcsolat első elemeként általában megmaradt, második elemként pedig nem fordult elő a közszamojéd alapnyelvben. A *\*j* megőrzését ebben a pozícióban azzal magyarázhatjuk, hogy itt szótagzáró elemként állt. Ezek a kapcsolatok kivétel nélkül jól formáltak. Amennyiben a *j* palatalizációs hatást fejtett ki, könnyen beleolvadt az utána álló most már palatalizált mássalhangzóba. (Lásd pl. a *\*jt* és a *\*jn* fejlődését, amik palatális hangokká, azaz *č*-vé és *ñ*-nyé olvadtak össze.) A *j* beolvadása a palatális mássalhangzóba a nganaszanban ma sem ritka.

-*jb*- < PS *\*-jw-*

PS *\*jəjwā* 'Waise' (SW: 50–51) > (C) *joebāṇ* > *dōjba*

PS *\*əjwā* 'fej' (Hel: 201) > (C) *ṛaewua* > *ṛojbu*

\*-*jč*- < PS *\*-jt³w-*

PS *\*sejt³wā* 'sieben' (Hel: 271) > (C) der. *šaibu-a* > *šajba*

Sajátos esetet képvisel a nganaszan *jč* kapcsolat. Ezt akkor vezethetjük vissza PS *\*jt*-re, ha a közszamojédban összetett szóról volt szó. Egyéb esetekben a PS *\*jt* *č*-vé egyszerűsödött (pl. *\*kājtl* 'Krankheit' (SW: 58–59) > *kočā*)

-*jč*- < PS *\*-jt-*

PS *\*ämājtšmā* komp. 'neun' > *ṛam'ajčəmā* (vö. *\*ämājtšmā* SW: 19)

-*jk*- < PS *\*-jk-*

PS *\*kājkhā* 'Götze' (Hel: 262) > (C) *koika* > *kojkā*

-jm- < PS \*-jm-

PS \*kājma 'Knochenmark' (SW: 58) > (C) kcaimu > kojmu

PS \*ejme ~ \*nejme 'Nadel' (Hel: 253) > nejmi

Külön kell tárgyalnunk azokat az eseteket, ahol a mai nganaszanban a felszíni szerkezetben csak egy mássalhangzót találhatunk, azonban a mélyszerkezetben egy üres mássalhangzónak, azaz egy mögöttes szegmentumnak kell lennie. Erre minden esetben az a tény utal, hogy a szóban a fokváltakozás nem megy végbe. Ha ezeket a szavakat megvizsgáljuk, akkor kivétel nélkül olyanokat találunk közöttük, amelyekben a kérdéses konzonáns PS mássalhangzó-szekvenciára vezethető vissza.

A PS \*-t<sup>2</sup>t-, \*-t<sup>3</sup>t<sup>1</sup>- hangkapcsolatok t-vé egyszerűsödtek a nganaszanban. A \*-kt- esetében szintén t jött létre. Ennek oka az lehet, hogy a nganaszan igyekszik kerülni a geminátákat, illetve az azonos szonoritású szekvenciákat. A példákban a fokváltakozás hiányát a genitívuszi alak megadásával szemléltetem:

-t- < PS \*-t<sup>2</sup>t-, \*-t<sup>3</sup>t<sup>1</sup>-, \*-kt-

PS \*te<sup>2</sup>tā 'vier' > (C) tata > četa (Gen: četā) (vö. \*te<sup>2</sup>tā (? \*tettā) (SW: 159)

PS \*mā<sup>2</sup>t<sup>3</sup>t<sup>1</sup>ā- der. 'schneiden' (SW: 84) > (C) mata-"ama 'elvágtam' > mātudā (ImpSg2: mātū")

PS \*māktut 'sechs' (Hel: 310) > mātū" (vö. sk. Ket *мыктым*; a nganaszan szóban a fokváltakozás szabályai szerint már a nominatívuszi alaknak gyenge fokban kellene állnia.)

-s- < PS \*-t<sup>3</sup>s-

PS \*se<sup>3</sup>sen 'Speicher' > (C) sāseŋ (vö. eny (C) sōtē)

PS \*te(w)t<sup>3</sup>si- 'kalt sein' (Hel: 369) > (C) tasi-tim > česitim (de: ImpSg2: česi") (vö. nyT *теңіс*)

A fenti etimológiákban a rokon nyelvek adatai alapján nem lehet mást feltételezni, csak mássalhangzó-szekvenciát.

Problematikus az \*ŋt hangkapcsolat. Erre a szekvenciára összesen négy PS példát találhatunk, amelyek közül csak egy tartalmaz nganaszan megfelelőt is. A négy PS alak a következő:

PS \*jāntā- 'unterlegen, unterfüttern, mit Futter versehen' (Hel: 318)

PS \*māntāj (? \*mān<sup>2</sup>t[-]) 'Freiwerber' (SW:89)

PS \*peŋt<sup>1</sup>t<sup>1</sup> 'Fusssohle (auf dem Schneeschuh)' (SW:121)

PS \*āntā 'Schneide' (SW: 20–21) > ngan. (C) ŋaitā > ŋačā; eny. (C) Ch eddo; nyT (T) *нянд*; sk. (Pr) *ānti*, *oŋti*; mt. *āndā*

Az utóbbi etimológiában a nganaszan alakok egyértelműen arra utalnak, hogy egy j hangnak is szerepelnie kellett a PS szóban, különben nem ment volna végbe a szabályszerű lágyulás. A többi rokon nyelvi alak viszont nem követeli meg a j-t, azonban egyértelműen utal arra, hogy a szóban nazális és t kapcsolatát kell feltételezni. Ha a PS alakot \*ājntā-ként rekonstruáljuk, akkor magyarázhatóvá válik a nganaszan č is.

## RÖVIDÍTÉSEK

|     |                      |     |                 |
|-----|----------------------|-----|-----------------|
| A   | Aikio 2002           | eny | enyec           |
| C   | Castrén              | nyT | tundrai nyenyec |
| Ch  | Chantajka nyelvjárás | SW  | Janhunen 1977   |
| Hel | Helinski 1997        | T   | Tereščenko      |

## HIVATKOZÁSOK

- Alatalo, Jarmo [Алатало, Ярмо] 1998: *Сўссығуы әжқисан*, Максинким Йар – Хельсинки.
- Aikio, Ante 2002: New and Old Samoyed Etymologies, *FUF* 57, 9–57.
- Castrén, M. A. 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*, Bearbeitet von Anton Schiefner, St. Petersburg, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Helinski, Eugen 1997: *Die matorische Sprache* = *Studia Uralo-Altaica* 41.
- Kosterkina, N. T. – Momd'e, A. – Ždanova, T. Ju. [Костеркина, Н. Т. – А. Ч. Момде – Т. Ю. Жданова] 2001: *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*, Санкт-Петербург, Просвещение.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz*, Gemeinsamojedische Etymologien = *CT* 17, Helsinki.
- Janhunen, Juha 1998: Samoyedic, in Abondolo, Daniel ed.: *The Uralic Languages*, New York, Routledg, 457–79.
- Mikola, Tibor 1988: Geschichte der Samojedischen Sprachen, in Sinor, Denis Hrsg.: *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*, Leiden – New York – København – Köln, 219–63.
- Mikola Tibor 2004: *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen*. Aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy = *Studia Uralo-Altaica* 45.
- Várnai Zsuzsa 2002: Hangtan, in Wagner-Nagy Beáta szerk.: *Chrestomathia Nganasanica* = *Studia Uralo-Altaica*, Supplementum 10.
- Wagner-Nagy Beáta 2004a: Wort- und Silbenstruktur im Protosamojedischen, *FUM* 26–27, 87–108.
- Wagner-Nagy Beáta 2004b: Szótagfűzési szabályok a proto-szamojédiban, in Csepregi Márta – Várady Eszter szerk.: *Permiek, finnek, magyarok. Írások SziJ Enikő 60. születésnapjára* = *Urálisztikai Tanulmányok* 14, 451–7.

## **DER PS KONSONANTENSEQUENZEN IM NGANASANISCHEN**

**WAGNER-NAGY BEÁTA**

Ziel der vorliegenden Studie ist es, einen kurzen Überblick der Entwicklung der zu geben. Im PS wurden Konsonantencluster nicht nur inlautend, sondern auch auslautend vorkommen. Zudem kamen auch dreigliedrige Cluster vor. Wie die Studie zeigt hat das Nganasanische diese Cluster vereinfacht.

# SZEMLE



# BÍRÓ FERENC SZERK. 2005: TANULMÁNYOK A MAGYAR NYELV ÜGYÉNEK 18. SZÁZADI TÖRÉNETÉBŐL

BUDAPEST, ARGUMENTUM KIADÓ, 303 LAP

BÜKY LÁSZLÓ

A kötet a szerkesztő, Bíró Ferenc bevezetőjével indul (7–21). A felvilágosodás korának magyar irodalma – úgy látja a szerző – az elmúlt időszak kutatásai alapján alighanem még jelentősebb kapcsolatban van a nyelvvel, mint korábban általában tartották. Az irodalom ebben a korban írott dolgok összessége, az *irodalom* szó és műszó még meg sem született, de még a *literatura* sem használatos (majd csak jócskán 1780 után), „tudományok”-ról beszélnek a kor írói. A XVIII. század második felében (a korábbi időszakhoz képest) megnő az irodalom rangja, Bíró Ferenc úgy látja, hogy „[...] a magyar nyelv azért kapott különleges jelentőséget [...], mert ebben az időben elindult egy olyan folyamat, amelynek során a Magyar Királyságban korábban uralkodó közösségfogalmak jelentős átalakuláson mennek át” (8). Nyugat-Európához hasonlóan alakul nálunk is a helyzet, a *natio hungarica* fogalma nemcsak a magyar nemesi nemzetet jelenti, hanem a magyarországi rendek által alkotott nemesi nemzetet. Így a magyar nemzet fogalma „[...] egy több nemzetiségű királyság szintén több nemzetiségből álló nemességét jelenti [...]” (9). A királyság intézményéhez kapcsolódott a hungarustudat, amely független lehetett az országlakos nyelvi hovatartozásától. A Bod Pétertől való megállapítás tanúsítja ezt, mely szerint nem sajnálható a magyar nevezet a százsz, a tót nemzetből való tudósoktól sem. A latin nyelv a különféle népcsoportok egyenrangúságát biztosítja, segíti a különféle kulturális-nyelvi közösségek közötti kapcsolattartást. (A Magyar Királyság lakóinak többsége nem volt magyar anyanyelvű.) A rendi gondolkodásmódhoz tartozó *natio hungarica* eszméje, az abszolutizmusra támaszkodó hungarustudat elhomályosulásával elsősorban a nyelv által meghatározott nemzet fogalma került lassacskán előtérbe. „A nyelvi és kulturális tények által meghatározott nemzet fogalma a század második felében az adott társadalmak belső életében jut szerephez” (14) – állapítja meg Bíró. Hazánkban is ekként nyer a *natio hungarica* és a hungarustudat fogalmaival szemben nagyobb teret „[...] az a nemzeteszme, amelynek legfontosabb, mert konstruktív mozzata a nyelv” (17). Bíró Ferenc bevezetőjéből mindössze az hiányolható, hogy nem szól legalább érintőlegesen a fentebb leírt változások kapcsán azokról a társadalmi-gazdasági változásokról, amelyek nélkül a magyar nyelv jelentősegnövekedése nem következett volna be.

Balogh Piroska és Szilágyi Márton nyitja a sorjázó tanulmányok sorát „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est” – Az *Ephemerides Budenses* a magyar nyelvhasználat kérdéseiről címmel a latin nyelvű folyóirat 1790 és 1793 közötti számait feldolgozva (23–69). A szerzők két egységben kilenc tárgykörre bontották

vizsgálódásukat (A magyar nyelv helyzetét és a nyelvművelés ügyét áttekintően tárgyaló megnyilatkozások; A magyar nyelvű színjátszás ügye; A magyar nyelv és az oktatási rendszer; A magyar nyelv és a tudományok; Magyar nyelv és magyar irodalom; A magyar mint hivatalos nyelv; A magyar nyelv a hétköznapi életben; A magyar nyelv jelentőségéről – latinul). A dolgozat második része az Ephemerides Budensesnek a vizsgálatra választott számainak 488 recenzióját tekintik át (mégpedig nagy részletességgel: a kiadott művek helyét, a kiadókat, a műfaji és témamegoszlást táblázatokkal is szemléltetve). – A kilenc tárgykört jellemző cikkek, írások, amint a szerzőpáros mondja is, nem csupán az Ephemerides Budenses szerkesztőinek, hanem a körjük csoportosuló értelmiségi körnek véleményét tükrözik. Ezért az egyes tárgykörök kapcsán a tanulmányírók rendre összefoglalják és mértéktartó módon értékelik az általánosítható vagy annak látszó nézeteket. A magyar nyelv jelentőségéről – latinul című (mondhatni: egységzáró) részben szövegelemzéseik révén megállapítják, hogy a folyóirat a magyar nyelv minél szélesebb körű magyarországi használata mellett áll, s a magyar nyelvhasználat megvalósításához bizonyos mértékig programkövetkező is (57).

Margócsy István *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban* című tanulmánya a XVIII. századi magyarországi kultúra általánosan latin nyelvű közegében mutatja meg a magyar nyelvhasználat felé vezető nyomokat és utakat (71–151). Az iskolai oktatást a latinság kizárólagossága jellemzi. A magyarországi értelmiségi körökben a latin nyelv használata minden területen természetes; a századvégen lesz, 1791-től a pesti egyetemen a magyar nyelvnek tanszéke. A latintanítás állapota egyébként, amint Margócsy rámutat, nem volt megfelelő ahhoz, hogy a hivatali és a tudományos élet igényeit kielégítő tudást adjon (78). A latin iskoláztatás a kortárs világban szükségesnek látszó modern ismeretek átadására sem törekedett. A szerző (egyebek mellett) Orczy Lőrinc 1760-ban kelt ódájával is bizonyítja ezt. Mindez erősítette az anyanyelv használatát kívánó nézeteket, amelyeket Margócsy rendre és alaposan bemutat. A század közepétől egyre több nyoma adatolható a magyar nyelvvel való rendszeres és tantárgyszerű foglalkozásnak, majd az 1777-beli Ratio Educationis alapfokon kötelezővé tette az anyanyelvi oktatást, illetőleg számos kérdésben engedményeket tesz és lehetőségeket ad a gimnáziumokban, önképzőkörökben a hazai nyelvnek (108). Margócsy István rámutat, hogy „[...] rendkívül feltűnő, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek nagy nyelvi-ideológiai mozgalma, a Bessenyei-féle nyelvi-tudományos megújulás programja [...] mennyire mellőzi az iskolai nyelvoktatás kérdését, s csupán egy vonatkozásban foglalkozik az iskoláztatással: az egész oktatás nyelvét, minden tudomány előadásának módszertanát akarja egy csapásra, minden módszertani előkészület nélkül magyarrá tenni [...]” (111). Révai Miklós majd tanszékfoglaló beszédében azt mondja, hogy „nyelvünk semmiben sem szenved hiányt” (114), általános vélekedés volt (így goldolkodott Batsányi, Bessenyei, Révai), hogy tudós intézményeket kell felállítani, amelyek a „tökéletes” grammatika és a „teljes” szótár megvalósulását segítik (115). Földi János egy kéziratban maradt munkájában le is írja: „A Nyelvkönyv leginkább tudósoknak való” – idézi Margócsy, hangoztatva, hogy a megírandó és megírott grammatikáknak „[...] legfontosabb tulajdonságuk a normatív szabályozottság, az egységeség [...]” (116). Vályi András, az első tanszékvezető szerint is külön-külön terület a



nyelvművelés és a nyelvoktatás, amelyek közül az előbbit tartja szükségesebbnek (118). Vályi „[...] a nyelvművelésbe beleértette a nemzet kultúrájának minden elemét”, hasonlóképpen mások is, sőt – mutatja ki Margócsy – lassan többek szerint nem csupán az írás, a tudomány, a literatúra, hanem minden az anyanyelvtől függ, az iparosodástól a kereskedelmen át a filozófiáig, Hajnóczy József ilyen tartalmú törvényjavaslatot is készít. Nagyobb csoportot alkotnak azok, akik az ország nem magyar anyanyelvű lakosait kívánják a magyar nyelvre megtanítani, így tartja Bessenyei György is. Harmadik csoportba veszi Margócsy azt a lehetséges stratégiát, amelyet képviselői a nyelvet mint olyant tudományos és esztétikai szempontú kutatási tárgynak tartják, voltaképp az oktatást illetően Révai Miklós az, aki „[...] mikor elfoglalta az egyetemi tanszéket, kizárólag a nyelv tudományos analízisének szentelte saját munkásságát és a tanszék funkcióit is [...]” (123). Révai voltaképpen szaktudósokat képezett (volna), akikre (mai kifejezéssel) nem volt kereslet, nem beszélve arról, hogy többeket riasztott a grammatika felsőbbrendűségét valló nézete. – A tanulmányíró Kazinczy és Bessenyei gondolataival zárja, előbbi „vezérfonalként az írónak szabad önkényét hirdeti meg” (124), utóbbi szerint „nem az intézményesítéstől kell várni a nyelv, az irodalom és a gondolkodás kifejlését” (126). Margócsy István véleménye, hogy ezeknél többet ma sem mondhatni a nyelvoktatás (és az irodalmi nyelv) kiépüléséről.

A tanulmányhoz szerzője részletes adattárat mellékel az iskolai nyelvoktatás történetéhez (128–46), a XVIII. század magyar nyelvű tankönyvek vagy iskolában használatos könyvek felsorolása is segítheti az érdeklődő olvasót (147–50) a század magyarországi gimnáziumainak felekezeti és szerzetesrendek szerinti összefoglalásával (150–1).

Pintér Márta Zsuzsanna munkáját, a Magyar nyelvűség a 18. század színmű-irodalmában címűt (153–206) a magyar dráma- és színháztörténet meglehetősen gazdag korszaka készítette vizsgálódásra; az iskolai színjátszás, a hivatásos magyar és német színjátszás, a főúri amatőr színjátszás és a kastélyszínházi élet egyszerre él. A tanulmány az iskolai színjátszás magyar nyelvűvé válásával, a magyar nyelvű jezsuita, piarista, ferences és minorita színjátszással foglalkozik, de kitér a pálos és egyéb középiskolákra is, hasonlóképp a szemináriumok színjátszására. Külön részben taglalja a magyar nyelvű protestáns (evangélikus, unitárius, református) iskolai színjátszást (178–83). A magyar nyelvű drámafordítói, drámakiadói program az 1770-es évektől az 1790-es évekig című rész után a hivatásos színjátszás kezdeteinek és intézményesülésének bemutatása következik (191–205). Az első magyar hivatásos társulatnak készült 1792. december 19-i szabályzat kapcsán a színjátszás (szak)szókincsére vonatkozó áttekintés is van, így a ’színész’ jelentésű *szín-játszó*, a *színészno* stb.

Csörsz Rumen István Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840) címmel közöl tanulmányt (207–60). A közköltészet „[...] elsődleges [...] irodalmi réteg, mely az oralitás és tudatos irodalmi kánonok között húzódik” (207) – tartja a szerző, s az ebben megtehető nemzetközi cserefolyamatokat vizsgálja. A tanulmányt elindító, meglehetősen tömör rész (207–11) jól összefogja a problémákat, amelyek alapján témáját tárgyalja. Némileg érthetetlen, hogy e kis részben hemzsegnék a fölösleges(nek mondható) idegen szavak, illetőleg szakmai zsargonelemek és divatkifejezések; tucatnál több van például a 208. és 209. lapon az *auchton*-tól az *alternatívá*-ig,

*felvállal, egyfajta* (2x) stb. Először a latin nyelvű és a latinnal kevert magyar közköltészet anyagával foglalkozik a szerző; fontos réteg ebben a diákköltészet, amelyben a középkori vágáns irodalom hatásnyomai lelhetők föl. A kevertnyelvű diák költemény mint olyan majd Petőfi lírájában is jelentkezik (Deákpályám). A tanulmány ezután sorra veszi a szlovák–magyar, a román–magyar kapcsolatú közköltészet darabjait, melyeket idézetekkel mutat be. Helyenként részletesebb elemzések vagy elemzésvázak vannak, például Zrunek György, ferences barát Edmund Pascha pásztormise-fordítása, -átdolgozása kapcsán a verstani viszonyokat taglalja (224). A közköltészetünkben lévő német hatásokról anyaghiány miatt kevesebbet tud szólni a tanulmányíró (245–50). Figyelemre méltó érdekesség: „A német mint zsánerfigura [...] megmarad a gúny céltáblájának, a bátor magyar katona ellentétének [...]” (250). Az efféle etnikus sztereotípiákról külön részben ír Csörsz Rumen István (Nyelv és nemzetiség a humor tükrében, 250–6). „A nyelvi humorral fűszerezett etnikus csúfolóink közös vonása [...], hogy valamennyiüket magyarul fogalmazták, s megérteni is magyarul lehet őket. [...] a másik nyelv nem több egy álarcnál, mely mögül a hős kétségbeesetten pillogat az elérhetetlen magyar identitás felé (sokszor szó szerint ezt emlegetve!) A szlovák, a román, a német, a cigány, az olasz, a zsidó, a görög szavak többnyire nyelvtani hibákkal, mindenféle egyéb halandzsával összekeverve, szervetlenül fityegnek a magyar szintaxison, belepréselve a kényelmetlen versformákba” – állapítja meg számos példadarab bemutatása alapján. (251) – Csörsz Rumen István összefoglalásként elmondja, hogy ugyan a nyelv az identifikáció elsődleges eszköze, a közköltészet kéziratos anyaga nem vizsgálható sem a (később kialakuló) nemzetkonceptió alapján, sem esztétikai minőség alapján. Ezzel a lírával „[...] a hallgató vagy olvasó megpróbálkozhat saját környezetének toposzként [való] látásával” (257).

A kötet utolsó tanulmánya Soós Istváné: II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország (261–301). A latin helyett a német nyelvet (mint *monarchica linguát*) a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban használni rendelő királyi parancsolat országos felbuzdulást és ellenállást váltott ki. Az uralkodó által holt nyelvnek nyilvánított latin kiiktatási szándékával a király a magyar vármegyék felterjesztései szerint a nemesség előjogait, a nemesi szabadságot, a rendi alkotmányt, az egész magyar nemzetet sérti. Soós István tüzetesen bemutatja a vármegyei felterjesztések és más tiltakozások álláspontját. A latinhoz való ragaszkodás mellett kiútként és végszükségben a magyar nyelv (mint *lingua nativa* vagy *lingua materna*) használati lehetősége jelenik meg. Az Esztergom vármegyei rendek szerint nincs dicsőségesebb dolog az emberi nemre nézve annál, mint az, hogy saját nyelvét használja; a „nyelvében él a nemzet” kifejezése is megtalálható felterjesztésükben (279). A vármegyei és városi közvélemény egésze a latin mellett áll, ennek érvrendszerét részletezi a tanulmányíró (286–90), s újfent rámutat, hogy a rendek voltaképpen veszni látják a latin használatának eltörlésével a „jogokat, törvényeket, szokásokat és szabadságokat” (289). Soós összeszámolja a felterjesztéseket álláspontjaik szerint, s harminchét a latin párti, húsz a magyar nyelvet javasoló vármegye, köztük vannak elsősorban az 1790-ben a nemzeti mozgalom élharcosaivá váló északi-, északkelet-magyarországi vármegyék. A tanulmány egésze alátámasztja a tényt, hogy „A rendek passzív ellenállása, a német nyelv

nem-, illetve kényszeredett tanulása [...], a hivatali ügyintézés nehézsége, a rendelkezés hatástalansága miatt az alig hat esztendő «megélt» nyelvrendelet látványosan »megbukott« (301); és hogy a nemzeti nyelv szerepkörének lassú kibővüléséhez közvetve II. József nyelvrendelele is hozzájárult.

Megemlítendő, hogy némely tanulmány nyelvezetében – amint már fentebb volt róla szó – (helyenként) meglehetősen elüt a kötet egészétől. Bizonyos szakmai zsargon túltengése tapasztalható, és köznyelvi-publicisztikai sablonok is föllelhetők. Különösen Balogh Piroska – Szilágyi Márton tanulmánya tartalmaz efféléket. Például említhetők: a *kontextus* szó használata (28, 29, 35, 40, 51, 58 stb., s van még *kontextualizál* is: 32), a *narrativa* és kapcsolatai: *bukásnarratíva*, *színésznarratíva*, *színház-ügy narratívája* (38, 38, 39, 41 stb.), az *alapvetően*, a *diszkusszió*, az *egyfajta* (33, 39, 59 stb.) az *olvasat* (29, 59 stb.), az *összeségében* (46), a *túlinterpretálás* (33), az *egyértelmű(en)* (49, 53 /2x/, 54, 64 stb.; ez a divatszó másutt is az olvasó elé ugrik a kötetben (18, 214, 262, 278, 286, 293 stb.) és hasonlóképp az *úgy tűnik* (61, 63 /2x/) és a *téma megközelítése* (126) sablon. Vannak jócskán körülményeskedő megfogalmazású helyek („A diszkusszióra okot adó vonatkozásokat [...] látszen hagyó, alapvetően az ismétlés és a példák meggyőző erejére támaszkodó szövegalkotó magatartás jellemezte e tematikus csoport szöveghelyeit”, 53). Az *általánosan elfogadott* (205) fajtájú szerkezetek vagy az ikes igék igénytelen használata (*változzon* ∴ *változzék*, 9; *történjen* ∴ *történjék*, 268), a *lásd!*-nak *Ld.* (∴ *l.*, *L.*, 86, 270 és passim) rövidítése is kifogásolható. Bár a kötet egészében is föllelhető még a *trend* (17), a *nem igazán* (14), az *ami* és az *ő* névmás zavaró használata (280; 271: „A sort [...] Nyitra vármegye nyitotta meg. Őt Komárom követte”), a *karakter* a *betű(hely)* 'N' helyett (24). Szerkesztési szeplőknek tekinthetők a kötetben az egyedi címeknek újabban divatozó (anglomán?) minden elemében nagybetűs kezdése (*Régi Magyar Drámai Emlékek*: 161, 204; *Régi Magyar Költők Tára*: 207, 260; *Sziveket Újító Bokréta*: 236, de van *Sziveket újító bokréta* is: 260). A hivatkozásokban fölösleges bőkezűséggel bánt a kötet a vesszőkkel és talán a dőlő betűkkel is („TESz, 2, 273.”: 204; „Wellmann, i. m., 54.”: 196). Ezeken kívül még több idetartozó dolog volna idézhető, amelyeket gondosabb szerkesztéssel mederben lehetett volna tartani.

A kötet érdemi egésze jól szolgálja a magyar nyelv ügyét a XXI. században azaz, hogy a fentiekben bemutatott áttekintést megtette.



# BOLLA KÁLMÁN SZERK. 2005: MAGYAR NYELVÉSZ PÁLYAKÉPEK ÉS ÖNVALLOMÁSOK 1.

BUDAPEST, ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ, ZSIGMOND KIRÁLY FŐISKOLA,  
656 LAP

BÜKY LÁSZLÓ

A magyar nyelvészeti tudományosság személyi vonatkozásai már az Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós (1991) szerkesztette kiadványban meglehetősen nagy érdeklődést keltettek. A kötetben harminc (nemcsak hazánkban) élő magyar nyelvész válaszolt a szerkesztők hat kérdésére, amelyek közül az első az az tudakolták, hogy mitől nyelvész a nyelvész; s hogy hogyan vált az illető pályatárs nyelvesszé. Az erre a kérdésekre és a továbbiakra adott személyes hangú válaszok (és vallomások) minden jellemzője észlelhető, s éppen ezért tudománytörténeti szempontból csaknem múlhatatlan érdemű a kötet.

Bolla Kálmán az 1970 utáni években kezdett az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztályán a kísérleti fonetikához használatos kép- és hangrögzítő eszközökkel felvételeket készíteni pályatársairól, majd e tevékenységét az ELTE Fonetikai Tanszékén folytatta, s mint a kiadvány előszavában írja „[...] ma pedig »privát fonetikai műhelyem« színtere e tevékenységnek” (7). Hetven fölött van azoknak a száma, akik Bolla Kálmánnak önvallomást adtak pályájukról. A képmagnóra rögzített és pótolhatatlan anyag közhasználatra alkalmatlan, ezért indította el a szerkesztő 1994-ben a jelen kötet(ek) előzményét, a Magyar Nyelvész Pályaképek és Önvallomások című sorozatot, amelynek 2005-ig ötvenegy füzetét jelent meg. E füzet nemcsak önvallomásokat, hanem publikációs listákat és kortárs méltatásokat is tartalmaz. A képmagnóra rögzített felvételeket a füzetekben a nyelvészek arcképe és névalírása idézi csupán fel. A sorozat tudománytörténeti értéke felbecsülhetetlen.

Jelen kiadványban Bolla Kálmán hetvenkét nyelvészt szerepeltet, tizenháromnak különböző okból csupán önvallomását tudta kiadni, tehát a publikációk listája és a kortársi méltatás (és egy-egy arckép és autográfia) hiányzik. (Egyelőre a kiadvány 1. számú kötete jelent meg Adamik Tamástól Juhász Józsefig.) – Függelékben találja az olvasó a rövidítések jegyzékét (646–50); a képmagnófelvételek (a szerkesztő a *videofelvétel* szót használja) készítésének időpontjait (651–2); a méltató írások szerzői névsorát (652–4); végezetül a nyelvészek születési és halálozási évét összegző táblázatot (654–6).

Az előszóban említi Bolla, hogy előbb-utóbb eljön az ideje a VCD-n, DVD-n közzendő mozgókép és hang kiadásának is. (A technika gyors változása folytán a különböző stílusértékű *videofelvétel* és a *képmagnófelvétel* kifejezések egyaránt archaikussá válóban vannak.)

A pályaképek és önvallomások, a publikációk és a pályatársakat méltató, bemutatató írások áttekintése hatalmas, részletekbe menő adatanyagot tesz közzé. A

következő nyelvész- és tanárnemzedékek a személyesség varázsát és hitelét érezhetik a kötetben való lapozgatás során. A publikációk közzélése révén a szaktudományi és a személyi teljesítmények is megmutatkoznak. A pályájukról szóló nyelvészek annak ellenére, hogy a szerkesztő különösebb szempontokat nem adott az önvallomásokhoz, több szempontból hasonló módon építik fel mondandójukat. Így a pályára kerülés módja föl-föl tűnik. Számosan a középiskola légkörét, tudományos érdeklődésre indító hatását emlegetik (Balázs János, Bencédy József, Benkő Loránd, Bolla Kálmán, Büky László, Gadányi Károly). (Itt jegyzem meg, hogy a most és a következőkben említett személyek példaként szolgálnak; s alább néhol neveket sem írok, csupán a szóban forgó jelenség visszakereshetősége miatt a kötet lapszámaikat.) Mintha kevesebben szólnának az egyetemről a pályakezdés vonatkozásában (Balogh Lajos, Benkő Loránd, Büky Béla), ami tulajdonképpen természetes is, hiszen az egyetemista már valamilyenre a pályán van. A kivételek is érdekesek a személyiség alakulása szempontjából, vannak, akik bizonyos szakmai kerülövel lesznek nyelvész érdeklődésűvé (Adamik Tamás, Domokos Péter, Hajdú Péter, Elekfi László), hiszen például szerzetesi, muzsikusi életre-munkára készültek. Van egy, az élet rendje szerint egyre kisebbedő csoport, melynek tagjai a ma már legendás Bárány Eötvös József-Collégiumot mondják életalakításukban különösen fontos szerepűnek (Bencédy József, Deme László, Elekfi László, Fábián Pál, Hadrovics László, Hajdú Péter, Herman József). Talán a legtöbben a nyelvészek előttük járó és példaként álló személyiségeit nevezik meg mint olyanokat, akiknek hatására szakmaiságuk alapjai kialakultak. Bizonyára nem éréktelen a teljesség igénye nélkül bemutatni, kik azok, akiket név szerint említenek: Bárczi Géza Benkő Loránd; Csúry Bálintot Imre Samu; Pais Dezsőt Benkő Loránd, Czeglédy Károly, Elekfi László, Fábián Pál; Károly Sándort Büky Béla és Büky László; Kniezsa Istvánt Benkő Loránd és Gregor Ferenc; Melich Jánost Hadrovics László; Szabó T. Attilát Benkő Loránd és végül Mészöly Gedeont Benkő Loránd és Erdődi József. Csupán néhányan utalnak családi háttérre pályájuk kapcsán (Balázs Géza, Büky Béla, Éder Zoltán, Erdődi József, Fábián Pál). A személyiség tisztelete és hatása némelykor olyasmin is észlelhető, mint a Hadrovics László megörökölte Melich János-írástalt sorsán, amely Melich szülővárosának, Szarvasnak múzeumába kerül Hadrovics élete alkonyán (559). (A recensens megjegyzi, hogy Mikola Tibor elhunytá óta jelenleg Klemm Antal papírollóját őrzi Szegeden.)

A szerkesztő megírja a bevezetőben, hogy az önvallomásra szóló felkérésben „semminémű diszkrimináció nem érvényesült” (7). S valóban, számos nyelvész és néhány társtudományt képviselő kutató szerepel, közöttük többen különféle fokozatokkal, rangokkal, címekkel rendelkezők. A valós szakmai rang nem feltétlenül jár együtt ezekkel, és fordítva is így van vagy lehet.

A közhit úgy tartja, a filológusoktól ered a doktori cím fel nem tüntetésének szokása. Mostanság azonban van (még) egyetemi doktori cím, PhD-cím, van nyelvtudományok kandidátusa, illetőleg doktora, továbbá MTA doktora fokozat, nem szólva a habilitációról és a fokozatokkal nem feltétlenül összefüggő egyetemi tanári (professzori) beosztásról és egyebekről, köztük a nemritkán különös elnyerhetőségű Széchenyi Professzori Ösztöndíjról, amelyet mostanság már érdemként lehet – esetleg jobb híján

– föltüntetni. Nos: a kötet többnyire egyetemen vagy főiskolán oktató nyelvészei általában megemlítik a tudományos életben elért címeiket, fokozataikat, hiszen ezek a szakmai–emberi előmenetel jelállomásai, némelykor azt is, hogy kinél doktoráltak – a mai, sokszereplős doktori cselekmények során lassan ennek jelentősége (is) csökkenőben van. Azonban nem volna haszontalan lélekbúvárlati és nyelvészi feladat kikutati, hogy némely pályatársat a különféle címekért, fokozatokért folyó küzdelmekben milyen vélt vagy valós sebek érték, s hogy a harcoknak, amelyek ezeket a sebeket keltették, a nyelvészársadalom egészére milyen hatással vannak (voltak). A kiadvány jelen kötetében, ha emlékezetem nem csal, egy kolléga említi meg, hogy „[...] 2001-ben megsemmisítő véleményt mondtak akadémiai doktori értekezésemre [c: értekezésemről]” (42); ugyanakkor van, aki csupán beszél arról az akadémiai doktori értekezésről, amely szintén nem jutott el a nyilvános vitához (278). Az akadémikusság mint legmagasabb tudományos elismerés elérése vagy el nem érése sehol nem említetik. – Egyszer-egyszer a professzori kinevezés elmaradása, a nyugdíjazás körüli méltánytalanságok is szóba kerülnek (439, 248–9). Azonban alig-alig tapasztalhatók egy másik, a nyelvészársadalomban meglévő ellentét jelei. Ugyan említi valaki, hogy az MTA Nyelvstudományi Intézetében „olykor »nem nyelvésznek«” (38) nevezik, a (szokásos egyszerűsítéssel mondván) hagyományos és modern nyelvészek közötti ellentétéről mindössze még egyszer van szó, ha ugyan más eset(ek) el nem kerültek figyelmemet. Egy tudós kolléga a hazai és nemzetközi tudánypolitikai életben való részvétele kapcsán ezt írja: „A hazai szervekből-szervezetekből azért [kapcsolódtam ki fokozatosan], mert időközben olyan fokon jutott túlsúlyra bennük a »világorientációs« tendencia, hogy (hajdan világszintűnek elismert) hazai hagyományaink és eredményeink (egyre hivatalosabbnak számító) belföldi értékelése nullára íródott le, folytatóik és képviselőik kiszorultak vagy kihúzódtak a folyamatok irányításából; és már, utolsó mohikánként, hatástalannak bizonyult ennek befolyásolására törekedni, és céltalannak ellene berzenkedni” (343).

Meglehetősen nehéz véleményezni azokat a méltatásokat, amelyeket a pályatársak írtak. Legtöbbször magánemberi és tudósmagatartásbeli tulajdonságokat, jellemzőket írnak le (vö. Károly Sándor 1981), némelykor azonban – ha jól látom – a szakmai rajz meglehetősen elfogult. Bizonyára nyelvészetünk kritikai életében vannak nemkívánatos jelenségek, ezekről így írt Kiss Lajos (1994: 104–5): „Ahol az elfogulatlan bírálat nem jelöli ki minden jelentős mű reális helyét a nyelvészeti munkaeszközök sorában; ahol túlsúlyra jutnak a semmitmondó, formális, tartalomjegyzékszerű ismertetések; ahol akadnak törleszkedő karrieristák, akik magánszorgalomból vagy rendelésre émelyítő álkritikákat szállítanak; ahol korszakos jelentőségű munkák maradhatnak visszhang nélkül; ahol egy etikailag nem finnyás önadminisztráló akár tucatszámú »kritikát« is összeügyeskedhet könyvéről úgy, hogy felcsillantja a viszontszolgálat reményét; ahol szerephez juthat az »én dicsérem a te emberedet, te dicsérd az én emberemet« korrumpelve; ahol érett, nagy tudású és tapasztalatú kutatók nem tartják magukhoz méltónak recenziók írását, hanem a kritika művelését átengedik azoknak, akiknek sem elegendő tudásuk, sem bátorságuk sincs ahhoz, hogy súlyosan latba eső véleményt mondhassanak; ahol a karrierföltés erősebb lehet, mint a tudományos

iagzságra való törekvés; ahol a kritikust jobban befolyásolja a megbírálandó könyv szerzőjének napi árfolyama a politikai vagy tudományos tőzsdén, mint maga a mű, – ott óhatatlanul torzulás áll be az értékek valós rendjében; ott rangja, beosztása szerint ítélik meg az embert, nem pedig teljesítménye szerint; ott nem az lesz a fontosabb, hogy mit írt valaki, hanem hogy ki írta; ott a gyengébb minőségűek háttérbe szoríthatják az értékesebbeket; ott a szelekciót felválthatja a kontraszelekció.” Sapiienti sat.

Természetesen a kortársak bemutatásainak szakmai értékét minősíteni majd csak egy következő nyelvész-nemzedék lesz képes, amely a teljes életművet látja – nagyrészt a kötet bibliográfiája alapján is –, és nem zavarja tisztánlátását semmilyen tudánypolitikai (s főként az ún. szocializmus idején, sajnos, politikai) vagy egyéb afféle tényező, amelyekről Kiss Lajos adott összefoglalót.

Bizonyos szálon a szocializmusnak nevezett időszak következménye, hogy vannak kollégák, akik fiatal korukban nem lehettek egyetemi hallgatók, s csak hosszabb-rövidebb küszködés révén jutottak diplomához (Büky László, Hajdú Mihály).

Általában az emberről és egyéniségéről a kortársak fürkésző szeme bizonytalanságot vehet észre, s szerencsére számos ilyen rész akad a méltatásokban. A szerkesztő megírja, hogy ő kérte fel egy-egy életmű bemutatására a nyelvész kollégákat, azt azonban nem említi, mi oka van, hogy némely esetben nincs kortárs méltatás, csupán recenziókból való idézésekből alakul ki bizonyos kép (Benkő Loránd, Békési Imre, Deme László), arra is van példa, hogy csupán önvallomást közöl a kötet (Balogh Lajos, Hajdú Mihály). Szerencsére kevés az efféle perszonália, de is így fájó hiányt kelt, még ha érthető hosszú évek alatt összegyűlő anyag e tekintetben meglevő egyenetlensége, illetőleg összefésül(het)lensége.

Bolla Kálmánnak a második kötettel teljessé váló kiadványa, amint előzménye is, nem méltányolható és becsülhető eléggé a magyar nyelvészeti tudományosság számára. A jövőbeni idők magyar nyelvészei e kötet(ek)ből emelhetik majd ki azokat, akik idővel a múlt tudósai lesznek, s akik talán egy afféle sorozatban kapnak majd külön helyet, mint az Akadémiai Kiadónak a Múlt magyar tudósai sorozatában korábban Csűry Bálint (Balassa 1988), Gombocz Zoltán (Németh 1972), Bárczi Géza (Szathmári 1995); Kniezsa István (Kiss 1994) és mások.

\* \* \*

Bakró-Nagy Marianne, Sz. – Kontra Miklós 1991: *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.

Balassa Iván 1988: *Csűry Bálint*, Budapest, Akadémiai.

Károly Sándor 1981: Tudósmagatartások néhány nyelvészportré tükrében. (Szemelvények a magyar nyelvtudomány történetéből), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 13, Budapest, Akadémiai, 263–78.

Kiss Lajos 1994: *Kniezsa István*, Budapest, Akadémiai.

Németh Gyula 1972: *Gombocz Zoltán*, Budapest, Akadémiai.

Szathmári István 1995: *Bárczi Géza*, Budapest, Akadémiai.



# BOLLA KÁLMÁN SZERK. 2006: MAGYAR NYELVÉSZ PÁLYAKÉPEK ÉS ÖNVALLOMÁSOK 2.

BUDAPEST, ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ, ZSIGMOND KIRÁLY FŐISKOLA,  
691 LAP

BÜKY LÁSZLÓ

Amint az első kötetről írott ismertetőm végén mondtam, Bolla Kálmánnak a második kötettel teljessé váló kiadványa, amint előzménye is, nem méltányolható és becsülhető eléggé a magyar nyelvészeti tudományosság számára.

A második kötet lingvistáinak felsorakoztatása – Kálmán Bélától Zsilka Jánosig – az előző kötettel formai és tartalmi azonosságban van. Az előző kötet nyelvészeinek pályára jutás módjában oly jellegzetesnek látszó kerülőút továbbra is jellegzetes (Kálmán Béla, Kovalovszky Miklós, Nyomárkay István), többen maguk is vallanak erről (Károly Sándor, Kiefer Ferenc, Kiss Lajos, Róna-Tas András, Szabó T. Attila). A véletlennek tulajdonítja nyelvesszé válását Szépe György és H. Tóth Imre. Az egyetemi évek Szegeden, Debrecenben, Budapesten és a Báró Eötvös Kollégium továbbra is meghatározó. Ritka kivétel Szabó T. Attila, aki ezt mondja: „[...] a Kruzsokban fejlődtem én tulajdonképpen igazában nyelvesszé” (420). A (budapesti) nyelvészek asztaltársasága persze a korszak nagy tudósaiból állott. A nagy múltú, fehérasztal melletti összejövetelekről l. Sipos 1995: 8. Az említett városok egyetemsein dolgozó tudós tanárok neveit ismét sorolhatnánk rendre az első kötetről írtaknak módján. Kivételt tehetni, Kiefer Ferenc mondja, hogy Amerikában vált nyelvesszé (63), ifjan ő egyébként nagy kerülőút bejárója. Aligha véletlen, hogy – amint Herman József tájékoztat róla – értekezését „meg kellett védeni egy ultrakonzervatív nyelvészeti potentáttal szemben, aki nem értette, hogy a könyv miért tartozik a nyelvtudomány körébe” (75). (Különben e kortársunktól van idézet az előző kötet ismertetőjében a hagyományos és modern nyelvészek közötti bizonyos szembenállás kapcsán.)

Az is figyelemreméltó kortörténeti adalék, hogy azok, akik a XX. század első felében jártak elemi iskolába, ottani tanítóik hatását is mint fontosat említik, így Szathmári István két tanítónőjére is emlékezik. Mások piarista gimnáziumukra emlékeznek (Rédei Károly). A kitartó munkára való nevelődést a fiatalkori családi körülmények is többeknél befolyásolták, a hagyományos paraszti gazdálkodásban való részvételről szól például Papp László, Szabó József, Végh József. „A pápai kollégiumban mint asztal terítő szegény gyerek beletanult a társas élet hierarchikus rendjébe [...]” (135) – írja Lőrincze Lajosról Szende Aladár.

Többeket hosszabb-rövidebb (közép)iskolai pálya edzett a későbbi kutatói vagy egyetemi pályára (Kálmán Béla 10 évet, Kovalovszky Miklós 20 évet, Nyomárkay István 10 évet tanít, s mások több-kevesebb ideig: Subosits István, Tompa József).

A XX. század második felének magyar történelmét szomorú hozadékkal közvetve és közvetlenül eredményekkel befolyásoló marxizmusnak is van híve (Telegdi

Zsigmond), akinek életét viszont egy másik (tév)eszme siklatta munkaszolgálatba (amint Szépe György megírja, 576). Egyébként a két kötetben a szocializmusnak nevezett korszakban élvezett előnyeiről vagy sérelmeiről, ha jól láttam, senki nem szól. Ennek oka lehet, hogy az előbbiekről, ha voltak, természetes volt hallgatni, az utóbbiak többnyire valamilyen személyi vonatkozásokkal függ(het)tek össze, további ok: a mag-nófelvételek zöme még szovjet megszállású hazánkban s a diktatúra idején készült. Ritka az is, ha a kortársi méltatásban valakinek a magyarsága és gerincessége említettik, mint Kiss Lajosé (104, 102).

A Nyelvtudományi Intézet alakulása óta számos nyelvész életpályájában fontos tényező (Kiss Lajos, B. Lőrinczy Éva, J. Soltész Katalin, Szende Tamás, Vértes O. András és mások). Az intézet történetének valahai részletes megírásához az itteni adatok nélkülözhetetlenek lesznek, vö. Kiss 2001.

Föl-föltűnnek a nyelvészek szakmán kívüli képességei is: Lakó György zongorázik, Mollay Károly rajzol, fest. (Az előző kötetből tudhatni, hogy Domokos Péter gordonka-, Elekfi László orgonaszakos volt.)

A mindennapi életkörülményekről ad beszámolót Agyagási Klára, aki az egyik Szegedre hetente utazó tanárról ír, (akinek „tanári szobája, éjszakai szállása, az altajisztika szak tanterme, könyvtára és olvasószobája” ugyanaz, 365). Hasonlót írhat-nók Károly Sándorról, Büky Lászlóról – Kemény Gábor célzott is rá, I: 326 – és a szintén éppen a szegedi Fried István Herder-díjas irodalomtörténészről is...

A tudományos címekről, fokozatokról az első kötet kapcsán már esett szó. Úgy látszik, az újabb idők tudósai már fontosnak érzik ezeknek pedáns rögzítését, hiszen már van, aki hat effélét felsorol alkalmaztatási beosztásai, minősítése stb. mellett (498). Egy kolléga pedig tizenvalahány tanszéki és intézeti sorozatot mutat be, amelyek ki-adásában bizonyára közreműködött (286–9), az egyik húsz tételes listában egyebek mellett van disszertáció „A vastagbélrák megelőzésének lehetőségei és korlátai” cim-mel is, s mindössze egyedül a kollégáé nyelvészeti témájú (288).

Persze nyilvánvaló az is, s érdemes róla szólni, hogy önálló könyv nélkül és bi-zonyos fokozatok nélkül is vannak kitűnő pályatársak (a kötetben szereplők között is, meg a kötetbe nem jutottak között is). Ennek fordítottjáról (is) bizonyára az utókor dönt. – Érdekes láttelet, hogy a hetvenkét nyelvész közül mindössze két nő szerepel (B. Lőrinczy Éva és J. Soltész Katalin). Ha néhány kimaradottra gondolunk a kortársak közül, talán fél tucat kolleginával számolhatnánk. Egyébként vannak a kötetből saját elhatározásukból hiányzó nyelvészek is, amint a szerkesztő az előszóban megjegyzi (I: 7).

Bolla Kálmánnak e kötettel teljessé vált pályaképsorozata, amely a benne lévő hetvenkét nyelvész szakirodalmi munkásságának bibliográfiája révén is a magyar nyelv-észeti tudományosság kincseshányója. Bizonynal a (számító)gépes használatra alkal-mas lemezkiadás sem várat soká magára.

\* \* \*

Kiss Lajos 2001: *A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949–1999)* (Linguistica, Series C, Relationes 12.), [Budapest,] A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete

Sipos Balázs 1995: Egy tudós-asztaltársaság. A százhusz éves Kruzsok, *Magyar Nemzet*, február 13.



# BÜKY LÁSZLÓ 2004: FÜST MILÁN METAFORAHASZNÁLATÁNAK SZÖVEGMONDATTANÁBÓL (SZÓTÁRSZERŰ FELDOLGOZÁSBAN)

SZEGED, SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR,  
MAGYAR NYELVÉSZETI TANSZÉK, 417 LAP

KEMÉNY GÁBOR

A könyv szerzője több mint három évtizede foglalkozik Füst Milán képköltésével, és a témáról a most ismertetendővel együtt négy kötetet publikált. Ezek közül a korábbiak inkább monográfiászerűek (Büky 1989, ismertette Kemény 1990; Büky 2000, ismertette Kemény 2001), az utóbbiak inkább szótárszerűek (Büky 2002, ismertette Kemény 2002 és a jelen kötet), de mindegyiket egyaránt jellemzi az aprólékossággal menő filológiai alaposág, a nyelvi tények tisztelete. Sajnálatosnak mondható, hogy Füst Milán költészetének irodalomtörténész kutatói (tudomásom szerint) még nem aknázták ki kellően azt a kincseshányát, melyet Büky László kutatásai és publikációi nyújthatnának számukra.

Büky László négy kötete nyilvánvalóan egymásra épül. Az első a kulcsszavak és -motívumok hálózatát térképezi fel (összehasonlításképpen Karinthy Frigyes költészetét is bevonva a vizsgálatba), a második Füst Milán főművének, a Szellemelek utcája című versnek a szóhasználati hátterét világítja meg a hétköznapi értelmező szótár jelentésstruktúráival való egybevetés révén, a harmadik Füst Milán metaforahasználatának alapjait tárja fel képszoótár (metaforaszótár) formájában, végül ez a mostani a szövegmondat (versmondattal) keretében illeszti a költő képalkotását. Mindez a tudatos építkezés jegyeit mutatja: az elméleti alapok lerakását a metaforák szűkebb (szövegmetaszint méretű), majd tágabb (szövegmondattal) feldolgozása követte.

A továbbiakban már csak a legújabb kötetet foglalkozva, vegyük szemügyre mindenekelőtt a könyv szerkezetét, tartalmát!

A szerző szokása szerint rendkívül tömör Bevezető részt (7–10) a szótári részben használatos jelek és rövidítések listája (11–2) zárja. A kötet java részét a Szótári rész (15–409) teszi ki. Ez kb. 4000 szócikket tartalmaz (megint csak becslésre kell hagyatkoznom, mint az előző Büky László-könyv esetében, mert a szerző ezúttal sem közli a szócikkek számát). Végül a Függelékben a feldolgozott Füst Milán-verseskötetek tartalomjegyzéke található (413–7). Ez azért jó, mert a szócikkek végén megadott lelőhely alapján vissza tudjuk keresni a verscímet, és így más Füst Milán-kiadásokban is meg tudjuk nézni a metafora még bővebb szöveggörnyezetét, akár a teljes verset. Egy korábbi recenzióban szóvá tettem, hogy Büky László előző könyvét (Büky 2002) csak az képes teljes mértékben hasznosítani, akinek megvan a szerző feldolgozta három muzeális Füst Milán-kötet. Ott a verscímek kiírását javasoltam (Kemény 2002: 507). Büky ennél gazdaságosabb, bár az olvasót szüntelen lapozgatásra késztető megoldást

talált az eredeti tartalomjegyzékek csatolásával. De végtére is mire való egy szótár, ha nem lapozgatásra?

Ezek után a könyv tárgyáról, ennek fontosságáról, indokoltságáról kívánok néhány észrevételt tenni.

Büky Lászlónak Füst Milán képalkotásáról szóló előző munkáiban (Büky 1989, 2000, 2002) „a metaforák szövegmetaszetekben vannak bemutatva” (Bevezető rész, 7). De minthogy a metaforák a teljes (legalább versmondatnyi, szövegmondatnyi) környezetükben azok, amik (pontosan ugyanez a véleményem nekem is, vö. Kemény 2002a: 40), „célszerűnek mutatkozik annak a szövegmondatnak [a] teljes bemutatása, amelyben a metafora van” (Bevezető rész, 7). A szövegmondat „kohéziójában és koherenciájában láthatóvá válik a metafora mondattani és jelentéstani beépítettsége” (uo.).

A könyvben stilisztikailag és szótárilag feldolgozott anyag Füst Milánnak ugyanazt a három verseskötetét öleli fel, mint amelyeken az előző kötet (Büky 2002) alapult: Váloztatnod nem lehet. Athenaeum, Bp. [1913/1914.] (= Váln.); Az elmúlás kórusa. Amicus, [Bp.] 1921. (= Elmk.); Válogatott versei. Nyugat, [Bp. 1934.] (= Válv.). A Váln. utolsó részét alkotó Aggok a lakodalmon („sorstragédia egy felvonásban, versekben”) anyagát a szótár szerkesztője – mint ezt a bevezetésben jelzi is – nem dolgozta fel, mert ezt a művet a költő nem vette fel későbbi versesköteteinek egyikébe sem, „tehát nem tekintette versnek” (Bevezető rész, 7). Meg kellett volna azonban említeni, hogy a verses tragédia egyik részlete (Kajetán beszéde a királyhoz) mégiscsak bekerült a válogatott versek közé, így ennek képanyagát Büky is feldolgozta. Ebből való pl. az az ÁG szócikk, amelyen a szócikkek felépítését, jelölésmódját fogom bemutatni. Továbbra is hiányoznak viszont azok a versek (köztük a nagy fontosságú Öregség), amelyek a Válv. összeállításakor még nem voltak megírva (l. Bevezető rész, 7). Ezt már az előző „szótárszerű feldolgozás” ismertetésekor is szóvá tettem (Kemény 2002: 507). Hogy e mellőzésnek elvi vagy gyakorlati indoka volt-e, nem tudom, de fenntartom azt a javaslatomat, hogy ki kellene velük egészíteni mind a két kötetet.

Büky László szótára, mint a Bevezető rész is kiemeli, Füst Milán lírájának azokat a szövegmondatait tartalmazza, amelyekben valamilyen metafora van (8). A metaforának lényegében mindegyik szava (nemcsak képi eleme, hanem tárgyi környezete is) önálló cikket kap, pl. AJAK: Rettenhetetlen [!] szigor, de méltányod is ott ült vón' összeszorított *ajkaidon* (16). Ha egy-egy metafora grammatikai szerkezete több-rétű, több szócikket is szentel neki a szerkesztő, pl. a 17. oldal tetején levő két AJAK cikket: *S iszik olvadékony, édes ajkad*, ill. *S iszik olvadékony, édes ajkad (az édes ajak nem kapott külön szócikket, nyilván azért, mert már köznyelvi)*. Itt felvetődik az a kérdés, hogy az azonos címszóval kezdődő szócikkek (pl. a 61–4. lapon nem kevesebb, mint 29 CSILLAG cikk követi egymást) nem kaphattak volna-e valamilyen indexet vagy sorszámot. Nem összevonásukat javaslom tehát, hanem – éppen a még könnyebb megkülönböztethetőség kedvéért – még határozottabb elkülönítésüket.

Vannak olyan metaforák, amelyeknek értelmezéséhez a vers címét is ismerni kell. Ilyenkor ezt is tartalmazza a szócikk NB. jelzéssel, szögletes zárójelben. Pl. CSILLAG: Szent *haragot* ki *szórsz*, [...] [NB. A verscím: Egy csillaghoz!] (64). A

csillag a címszónak kikövetkeztetett voltát jelzi: a *haragot szór* azért metafora (megszemélyesítés), mert alanya a *csillag* (s ez csupán a verscíméből derül ki).

Olykor a szövegelőzményt, azaz a metaforát magában foglaló szövegmondat előtti rész(ek)e)t is megadja a szótár a szövegkoherencia érzékeltetésére. A metafora teljesebb megértését lehetővé tevő szövegdarab(ok) kapcsos zárójelbe van(nak) téve: ELRINGAT {Ó jöszte édes hajnal, magasság édes tükre!} Ó könyörülj, simogasd a fejünk, ó ringass el, míg az éj köd-vára leomlott! (101). Ez a kiegészítés arról tájékoztatja a szótár használóját, hogy a *könyörülj, simogasd, ringass el* állítmányoknak az *édes hajnal* az alanyuk, ezért tekinthetők metaforának (megszemélyesítésnek).

Füst Milán lírájában, ahogyan ezt a legutóbbi példából is láthattuk, meglehetősen gyakori a megszólítás (nemritkán a metafora valamelyik elemeként is). Erre a **megsz** rövidítés figyelmeztet a szócikk végén, pl. FELHŐ Virágvasárnapi *felhő*, megszire szállasz!... Hahó, ott repül egy tépett *rózsakosár*! (130).

A szócikkek jelzik a szövegmondatok aktuális tagolását is. A témát **aláhúzás**, a rémát ® jel emeli ki. A szerkesztő gondosságát mutatja, hogy megkülönbözteti a megosztott és a többszörös rémát is: az előbbire felső, az utóbbira alsó indexszám utal.

Ha a szövegmondathban grammatikai metafora (vonzattévesztés, pl. tárgyatlan ige tárgyas használata vagy állapotot jelölő ige aktiválása) is van (vö. Fónagy 1982: 310–2; Fónagy 1999: 430–5), a szócikk végén megtalálható az a köznyelvi szerkezet, amely a költői metafora alapjául szolgálhatott. Pl. az egyik ÁG cikkben: *lelkünk elszakadt az ágról* (← vmi elszakad vhonnan) (15).

A szócikkek felépítésének szemléltetésére nézzük meg ezt a cikket teljes egészében!

ÁG 1 Bizony, 2 **hog**y **szegény** *lelkünk* ® *elszakadt az ágról*, 3 amely hordozá 4 s akár a túlérett gyümölcs, | Amely egy éjszakán lehull 6 és már csak önmagának van 7 és vár... 8 a sötétben ilykép rejtezzünk | 9 S hogy mit várunk e tartós éjszakában még? – 10 azt nem tudom. **szvm**: 10 **szvmegys**, **grm** alany # állítm # **hat** (← vmi elszakad vhonnan)  
Válv. 77

A számok az új szövegmondat egység kezdetét és sorszámát jelölik; az aláhúzás a témát, az ® jel a rémát különbözteti meg; a kurziválás a metaforát, ill. annak elemeit emeli ki; a virgula a vesszor végét mutatja; a kettős kereszt a metaforát alkotó mondatrészeket választja el egymástól. A szócikk végén található rövidítések feloldása: **szvm**: szövegmondat (kérdés, hogy ezt mindig ki kell-e tenni; a szerkesztő mindenesetre így jár el); **szvmegys**: szövegmondat egység; **grm**: grammatikai mondat (ez kimaradt a rövidítésjegyzékből, de magyarázata megtalálható a Bevezető rész 3.3. pontjában, a 8. lapon); **hat**: határozó (ez azért van dőlt betűvel szedve, mert a címszóra vonatkozik).

A **grm** rövidítés feloldásának hiányolásával már rá is tértem az ismertetések vége felé majdnem kötelezőnek számító helyesbítésekre, kifogásokra. Ilyenek azonban az említetteken kívül szinte nincsenek is. Talán az róható még fel az egyébként gondos munkát végző szerzőnek, hogy az ötoldalas bevezetőben tucatnyinál is több, részben értelemzavaró sajtóhiba van, például a rövidítésjegyzék kezdetén *szövegmondatok* helyett *szövegmondat egységek* írandó (11). A bevezető második mondata a szövegszer-

kesztőn való fogalmazás közben keletkezett és utólag el nem simított szövegzavar miatt nem is érthető teljesen: „Ezekben [a] munkákban a metaforák szövegmetaszetekben vannak bemutatva, amelyek a metaforák milyenségének megértéséhez az éppen szükséges mértékben kimetszett szövegdarabok szolgálnak” (7).

Ezek az apró, az esetleges második kiadásban könnyűszerrel kijavítható elírások azonban mit sem vonnak le Büky László új könyvének jelentőségéből. E jelentőséget főként abban látom, hogy a kötet mondattani (szövegmondatnyi) környezetükbe ágyazva mutatja be Füst Milán lírájának metaforáit, s ezzel bevezeti a szótár használatát azokba a stúdiumokba, melyeket Roman Jakobson így nevezett: a grammatika poétikája és a poétika grammatikája (vö. Jakobson 1961/1972).

\* \* \*

Büky László 1989: *Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvén*, Budapest, Akadémiai.

Büky László 2000: *Egy vers szóhasználati háttere – Füst Milán: Szellemek utcája*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék.

Büky László 2002: *Füst Milán metaforahasználatának alapjai szótárszerű feldolgozásban*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék.

Fónagy Iván 1982: [A] metafora, in *Világirodalmi lexikon* 8, Budapest, Akadémiai, 300–2.

Fónagy Iván 1999: *A költői nyelvről*, Budapest, Corvina.

Jakobson, Roman 1961/1972: A grammatika poétikája és a poétika grammatikája, in *Hang – Jel – Vers*, Budapest, Gondolat, 277–96.

Kemény Gábor 1990: Büky László: *Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvén*, *Magyar Nemzet*, január 29. 8. [Ism.]

Kemény Gábor 2001: Büky László: *Egy vers szóhasználati háttere – Füst Milán: Szellemek utcája*, *Magyar Tudomány* 108, 1138–40. [Ism.]

Kemény Gábor 2002: Büky László: *Füst Milán metaforahasználatának alapjai szótárszerű feldolgozásban*, *Magyar Nyelvőr* 126, 507–8. [Ism.]

Kemény Gábor 2002a: *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*, Budapest, Tinta.



BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKSKÓ ISTVÁN 2004:  
...ITT MENNYIT ÉR A SZÓ? ÍRÁSOK A KÁRPÁTALJAI  
MAGYAROK NYELVHASZNÁLATÁRÓL

BEREGSZÁSZ, II. RÁKÓCZI FERENC KÁRPÁTALJAI MAGYAR FŐISKOLA,  
206 LAP

NÉMETH MIKLÓS

Az utóbbi másfél évtizedben számos munka jelent meg a magyar nyelv határon kívül beszélt változatairól, legalább részben pótolva azt a hiányt, amelyet az előző történelmi korszaknak a mindenki által ismert „legyünk tekintettel a szomszéd népek érzékenységére” attitűdje keltett a hazai szaktudományban. E magatartásforma miatt nem folytak széleskörű tudományos kutatások azokban a magyarlakta régiókban, amelyekben a magyar nem államnyelv, ennek következtében nem álltak rendelkezésére naprakész adatok sem a nyelvész szakmának, sem a nagyközönségnek a határon kívül élő magyarság nyelvhasználatáról. Így a magyar nyelvközösség nyelvhasználati sajátosságainak vizsgálata egyet jelentett a magyarországi beszélőközösség nyelvhasználatának vizsgálatával. Az ebben a közegben szocializálódó laikus közönség joggal gondolhatta hát, hogy a magyar nyelvi univerzum határai egybeesnek a trianoni határokkal.

A helyzet öröndetesen megváltozott, a kilencvenes évek elejétől megindult a trianoni békeszerződés nyelvi-nyelvészeti következményeinek rendszeres föltárása. Ennek következtében megváltozott a magyar nyelvtörténet korszakolása is: a legújabb nyelvtörténeti tankönyv önálló korszakot nyit a trianoni döntéssel (Kiss–Pusztai 2003: 17). Rendkívül éles szaktudományos viták során a nyelvvel foglalkozók jelentős részének nyelvi horizontja kitágult: a csak egynyelvű magyarságban és egy normájú magyar nyelvben gondolkodást fölváltotta az a nézetrendszer, amely a határon túli, részben kétnyelvű magyarok által használt és az anyaországitól kisebb-nagyobb mértékben eltérő magyar nyelvváltozatokat sem tekinti romlott változatoknak.

A kötet műfaja tanulmánygyűjtemény, amelynek tematikusan összetartozó tanulmányait a szerzőpáros fejezetekbe sorolta. A munka a tartalomjegyzékkel (5–6) indul. Itt jegyzem meg, hogy ebben – a könnyebb kezelhetőség érdekében – célszerű lett volna az egyes tanulmányok szerzőinek nevét legalább rövidített formában föltüntetni, hiszen a kötet tanulmányainak egy része egy szerzős, másik része két szerzős.

Az első fejezet (Kik és hányan használják a magyar nyelvet Kárpátalján?) egyetlen tanulmány. A tanulmány címe, amely eltér a fejezetétől, pontosan fedi tartalmát: A kárpátaljai magyarok demográfiai helyzete a nyelvcsere/nyelvmegtartás szemszögéből. A fejezet pontos demográfiai elemzést nyújt a kárpátaljai magyarságról, tartalma alapján tehát nem sorolható a szűken értelmezett nyelvtudomány körébe. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az efféle nyelvhasználati vizsgálatok során a nyelven kívüli tényezőknek (így a demográfiai változásoknak) a nyelvi változásban játszott fontos szerepe miatt a nyelvész-

nek időnként ki kell merészkednie a „belső nyelvészet” biztonságos bástyái mögül. A tanulmány jól mutatja, hogy a demográfia mint nyelven kívüli tényező mennyire szorosan összefügg egy nyelv helyzetével, használati körével, használati színtereivel és így további sorsával, fennmaradásával. Nagyon fontosnak ítélem azt az összefoglalót (19), amely a Kárpátalján használt magyar nyelv további sorsának demográfiai meghatározó tényezőit összegzi, noha ebből jól kilálglik, hogy egyazon demográfiai tényező egyszerre kedvezhet a nyelvcsereinek és a nyelvmegtartásnak.

A kötet második fejezete A nyelvi jogok elméletben és a gyakorlatban címet viseli. A nyelvi jogok a nyelvi helyzettervezésnek speciális eszközei, amelyeket föl lehet használni a nyelvi emberi jogok biztosítására, de akár erőszakos nyelvi asszimilációs törekvések szolgálatába is lehet őket állítani – a törvényhozók és a politika igényeinek megfelelően. A fejezetben szó szerinti magyar fordításban helyet kapott A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája, és Ukrajna két törvénye (1999 és 2003) ennek ratifikációjáról, mint a kárpátaljai magyarság nyelvhasználatának meghatározó jogi fundamentuma. A fejezet második részében a nyelvi jogokat a mindennapok tapasztalataival ütközteti a szerző: a nyelvi jogok gyakorlati érvényesüléséről, a földrajzi nevek használatáról, a megfélemlített nyelvhasználatról és a többségi nyelvi oktatásáról olvashatunk. A fejezetek átolvasása, különösen a megfélemlített nyelvhasználatról szóló (90–7), arról győzi meg az olvasót, hogy a többségi ukrán anyanyelvű nyelvhasználók egy része meglehetősen intoleránsan viseltetik a nyelvi/etnikai kisebbségek irányában – ebben persze jelentős szerepet játszhat a hosszú évtizedekig elfojtott ukrán nemzet tudatnak az állami függetlenedéssel egyidejű felszínre törése. A tanulmányból kiderül, a szerzők kutatásainak szerves része volt három olyan kérdés, amely a megfélemlített nyelvhasználattal kapcsolatos élményeket volt hivatott feltárni. Tanulságos, hogy az adatközlőknek (N=144) közel 48%-a válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy „Rászóltak-e már, hogy ne beszéljen magyarul?”, és 49%-uk szerint ez baráti/ismeretségi körükben is megtörtént valakivel (91). Ezek a statisztikailag releváns tényadatok megdöbbenést keltenek az egynyelvű magyar közegben élő olvasóban, hiszen mi el sem tudjuk képzelni, hogy magyar nyelvhasználatunkért vonjanak bennünket felelősségre. Nyilvánvaló, hogy az efféle negatív élmény(ek)ben részesülő nyelvhasználót alapvetően befolyásolják ilyesfajta élettapasztalatai anyanyelvéhez való viszonyulásában és nyelvválasztási szokásaiban. A szerzőpáros az interjúkból kiemelt példákon keresztül mutatja be, milyen tipikus motívumai, hivatkozási alapjai vannak az effajta megfélemlítésnek.

A *cuius regio eius lingua* elvének legkonzekvensebb érvényesülését talán legjobban a Magyar neve? című, a földrajzi nevek ukrainai használatáról és átírásáról szóló tanulmány mutatja számunkra. A Szovjetunió fönnállása idején ugyanis az ukrán földrajzi nevek orosz változata volt a magyar nyelvre való hivatalos, szabályszerű átírás alapja, ma pedig az ukrán változatokra kell épülnie az átírásnak, csak néhány nagyon elterjedt név esetében meghagyva a korábbi oroszos formát. Érdekes, hogy a magyar hivatalos szerv, a magyarországi Földművelődésügyi Minisztériumban működő Földrajzinév-bizottság 1992. október 28-i 161. sz. határozata sem az anyaországban, sem a határon túl nem vált közzismertté (még nyelvész berkekben sem) – erre utal a

szerző is, amikor egy ismert magyar nyelvvelőlől származó, a határozatról tudomást nem vevő, néhány évvel későbbi állásfoglalást idéz.

Az ukrainai névhasználatot illetőleg azt látjuk, hogy a kárpátaljai magyarlakta települések neve sok-sok fáradozásnak köszönhetően ma már eredeti, magyar névalakjában használatos az ottani hivatalos iratokban – de még nem mindegyiké.

A munka harmadik fejezete A magyar nyelv határon inneni és túli változatai címet viseli (109–38). A fejezetet szervesen kapcsolódik a mára tudománytörténeti eseménnyé nemesedett éles vitához, amely a kilencvenes években folyt a magyar nyelv egy- vagy többközpontúságáról a hazai nyelvtudományban. E vita fő kérdéseit tekinti át a szerző a Gondolatok a nyelvi egységről és a nyelvi változatosságról c. tanulmányában (110–8). A tanulmánynak Vízumköteles nyelv alcímet viselő fejezetében olyan problémakört érint, amely azután a fejezet egyik következő tanulmányában újra előke-rül (Magyar értelmező kéziszótár: /majdnem/ minden magyar szótára, 127–37). Itt van némi ismétlődés a kötetben.

A fentebb említett vita nyelvszemléleti következménye lett a magyar nyelv ál-lami változatainak elismerése, lexikográfiai következménye pedig az új ÉKsz. szó-anyagának ezen nyelvváltozatokra speciálisan jellemző elemekkel való bővítése. Egyetérttek a szerzővel abban, hogy az új szótárral az első, legfontosabb nyelvszemlé-leti lépés megtörtént, noha tartalmi hiányosságokat többen is felrónak a munkának, legrészletesebben Lanstyák (2003). A tanulmány e fejezetének egyik megállapítását azonban nem tudom osztani: itt a szerző a határon túli magyar szavak kissé megbé-lyegző címkézéséről beszél az új ÉKsz.-t érintően – az új szótár hibájaként rója föl, hogy a magyar nyelv nem magyarországi állami változataiból vett szavak mellett a szótárban szerepel pl. a *kárpátaljai* vagy *erdélyi* minősítés. Véleményem szerint ez a szótárszerkesztési eljárás nem stigmatizáló minősítést eredményez, hanem azt, hogy azok a szótárhasználók, akik a magyar nyelvnek valamely más állami változatát beszé-lik, megtudhatják, hogy melyik magyar nyelvváltozatban, hol használnak egy szót az általuk ismert jelentéstől eltérően. Ugyanúgy nem stigmatizáló, hanem tájékoztató minősítés ez, mint a *tájnnyelvi* vagy *nyelvjárási* szótári minősítések. Természetesen előítéletes gondolkodásban lehet lenézett a nyelvjárás vagy határon túli magyar nyelv-változat, de ez nem a szótári minősítés hibája, hanem a szótárhasználóé.

A harmadik fejezetet a Kárpátaljai szójegyzék (137–8) zárja, amely azon sza-vakat foglalja magába, amelyek bekerültek *kárpátaljai magyar* minősítéssel az ÉKsz. 2003-ban megjelent kiadásába. A lista szavainak többsége a többi magyar nyelvválto-zatban is meglévő szóalak, amelyhez valamilyen jelentéskölcsönzés történt a többségi nyelvvel való kontaktusban: pl. a *terület* szó a kárpátaljaiak nyelvében 'megye' jelen-téssel is bír, ez az ÉKsz. szócikkben már az 5. jelentése a szónak.

A kötet negyedik fejezete a Nyelv, nyelvészet és iskola című, melynek első ta-nulmánya (A nyelvjárások és a kárpátaljai magyar iskola, 140–54) bizonyos nyelvjárási jelenségek használati gyakoriságát tárgyalja különböző típusú középiskolákba járó tanulók nyelvhasználatában. A tanulmány következtetése szerint a nyelvjárási jelensé-gek visszaszorulásáról a vizsgált változók esetében nem beszélhetünk, hiszen például a hasonlító határozó *-tól/-től* raggal való kifejezése meglehetősen gyakori. Ugyanakkor a

különböző színvonalú és tannyelvű iskolák tanulóinak nyelvhasználata között szignifikáns különbségek vannak – ezt taglalja a következő tanulmány is (155–67). A munka utolsó előtti tanulmánya a kárpátaljai magyar nyelv oktatásának nyelvészeti, nyelvpedagógiai és nyelvi emberi jogi vetületeit tárgyalja.

Az utolsó tanulmány egy igen-igen fontos és időszerű kutatás megkezdéséről számol be: a kárpátaljai beszélt nyelvre vonatkozó vizsgálatok megkezdéséről. Ennek első lépése egy olyan adatközlői csoport összeállítása, amely jól képviseli a kárpátaljai magyarság egészét. Csernicskó István – figyelembe véve a szükséges szociológiai, nyelv földrajzi és nyelv szociológiai mutatókat – 372 fős mintán szeretné a kutatást elvégezni, ez a választott módszernek megfelelően 372 irányított beszélgetés lefolytatását és rögzítését jelenti. Ha elkészül az egyesített korpusz, akkor olyan gazdag nyelvi anyag fog a kutatók rendelkezésére állni, amelynek rendszeres földolgozásával sokkal többet tudhatunk meg a kárpátaljai magyarság nyelvében zajló nyelvi változásokról, hiszen ezek közege általában a beszélt nyelv.

A munka külleméről szólva meg kell jegyeznem, hogy – bár ez vélhetően független a szerzők szándékától és tevékenységétől –, a kötet olvasásakor némileg zavart kelt az olvasóban a különös tipográfia: mindenekelőtt az, hogy a tanulmányok fejezet- és alfejezetcímei óriási méretűre sikeredtek, ugyanakkor előttük és utánuk nincs sorkihagyás. A szöveg így vizuálisan nem tagolódik megfelelően, illetőleg a nagy méretű betűkkel szedett fejezet- és alfejezetcímek után újabb és újabb tanulmányokat vár az olvasó. Talán jól jött volna egy összesített bibliográfia is a kötet végén: tovább orientálhatná az olvasót, aki el szeretne mélyedni a témában.

A kötetet egyenletesen jó színvonalú, jól szerkesztett munkának tartom, amelyet bátran ajánlani lehet a szociolingvisztikával foglalkozók népes taborának – hallgatóknak és oktatóknak egyaránt.

\* \* \*

Lanstyák István 2003: A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában, *Magyar Nyelvőr* 127, 370–87.

Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris.

# HEGEDŰS ATTILA 2005: A VÁLTOZÓ NYELVJÁRÁS

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR,  
PILISCSABA, 148 LAP

NÉMETH MIKLÓS

Hegedűs Attila könyvének tömör címe tartalmazza a két kulcsszót, amelyek a kötet tanulmányainak olvasása közben a recenzens eszébe ötlenek: ez a két fogalom a nyelvjárás és a nyelvi változás. A kötet Bevezetője (A dialektológiai változásvizsgálat, 7–12) azokat a kérdéseket teszi föl, amelyekkel a dialektológia mai követői mindenképpen szembesülnek a tudományterület művelése közben. Sokunkat foglalkoztat az, hogyan helyezhető el a dialektológia a modern terepnyelvészeti diszciplínák rendszerében, és hogy mi a ma dialektológusának feladata a magyar nyelvjárásoknak a szakirodalmi áttekintésekben közhelyesen ismételt visszaszorulása idején. Ugyanígy érdemes föltenni azt a kérdést, hogy milyen nyelvszemlélet vezérelje a korszerű nyelvjárás-ku-tatást, és szemléletét hogyan tükrözheti a választott tudományos módszertan.

A kötet szerzőjének nyelvszemléletét illetően nyugodtan elfogadhatjuk Hegedűs önmeghatározását (amelynek részletes kifejtését megtalálhatjuk az általa hivatkozott munkában: Juhász 2002: 149–53): a dimenzionális nyelvszemléletet követi, amelynek lényege, hogy a nyelvi tényeket területi, történeti és humán dimenzióban célszerű vizsgálni. Ennek az a következménye, hogy a nyelvjárásgyűjtő az egyes kutatópontokon nemcsak a „klasszikus”, „régí”, „autentikus” nyelvjárási jelenségek gyűjtését tekinti céljának, hanem az is érdekli, milyen elmozdulásokat eredményez az idő a helyi nyelvhasználatban, és milyen a vizsgált kutatópont nyelvhasználat a beszélők különböző csoportjaiban. A klasszikus nyelvföldrajzi kutatástól eltérő szemléletet mutatja az is, hogy a nyelvjárási változatot nem önmagában létező, környezetétől független jelenségként kezeli, hanem a földrajzi és társadalmi környezet élő nyelvi jelenségeivel való kapcsolatában kívánja vizsgálni. A több dimenziós nyelvjárási vizsgálat eredményeképpen nem azt tudjuk meg, hogyan beszélnek a falu helybenlakó, földműveléssel foglalkozó öregjei, hanem azt, hogyan használják a nyelvet a település különböző generációkhoz, társadalmi- és foglalkozási csoporthoz tartozó lakói. Metaforával élve: a nyelvjárási változat nem skanzen ebben a vizsgálati modellben, hanem élő, lakott falu, amelynek népessége ezernyi szállal kapcsolódik más települések lakóihoz.

Nem kétséges, hogy efféle nyelvjárási változásvizsgálatban a legáltalánosabban használható viszonyítási alap A magyar nyelvjárások atlasza lehet. Hegedűs is az MNyA.-t tekinti legfőbb viszonyítási pontnak, amelynek anyagát jórészt az 1950-es években gyűjtötték, és amely alkalmas lehet az elmúlt fél évszázad nyelvjárási változásainak összehasonlító vizsgálatára. Ezen a ponton azonban fölmerül egy nagyon fontos elméleti kérdés: az MNyA. az 1950-es években többé-kevésbé homogén képet fest egy-egy kutatópont nyelvjárásáról – annak ellenére, hogy a kutatópontokon nem csak egy alakot, hanem változatokat is feltüntet, a változatoknak a szociolingvisztikai értelemben vett társadalmi megoszlásáról azonban nem tartalmaz információkat. Nyilvánva-

lóan nem kérhetjük számon az MNyA. munkatársain a modern szociolingvisztika eredményeinek beszüremkedését az atlaszba akkor, amikor a fiatal tudományág el sem indult, és nem várhatjuk azt a dimenzionális nyelvszemléletet tőlük, amelyet csak az utóbbi években fogalmaztak meg először a magyar szakirodalomban (l. pl. Juhász 2002: 149–53).

A kérdés azonban – amelyet Hegedüs is megfogalmaz más formában – továbbra is fennáll: a gyűjtők a település teljes lakosságának nyelvhasználatát vagy a saját szempontrendszer szerint kiválasztott adatközlők nyelvhasználati átlagát jelenítik meg az atlaszban? A két lehetőség egyszerre is igaz lehet, és törölhetjük a *vagy*-ot, ha azt elfogadjuk, hogy az ötvenes években az MNyA. kiválasztott kutatópontjain a beszélők nyelvhasználata nagyjából egységes, homogén volt. Mivel diakrón nyelvjárási vizsgálataink vonatkozási rendszerének tengelyeit szükségképpen az MNyA.-ra alapozzuk, mindenképpen jó volna, ha tudhatnánk, mennyire volt egységes az ötvenes évek falusi társadalmának nyelvhasználata, és ebből következően milyen mértékben reprezentálja az MNyA. az 1950-es évek kiválasztott kutatópontjainak nyelvhasználatát általában, a kutatópontok teljes népességére vetítve.

Hegedüs tudatában van e kérdések fontosságának, és a terjedelmi keretekhez képest nagy részletességgel járja körül ezt az elméleti szempontból nagyon fontos problémakört (9–12). Válasza e kérdésre az, hogy az MNyA. készítői helyesen jártak el, amikor „osztatlan egységként” kezelték a kutatópontok lakóinak nyelvhasználatát, hiszen azok valóban ilyen tulajdonságokkal rendelkeztek – a közösségek zártságának, a társadalmi mobilitás hiányának köszönhetően. Az 50-es évek kutatópontjainak viszonylagos nyelvi egysége tehát nem az adatközlők kiválasztásából, hanem e közösségek szociolingvisztikai adottságaiból következik – vallja Hegedüs. Egyben az atlasz egyik munkatársára, Demére (1998: 331) hivatkozik, aki szerint a helyi beszélőközösségek átalakulása, az egység bomlása a XX. század 60-as éveiben kezdődött el bizonyos itt nem részletezendő társadalmi folyamatoknak köszönhetően – tehát az atlasz anyaggyűjtésének lezárulta után. A Hegedüs-féle nyelvjárási változásvizsgálat két végpontján tehát egy nagyjából egységesnek tekinthető nyelvjárási változat, a falu nyelvjárási átlaga (50-es évek) áll szemben egy differenciált, erősen köznyelvi hatásoknak kitett, különböző mértékben nyelvjárásiassal (90-es évek).

A recenzens készséggel elfogadja e választ, hogy ti. az MNyA.-gyűjtés idején a települések lakói nyelvjárásiasság szempontjából egységes nyelvhasználattal jellemezhetők, de azért fölmerül a kétely: nem azért tűnik-e ennyire homogénnek a kép, mert az akkor elfogadott módszertani keret nem is eredményezhetett mást? Ugyanis az adatközlők kiválasztása determinálja a vizsgálat végeredményét: idős, helyben lakó, földműveléssel foglalkozó adatközlők kiválasztása, l. Deme–Imre 1975: 174. E dilemmát ma már aligha tisztázhatjuk, ugyanakkor általános tapasztalataink szerint nincs teljesen homogén közösségi nyelvhasználat, és a nyelvi változások egyik mozgatórugója is az, hogy minden generáció másképp beszél, mint az azt megelőző. Az MNyA. a kis helyi beszélőközösségek rétegei, tagjai közti nyelvhasználati különbségeket nem tudja számkra megmutatni, mert „egydimenziós” atlasz, ebbe bele kell törődnünk. A modellben elfogadható az az egyszerűsítés is, hogy ténylegesen homogénnek tekintjük az

akkori falusi kisközösségek nyelvhasználati szokásait, de azért mindig tartjuk szem előtt, hogy modellünk szükségképpen egyszerűsít.<sup>1</sup>

A nagyon fontos bevezető fejezet után következik a Változó köznyelv – változó nyelvjárás (13–23) c. fejezet, amely napjaink köznyelvének tendenciaszerű változásait veszi lajstromba. A fentebb ismertetett nyelvszemléletből – és a nyelvjárások helyzetének változásából következik, hogy nem lehet a nyelvjárás változásokról hű képet festeni a köznyelvi változások számbavétele nélkül, és hogy nincs értelme a köznyelvi hatástól függetlenített nyelvjárásról beszélni. E fejezetben a szerző több mai nyelvi változóval kapcsolatban is megelőlegezi, hogy bizonyos mai nyelvi változatok egymás mellett élése több évszázadra visszanyúló gyökerű stabil váltakozásra vagy nyelvjárás különfejlődésre is utalhat. Egy későbbi fejezetben ezt a *-suk/-sük* kapcsán tárgyalja is (129–35).

Az elméleti alapozás után következik a tulajdonképpeni változásvizsgálat (25–69), amely az MNyA. négy kutatópontján a kilencvenes években elvégzett vizsgálat eredményeit összegzi, és veti össze azokat az atlasz adataival. A vizsgálat már több dimenziós nyelvatlaszt céloz: a humán dimenziót úgy közelíti meg, hogy az adatfelvétel helyszínein három generáció 3–3 informánssal veszik föl az adatokat (60 éven felüliek, 30–60 közöttiek és 10–30 év közöttiek) – ezáltal nyomon követhetővé válik az egyes generációk nyelvjárásosságának mértéke vagy éppen a nyelvjárásvesztés folyamata. Az adatközlők kiválasztásakor csak az első generáció körében (60 fölöttiek) volt tekintettel a hagyományos földműves foglalkozás meglétére (27). A nemek közötti nyelvhasználati különbségek föltárását nem tűzte ki célul. Módszertanilag érdekes, hogy azt a kérdőívet használja, amelyet az MNyA. gyűjtői kérdeztek ki az 50-es években. Ez a döntés rejt magában bizonyos veszélyeket, hiszen a paraszti életformára építő kérdőív egyes eszközeit, munkafolyamatok elnevezéseit a mai fiatalabb generációk tagjai nem ismerik (27) – ez azonban nem jelenti azt, hogy a kutató ne vett volna tudomást az elmúlt öt évtized társadalmi és nyelvhasználati változásairól. Hegedűs választásának előnye egyfelől, hogy adatai jól összevethetővé válnak az MNyA. adataival, másfelől, hogy pontosan regisztrálhatóvá válnak általa a különösen az ifjabb generáció nyelvhasználatában kimutatható szókészleti hiányjelenségek.

A kérdőív hangtani és alaktani jelenségeket foglal magába, a mondattani változók tehát kimaradtak a vizsgálatból. Ez – véleményem szerint – szükségképpen következik az MNyA.-kérdőív fölhasználásából, hiszen a nagy atlasz gyűjtésekor fonetikai, lexikai és morfológiai változókra irányult a kutatók figyelme (l. Balogh – Deme – Imre 1980: 7).

A vizsgálatban érintett négy kutatópont Közép-Magyarországon található, kettő közülük déli palóc község: Hévízgyörk, Kisnémedi – kettő pedig átmeneti nyelvjárású község: Jászládány, Jászfákóhalma. A kutatópontok kiválasztását jól indokolja a szerző azzal, hogy így képet kapunk arról is: a tiszta nyelvjárás alapról vagy az átmeneti típusú nyelvjárás változatról állnak-e át hamarabb és könnyebben a beszélők a köznyel-

<sup>1</sup> Az MNyA. adataival dolgozva magam is meglepő következtetésekre jutottam bizonyos beszélt nyelvi jelenségek elterjedtségével kapcsolatban: pl. egyetlen (!) kutatóponton szerepelt elsődleges változatként a *nyole* számnévnek (675. térképlap) olyan alakváltozata, amelyben nem esik ki az *l* (Németh 2004: 75), holott ez talán nem minden nyelvjárásnak elsődleges sajátossága.

vihez közelítő változatra, azaz függ-e a nyelvjárásvesztés mértéke a helyi bázis-nyelvváltozat minőségétől. A tanulmány egyik fontos és értékes végkövetkeztetése az, hogy e vizsgálatban nincs igazolható kapcsolat a kiinduló nyelvváltozat nyelvjárási-assága és a nyelvjárásvesztés mértéke között. Ennek okát nagyon helyesen a nyelven kívüli tényezőkben látja Hegedüs, pl. a nyelvjárással és beszélőivel való azonosulásban, lokálpatriotizmusban (67).

Ide kívánczik egy kritikai megjegyzés is: a kérdőív gyűjtése jó alkalmat kínált volna bizonyos nyelven kívüli tényezők, mindenekelőtt az attitűdök földerítésére is: milyen az egyes nemzedékek viszonyulása nyelvjárásukhoz, a köznyelvhez és saját – legtöbbször átmeneti – idiolektusukhoz. Úgy vélem, a nyelvjárásvesztés hátterében nem kis részben állhat – az ismert általános társadalmi folyamatok mellett – az önstigmatizáció is, különösen a palóc nyelvjárásterületen, hiszen a magyar nyelvjárások presztízs-rangsorában a palócnak különleges helyzete van: sok esetben a saját beszélői és más nyelvjárásterületek nyelvhasználói is legutolsó helyre teszik. Ezért a későbbiekben érdemes lenne az itt kidolgozott nyelvjárásvesztési mutatót más nyelvjárásterületekével összevetni. Érdekes lett volna látni az egyes generációk közötti attitűdbeli különbségeket is, amelyek akár korrelációt is mutathatnának bizonyos csak a nyelvjárással jellemző jelenségek használati gyakoriságával.

Nagyon hasznos fogalmi-módszertani segédlet a nyelvjárásvesztési mutató, amelyet a diakrón változásfolyamatok leírásában jól lehet használni. Ezt úgy számítja ki Hegedüs, hogy a kiinduló állapot (MNYA.) nyelvjárásiasságának százalékos arányát elosztja a végállapot nyelvjárásiasságának százalékban kifejezett számával. Minél nagyobb számot kapunk az osztási művelet végeredményeként, annál nagyobb a nyelvjárásvesztés mértéke. E mutatót lehet egyetlen nyelvi változóra alkalmazni, de lehet akár a vizsgált tizennégy nyelvi változó összességére vetíteni is: ez a szám már vélhetően tényleg releváns információt nyújt a nyelvjárásvesztés folyamatának általános mértékéről egy-egy kutatóponton. A nyelvjárásiasság vizsgálata és a nyelvjárásvesztési mutatók alátámasztják azt a vélekedést, hogy a nyelvjárások visszaszorulóban vannak – de Hegedüs tanulmánya in vivo mutatja ezt a változási tendenciát, amely különböző nyelvi és nyelven kívüli feltételek között különbözőképpen működik – immár nem sommás megállapításra kell tehát szorítkoznunk, hanem a tudományosság elvének megfelelően megismételhető kvantitatív vizsgálatra alapozva tehetünk kijelentéseket.

A kötet következő két tanulmánya is nyelvjárási változásvizsgálat, amelyek a nyelvterület peremén elhelyezkedő nyelvjárások mai állapotát és utóbbi évtizedekben mutatott változásait mutatják be: Változások a szilágysági nyelvjárásban (71–90) és Változások a hetési nyelvjárásban (91–6). A választott nyelvjárások nyelvföldrajzi helyzetéből következően e tanulmányok origója nem az MNYA., hanem Márton–Hegedüs (2000) munkája, amelynek adatfölvételeit Márton Gyula 1971 és 1975 között végezte, illetőleg Végh József munkája (1959), amelynek adatfölvételeit az ötvenes években végezte a gyűjtő.

A szilágysági nyelvjárással kapcsolatosan fontos előljáróban megjegyeznünk, hogy a romániai magyar nyelvjárások közé sorolják, de beszélői közvetlen kapcsolatban voltak/vannak a magyarországi beszélőkkel – a trianoni határ e tekintetben nem releváns



a nyelvjárási beszélőközösség nyelvi helyzete szempontjából (l. Péntek 2001). Ez egy-szersmind azt is jelenti, hogy bár a szilágysági nyelvjárás a magyar nyelv egyik külső központjának területére esik, a kérdőív jellegénél fogva nem kell feltétlenül figyelmet fordítani a vizsgálatban Trianon nyelvi következményeire. (Itt érdemes megjegyezni, hogy a fölhasznált kérdőív a Márton-féle gyűjtésnek 26, a nyelvjárás jellemzése szempontjából releváns nyelvi változójára irányul.) Más lenne a helyzet, ha a kutatás a szilágysági beszélt nyelvre vagy általában a nyelvhasználati szokásokra irányulna, hiszen ebben az esetben aligha lehetne elkerülni bizonyos kontaktushatások felderítését.

A hetési nyelvjárásnak az a különleges geolingvisztikai sajátossága, hogy ezt a nyelvi szempontból egységes területet a trianoni határ kettévágja: egy része Magyarországon, másik fele viszont Szlovénia területére esik (91), de mivel itt is nyelvjárási változókat vizsgál a szerző, így ismét eltekinthetünk a külső nyelvi kontaktushatástól.

A két tanulmány eredményeinek ismertetése helyett egy gyűjtésmódszertani újírtásra hívnám föl az olvasó figyelmét, amely megoldás ötvözi a nyelvjáráskutatás és a szociolingvisztika módszereit az adatközlők kiválasztásában. A szerző ugyanúgy három korcsoportra osztja az adatközlőket, mint a fentebb ismertetett vizsgálatokban, csak hogy ez a csoportbontás utólag történik, hiszen az informánsok kiválasztása véletlen mintavétellel történt. Így történhetett, hogy nem lett azonos az egyes generációkhoz tartozó adatközlők száma. De mit jelent ez a nem konvencionális módszer az eredmények szempontjából? Alkalmazásával inkább azt tudjuk meg, mennyire ismernek/használnak bizonyos nyelvjárási változatokat a település lakói általában, és nem a – valamilyen nyelvjáráskutatói szándék alapján válogatott – adatközlők csoportjának nyelvhasználati átlagát ismerjük meg. A módszer előnye tehát, hogy az egész beszélői csoport nyelvhasználatát valószínűleg jobban reprezentálja, mintha idős, a faluban született, helyben lakó adatközlőkre szorítkoznék – hátránya viszont a véletlen mintavételből fakadó esetlegesség.

A kötet következő két tanulmánya ismét a lokális nyelvváltozatban zajló, a nyelvjárási alapot érintő változási folyamatok föltárását célozza: Szókészleti hiányjelenségek nyelvjárási környezetben (Cegléd) (97–106), és Hiány- és helyettesítési jelenségek két nemzedék tükrében (107–12). Az első tanulmányban a ceglédi tájszavak ismertségét és használatát vizsgálja az idős és középső generáció tükrében, a második tanulmányban pedig az MNyA. első 680, lexikai kérdését kérdezte ki a kismémedi idős generációnak három, a fiatal generációnak négy tagjától. A kutatás jól rávilágított, hogy a nyelvjárási szókészlet rétegei különböző mértékben kopnak ki a fiatalabb generációk nyelvhasználatából: a mindennapokban használt, napi életvitellel kapcsolatos kifejezések körében sokkal kevesebb hiányjelenséget tapasztalunk, mint más szókincs-retegekben.

A következő írás kicsit eltér tematikáját tekintve a többitől: nyelvjárástörténet a témája, és kb. 400 évet ölel fel (Székelyudvarhely nyelvjárásának változása, 113–21). A 16. századi udvarhelyi hivatalos írásbeliség emlékeit veti össze – a Székely oklevéltár első kötetére építve – a település mai nyelvjárásával, és az érdekli, mekkora elmozdulás történt az eltelt bő négy évszázadban. A végkövetkeztetés az, hogy változás összességében nem jelentős ebben a viszonylag elszigetelt nyelvváltozatban. Van vi-

szont egy zavaró mozzanat: az azonszótagú *l* kiesése jellemző a mai nyelvjárásra, ezzel szemben a 16. századi jegyzőkönyvek nem mutatják e tendenciát, sőt *l*-betoldásokat találunk bennük. A szerző úgy magyarázza ezeket az adatokat, hogy nem a nyelvjárás változott meg az azóta eltelt időben, hanem a 16. századi írnokok „nyelvi állásfoglalása” eredményezi a helyi nyelvváltozatra jellemző jelenség felülírását a jegyzőkönyvekben. Véleményével egyetértek, és úgy vélem, ez tipikusan az írnoki nyelvre jellemző spontán sztenderdizációs tevékenység, amelynek működését 18. század eleji szegedi hivatalos iratok vizsgálatával magam is megkíséreltem bemutatni (Németh 2004). Az írnoki értékválasztásra utal maga az a tény is, hogy *l*-betoldások vannak a 16. századi protocollumokban – hiperkorrekció ez, még ha korai is. Magával a jelenséggel kapcsolatban a régebbi szakirodalomból csak egyetlen meghatározó véleményt idéznék, Bárcziét (1963: 222): „Ugyancsak a régi íráshagyományt követi a literátusok nyelve, amikor a *volt, told, föld, kiált, tölt* stb.-félékben az *l*-et következetesen megtartja, holott ilyen helyzetben az *l* kiesése mélyen a középkorba nyúlik vissza (már a Halotti Beszédben van rá példa), és a XVI. század végén nyelvjárásaink jelentékeny részére jellemző volt.”<sup>2</sup>

Az utolsó előtti tanulmány a kisémedi nyelvjárásra jellemző *ë* fonéma meglétét vagy hiányát vizsgálja a helyi általános iskola alsó tagozatos tanulói körében. Módszertanilag fontos mozzanatnak tartom, hogy ezt nem spontán beszéd vagy irányított interjú segítségével kívánta kutatni, hanem szöveget olvasatott hangosan a tanulókkal, így az adatközlők az olvasás pontosságára fordították figyelmüket, nem pedig a köznyelvihez közelítő ejtismódra. Ugyanakkor a szerző a választott módszer alkalmazása során azt tapasztalta, hogy az olvasni tudás jelentősen befolyásolta a hangválasztást: a gyerekek olvasási nehézség esetén hajlamosabbak voltak a köznyelvi hangváltozatot ejteni. Ez a vizsgálat legfőbb módszertani tanulsága. Szociolingvisztikai eredménye pedig annak biztos megállapítása, hogy a kisémedi gyerekek alapnyelvként is kettős nyelvűek (128).

A kötet utolsó tanulmánya egy, a szociolingvisták és nyelvművelők által sokat vizsgált jelenséget, a suksükölést, ennek nyelvjárási gyökereit vizsgálja. Végkövetkeztetése az, hogy a jelenség terjedése voltaképpen a nyelv belső egyszerűsödési folyamata (133). A tanulmányhoz annyi kiegészítést tennék, hogy a jelenség terjedésében minden bizonnyal szerepet kapnak a vele kapcsolatos attitűdök is, ezért érdemes lenne ezeket is kutatni – ebben nyelvjárasterületenként (és nemcsak az iskolázottság függvényében) számottevő különbségek lehetnek.<sup>3</sup>

Összefoglalás helyett röviden értékelve Hegedűs Attila munkáját: a kötetet kutatómódszertani szempontból igen fontos munkának tartom, amely sikeres példája a többdimenziós nyelvjárási vizsgálatnak. Érdemének tartom, hogy nem zárkózik be egy kisebb tudományterület kanonizált módszertani keretébe, hanem bátran ötvözi a nyelvjáráskutatás, szociolingvisztika és nyelvtörténeti kutatások metodológiájának ele-

<sup>2</sup> A jelenség XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatbeli elterjedtségét részletesen tárgyalja Németh (2001 és 2004: 72–8). Mai megítélésére (közepesen megbélyegzett) I. Sándor – Langman – Pléh 1998.

<sup>3</sup> A suksükölés megítéléséhez kis adalékkal szolgálhat Sándor – Langman – Pléh 1998.

meit – mindig a kitűzött kutatási célokhoz rendelve a leghatékonyabbnak tartott módszert. A szerző egységben látja és láttatja az élő, változó nyelvet, nem pedig a nyelvjáráskutatás, a szociolingvisztika vagy a nyelvtörténet kizárólagos vizsgálati objektumaként. Könyvét éppen ezért nemcsak a nyelvjárások iránt érdeklődőknek ajánlom, hanem mindazoknak, aki az élő nyelvvel vagy a nyelvi változásokkal foglalkoznak. A kötetnek az egyetemi oktatásban való jó felhasználhatóságáról meggyőződtem magam is, amikor az általam vezetett nyelvjárástörténeti és történeti szociolingvisztikai szemináriumon a hallgatókkal közösen dolgoztunk föl bizonyos fejezeteket.

Ha nem szerénységgel, a kutatások lehetséges továbbfejlesztésével kapcsolatban két javaslatot tennék. Először is érdemes lenne a nyelvjárási beszélők körében attitűdvizsgálatot végezni: a nyelvjáráshoz, illetőleg annak bizonyos meghatározó jelenségeihez fűződő beszélői beállítódások minden bizonnyal fontos tényezői a ma zajló változásoknak (és a Suzanne Romain-i egyöntetűség elvét elfogadván a korábbiaknak is) – másfelől pedig fontos volna azt vizsgálni, mennyire vannak tudatában a beszélők a nyelvjárás folyamatban lévő nyelvi mikrováltozásainak (pl. az *ë* visszaszorulásának) – tehát a perceptuális dialektológia irányába is továbbvinni a kutatást.

\* \* \*

- Balogh Lajos – Deme László – Imre Samu 1980: *Mutató a magyar nyelvjárások atlasza I–VI. kötetéhez*, Budapest, Akadémiai.
- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat.
- Juhász Dezső 2002: Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány-szemléleti kérdések, in Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*, Debrecen – Jyväskylä, 165–72.
- Márton Gyula – Hegedűs Attila 2000: *Szilágysági nyelvatlasz*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Németh Miklós 2001: Az *l* likvida előtti magánhangzó nyúlásának és az *l* kiesésének jelölése egy XVIII. századi hivatalos nyelvváltozatban, *Néprajz és Nyelvtudomány* 41/2, 397–407.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv, spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónki nyelvváltozatban*, Budapest, Akadémiai.
- Sándor Klára – Juliet Langman – Pléh Csaba: Egy magyarországi „ügynekvizsgálat” tanulságai, *Valóság* 1998/8, 27–40.



# HOZZÁSZÓLÁSOK



# MEGJEGYZÉSEK A BIRTOK ELIDEGENÍTHETŐSÉGÉHEZ

ELEKFI LÁSZLÓ

Schirm Anita (2005) igen gondosan körüljárta az *-ú/ű* (*-jú/-jű*) és az *-s* képzős melléznevek egymáshoz viszonyított használatának kérdéseit. Kiefer (2000: 201–3) fejtegetésére hivatkozva fogadja el megkülönböztető jegyül azt, hogy a birtok elidegeníthetetlen része-e a birtokosnak. Nem tartja célszerűnek Kálmán Béla (1983) szóhasználatát a fogalompár megjelölésére („szerves és szervetlen kapcsolat”).

Magam is nyilatkoztam ebben a kérdésben: Elekfi (1988: 44). Tanulmányomnak második fejezetében az *-ú/ű* képzős melléznevet röviden birtokmelléknévként neveztem. Az ehhez fűzött 4) jegyzetben én is hivatkoztam Kálmán Béla írására, aki Creissels (1977) francia „aliénable – inaliénable” kifejezéseit fordította magyarra, de helyettük inkább a „szerves” és a „szervetlen” birtokfajtákat különbözteti meg.

Szerintem egyik szópár sem fejezi ki a különbség lényegét, mert az nem a dolgok viszonyában, hanem a tudatban van. A megkülönböztetés valódi okát Brassainak (1888: 28) kommunikációközpontú és Kiefernek (1983. 297) rejtett állításokat elemző alapelvei szerint az előfeltevések közt kell keresnünk. Amihez *-ú/ű* képzőt teszek, annak birtoklását természetesnek tartom, és eleve fölteszem a hallgatóról, hogy ő is tudja és magától értődőnek tartja, hogy az a dolog a rá következő főnévvel jelöltnek a birtoka vagy része: *görbe lábú asztal* (természetes, hogy az asztalnak van lába), *egynyelvű szótár* (hiszen minden szótár valamilyen nyelven tartalmaz szavakat). Ha azonban azt mondom: *piros csizmás lány*, ezzel azt is közlöm (rejtve), hogy a lányon csizma van. (Nem minden lányon van csizma.) Kettősségek, esetleg ingadozások olyankor vannak, amikor a hozzátartozás nem tekinthető kötelező előfeltevésnek. A beszélő vagy fölteszi a hallgatóról a birtoklás ismeretét (*piros ruhájú lány*), vagy nem (*piros ruhás lány*). Az előbbi jelzős szerkezetben csak egy állítás rejlik: 'A lányon piros ruha van', az utóbbiban kettő: 'A lányon ruha van, és ez a ruha piros'.

Ennek a különbségnek a legcélszerűbb elnevezésén még gondolkodni kell.

## HIVATKOZÁSOK

- Brassai Sámuel 1888: Szórend és accentus, *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 14/9. 1–60.
- Creissels, Denis 1977: Note sur la distinction aliénable – inaliénable dans l'expression de la possession en Hongrois, *Études Finno-Ougriennes* 12, 151–67.
- Elekfi László 1988: Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár, *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* IV, 1988. augusztus, Budapest, 41–70.

- Kálmán Béla 1983: A szerves és szervesetlen kapcsolat egyik nyelvi kifejezése az ugor nyelvekben, in Bereczki Gábor–Domokos Péter szerk.: *Uralisztikai tanulmányok*, Budapest, 193–200.
- Kiefer Ferenc 1983: *Az előfeltevések elmélete*, Budapest, Akadémiai.
- Kiefer Ferenc [2000]: *Jelentésemélet*, Budapest, Corvina.
- Schirm Anita 2005: Az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen birtoklás kifejezés módjairól, *Nyelvtudomány I*, 145–69.



## SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy a Nyelvtudományba küldött kézírataikat az alábbiak szerint alakítsák. A kéziratokat kinyomtatva és elektronikusan is kérjük. A következő formátumokat fogadjuk el: Word 6.0 for Windows (vagy újabb verzió), Rich Text Format, HTML.

### 1. A cikk szövege

**1.1.** A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Simonyi (1881) csoportosításában...” vagy „Antal (1961: 92) szerint...”. A szerzők nevének kiskapitális kiemelése kerülendő. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. Ferenczi (1974a, 1974b).

**1.2. Kiemelések.** Csak a nyelvi adatokat és az esetlegesen említett kötetcímet írjuk *dőlt betűvel*, de sortagolással elkülönítve a nyelvi adatok se dőljenek. Kivételesen a különtagolt részben is lehet a nyelvi adatot dönteni, ha az kontextusba van ágyazva.

Az alcímek és a szakkifejezések kiemelésére a **vastagítás**, egyéb tartalmi kiemelésre a vastagítás vagy **r i t k í t á s** használható.

A dőlt betűs szavakhoz tapadó központoszási jelek maguk is *dőljenek!*

### 2. Az irodalomjegyzék

A cikk végén **HIVATKOZÁSOK** cím alatt adjuk meg a cikkben említett művek adatait. A szerzőknek, szerkesztőknek a vezetéket és az *utónevét* is közöljük. A szerző(k) neve és az évszám közé nem kell központoszási jel. A címeteket (az alcímeket is beleértve) kettőspont előzze meg. A címet, a helyet és a kiadót vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában az ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A kötetcímetek (könyv- és folyóiratcímetek) dőljenek, a köteten belüli címetek maradjanak kiemeletlenül.

**2.1. Könyv:** kérjük a *kiadót* is feltüntetni! Az esetleges kötetszámok vessző nélkül, félkövéren kövessék a kötetcímet.

Pl. Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.

Külföldi szerzők esetén az első szerző nevét magyaros sorrendben, a többiét eredeti sorrendben adjuk meg.

Pl. Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.

**2.2. Többszerzős könyvben olvasható írás:** a kötetbeli cím és a kötet cím közé kérjük a *szerkesztő(k)* nevét is kiírni. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. B. Lőrinczy Éva 1962: A határozó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 162–259.

Országh László 1966: A mai angol szótárirodalom, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 341–67.

**2.3. Egyszerzős könyvben olvasható írás:** abban különbözik a többszerzősbelitől, hogy az „in” után rögtön a kötet cím következik. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Esterházy Péter 1986: A próza iszkolása, in *Bevezetés a szépirodalomba*, Budapest, Magvető, 8–153.

**2.4. Folyóiratcikk:** nincs „in” (ez különíti el az egyszerzős könyvben olvasható írástól), és nem kell sem a szerkesztő, sem a hely, sem a kiadó, de kevésbé ismert folyóiratok esetén megadhatók. A félkövér szedésű évfolyamszám vessző nélkül kövesse a folyóirat címet. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Barna Ferdinánd 1867: Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 70–101.

Ha a folyóiratnak egy évben több száma jelenik meg, és minden szám oldalszámozása előlről kezdődik, az évfolyamszámhoz törtvonallal a szám számát is írjuk hozzá.

Pl. Szathmári István 1995: A csak helye a mondatban, *Édes Anyanyelvünk* 12/1, 9.

## **2.5. Sorozatok**

**2.5.1. Folyóiratszerű sorozat.** Ha egy sorozat csak a megjelenés rendszerességében különbözik a folyóiratoktól, akkor a benne megjelent cikkekre ugyanúgy hivatkozunk, mint a folyóiratbeliekre.

**2.5.2. Monográfia-sorozat.** A sorozat neve és a kötet szám alapján számon tartott kiadványok adatait a következőképp adjuk meg:

Pl. Károly Sándor 1958: *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* = *Nyelvtudományi Értekezések* 16, Budapest, Akadémiai.

**2.5.3. Egyéb sorozat.** Nem szükséges a sorozat címét kiírni, ha a kötet gerincén a sorozat neve és a kötet szám helyett a szerző/szerkesztő neve és a kötet címe van feltüntetve, vagy ha a sorozat nincs számozva. Az ilyen, elhagyható sorozatcím a könyv címe után adható meg zárójelek között, dőlt betűs kiemelés nélkül.

Pl. Vekerdi József szerk 1982: *Mesefolyamok óceánja: Válogatás a szanszkrit elbeszélésirodalomból* (A Világirodalom Klasszikusai), Budapest, Európa.

**2.6. Kézirat:** kéziratnak minősül minden akár gépelt, akár nyomtatott írás, amelyet még nem tettek közzé. A dőlt betűs cím után közöljük a kézirat jellegét (pl. „doktori értekezés”), majd írjuk ki, hogy „kézirat”, és hogy hol lehet hozzáférni (pl. „Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet”).

**3. A cirill betűs neveket** az *Analecta Linguistica* szerint kérjük átírni: az orosz *e* (= „je”) és *ě* minden helyzetben *e*, *э* = *é*, *ы* = *y*, *ю* = *ju*, *я* = *ja*, *в* = „(≠)”, *ѣ* = „(≠)”, *жс* = *ž*, *с* = *s*, *х* = *h*, *у* = *c*, *ч* = *č*, *ш* = *š*, *щ* = *šč*.

# TARTALOM

## Nyelvtudomány

|                                                                                                             |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| M. Korchmáros Valéria köszöntése .....                                                                      | 7   |
| B. Fejes Katalin: Koreferencia-viszonyok a két- és többtagú összetett mondatban .....                       | 9   |
| Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin: Manysiul ma? .....                                                         | 21  |
| Bodányi Ákos: A többszörös topic és az aktiváció viszonya a magyarban .....                                 | 37  |
| Durst Péter: A magyar felszólító mód tanítása külföldieknek .....                                           | 55  |
| Gaál Zsuzsanna: Vonzatok vonzásában, avagy a valenci elmélet<br>továbbélése a magyar grammatiká(k)ban ..... | 67  |
| Hoffmann Ildikó – Németh Dezső: Nyelvi tünet, klinikai kórkép .....                                         | 79  |
| Mátyus Kinga: Nyelvhazsnálati szokások vizsgálata<br>a mindszenti kettősnyelvű közösségben .....            | 95  |
| Mokány Sándor: Eszmélkedés néhány talányos jelentésű régi erdélyi szóról .....                              | 111 |
| Németh Miklós: Nyelvtörténeti észrevételek az antiharmonikus tövek<br>é hangot tartalmazó altípusáról ..... | 121 |
| Nicoara Anita: Mondattípusok keveredése a közép magyar korban .....                                         | 133 |
| Schirm Anita: A magyar nyelv cigány eredetű jövevényszavai .....                                            | 149 |
| Sinkovics Balázs: Az igekötők jelentésinódosító szerepe és a nyelvi norma .....                             | 165 |
| Szöke Bernadett: Kísérlet a magyar birtokos szerkezet minimalista leírására .....                           | 187 |
| Szücs Márta Zita: Kettős állítmány a magyar nyelvben .....                                                  | 211 |
| Wagner-Nagy Beáta: A nganaszan mássalhangzó-szekvenciák PS előzménye .....                                  | 223 |

## Szemle

|                                                                                                                                               |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Büky László: Bíró Ferenc szerk. 2005: Tanulmányok a magyar nyelv ügyének<br>18. századi történetéből .....                                    | 233 |
| Büky László: Bolla Kálmán szerk. 2005: Magyar nyelvész pályaképek<br>és önvallomások 1. ....                                                  | 239 |
| Büky László: Bolla Kálmán szerk. 2006: Magyar nyelvész pályaképek<br>és önvallomások 2. ....                                                  | 243 |
| Kemény Gábor: Büky László 2004: Füst Milán metaforahazsnálatának<br>szövegmondattanából .....                                                 | 247 |
| Németh Miklós: Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2004: ...Itt mennyit ér a szó?<br>Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról ..... | 251 |
| Németh Miklós: Hegedűs Attila 2005: A változó nyelvjárás .....                                                                                | 255 |

## Hozzászólások

|                                                                  |     |
|------------------------------------------------------------------|-----|
| Elekfi László: Megjegyzések a birtok elidegeníthetőségéhez ..... | 263 |
|------------------------------------------------------------------|-----|

\*

|                            |     |
|----------------------------|-----|
| Szerzőink figyelmébe ..... | 265 |
|----------------------------|-----|